

संपूर्ण बाळकराम आणि श्री गणेशा

एकूण पृष्ठे - १३६

- रिकामपणची कामगिरी ..... पृष्ठे २ ते १९
- लग्नाच्या मोहिमेची पूर्वतयारी ..... पृष्ठे २० ते ३०
- लग्न मोडण्याची कारणे ..... पृष्ठे ३१ ते ३८
- स्वयंपाकघरातील गोष्टी ..... पृष्ठे ३९ ते ४६
- कवीचा कारखाना ..... पृष्ठे ४७ ते ६६
- नाटक कसे लिहावे ..... पृष्ठे ६७ ते ७०
- ईशस्तुती ..... पृष्ठे ७१ ते ७३
- प्रस्तावनेच्या इतर बाजू ..... पृष्ठे ७४ ते ७८
- छोट्या जगूचा 'रिपोर्ट' ..... पृष्ठे ७९
- नाटक कसे पहावे ..... पृष्ठे ८० ते ९५
- संगीत मूकनायक ..... पृष्ठे ९६ ते १०५
- दीडपानी नाटक ..... पृष्ठे १०६ ते १०८
- सकाळचा अभ्यास ..... पृष्ठे १०९ ते ११७
- दिवाळसेणावर संक्रांत ..... पृष्ठे ११८ ते १२८
- माझ्या मासिकाचा खास अंक ..... पृष्ठे १२९ ते १३६

समग्र गडकरी वाङ्मय
सीडी प्रकल्पास
हार्दिक शुभेच्छा !

दि.सी.के.पी.
को-ऑप. बँक लि.

संपूर्ण बाळकराम आणि श्रीगणेश

राम गणेश गडकऱ्यांनी 'मासिक मनोरंजन'मध्ये 'बाळकराम' ह्या टोपण नावाने विपुल लेखन केले. पुढे ह्यातील काही लेखांचा संग्रह 'रिकामपणची कामगिरी' ह्या नावाने पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाला. 'रिकामपणची कामगिरी'सह 'संपूर्ण बाळकराम' येथे अंतर्भूत केला आहे.

रिकामपणची कामगिरी

वरसंशोधन

अडला हरि गाढवाचे पाय धरी ॥

- व्यवहारकोश

वसंत ऋतूत आपल्या सृष्टीमध्ये केवढाले फेरफार घडून येतात हे नव्याने कशाला सांगावयाला पाहिजे? झाडांना पालवी फुटते, आंब्याला मोहोर येतो, वेलींना फुले येतात, ठिकठिकाणच्या वक्त्यांना शब्द फुटतात, पांढऱ्या सशांना पोरे होतात, मेंढ्यावरची लोकर कातरतात, कोकिळेला कंठ फुटतो, छत्र्यांवर नवे अभ्रे चढतात, शहरबाजारांतून खेडेगांवच्या पाहुण्यांना ऊत येतो, मोराला नवा पिसारा फुटतो, कुत्र्यांना लूत लागते, तोरणा-करवंदांचे पेव फुटते, कलिंगडे विकावयास येतात, वगैरे हजारो घडामोडींनी चराचरसृष्टी अगदी गजबजून जाते. या चमत्कारसृष्टीतच आणखी एका चमत्कारमय फेरफाराची गणना करावयास पाहिजे. वसंतोत्सवाच्या सुमारास अनेक फेरफारांप्रमाणेच नवऱ्या मुलांची व त्यांच्या आईबापांची माथी फिरत असतात! पिसाळलेले कुत्रे चावलेला मनुष्य ज्याप्रमाणे आंगोठीच्या मेघांचा गडगडाट ऐकताच पुन्हा पिसाळतो, त्याप्रमाणेच मुंजीच्या वाजंत्र्यांचा कडकडाट कानी पडताच 'उपवधू' मुलांच्या व त्यांच्या वाडवडिलांच्या अंगी भिनलेले अहंपणाचे विषही तडाक्यासरशी उचल खात असते. क्षणार्धात त्यांना आपल्या स्थितीचा, आपल्या किमतीचा, आपल्या योग्यतेचा, किंबहुना आपल्या स्वतःचाही विसर पडून ते अंकगणिताचे पुस्तक रचणाऱ्या संख्या-पंडिताप्रमाणे सरसहा मोठमोठाल्या रकमा बडबडू लागतात, आणि बिचाऱ्या मुलीच्या बापांना ही अवघड उदाहरणे सोडवावी लागतात. ईश्वराच्या दयेने मला स्वतःला मुलगी नाही! परंतु काही स्नेह्यासोबत्यांबरोबर करमणुकीखातर खेटे घालून या बाबतीत मी जो अनुभव मिळविला आहे, त्याचा फायदा मी उदार बुद्धीने वाचकांना देण्याचे योजिले आहे.

या सुमारास प्रत्येक 'नवरबापा'चे मन म्हणजे थोरथोर ऐतिहासिक पुरुषांच्या गुणविशेषांचे प्रदर्शनच बनून जाते, असे म्हणण्यास हरकत नाही. महंमद गिजनीच्या धनलोभाने तो स्वार्थपरायण होतो, नेपोलियनच्या महत्वाकांक्षेने तो आपल्या मुलाकडे पाहतो, नाना फडणिसाच्या व्यवहारकौशल्याने तो मुलाची किंमत ठरवितो, शिवछत्रपतींच्या धाडसाने वाटेल त्या विजापुरकरावर तो त्या रकमेचा मारा करतो, आणि नादिरशाहाच्या क्रूरपणाने ही रक्कम वसूल करून घेतो. त्या एकाच हृदयात रजपुतांचा शिपाईबाणा आणि मराठ्यांचा गनिमी कावा हे एकाच वेळी उचंबळत असतात. अष्टवसूंच्या अंशांपासून उत्पन्न झालेल्या भीष्माचार्यांप्रमाणे, अनेक ऐतिहासिक पुरुषांचा हा मानसपुत्रही, मुलाचा अच्चाच्या सच्चा हुंडा घेण्याची भीष्मप्रतिज्ञा करतो, आणि तितक्याच

नेटाने ती तडीसही नेतो. स्वतः नवरामुलगा तर हरभऱ्याच्या झाडावर रात्रंदिवस मुक्काम करून 'बापसे बेटा सवाई' ही म्हण वाजवीपेक्षा फाजील खरी करून दाखवीत असतो. आपल्या अंगच्या लोकोत्तर गुणांनी अनेक म्हर्णांची नायिका होऊन बसलेली वरमाई तर- परंतु 'अनिर्वर्णनीय नाम परकलत्रम्!'

अशा प्रकारच्या मनोवृत्तीच्या लोकांशी प्रसंग पडत असल्यामुळे एका मुलीचे लग्न जमविणे म्हणजे आपली एखादी कविता एखाद्या प्रमुख मासिक-पुस्तकांतून छापवून आणण्याइतकेच कठीण कार्य होऊन पडते! कविता व कन्या या जोडीतले हे साम्य लक्षात आले, म्हणजे कवितेला कवींची कन्यका म्हणणाऱ्या पहिल्या कल्पक मनुष्याची खरोखर तारीफ करावीशी वाटते!

एकदोन पिढ्यांपूर्वी मुलीच्या बापावर मुलाची परीक्षा पाहण्याची जबाबदारी असे. साधारणतः या परीक्षेस अक्षर काढणे, श्लोक म्हणणे, एक भले मोठे पागोटे डोकीवर घालून व लांबलचक अंगवस्त्र अंगाभोवती लपेटून भावी सासऱ्यासमोर आपला तेल सांभाळून नीट बसणे, पत्रावळी लावणे, हेच विषय असत. आमच्या आधुनिक विद्वानांना ही विषयांची यादी पाहून हसू येईल; परंतु या विषयांच्या मुळाशी केवढे व्यवहारज्ञान दडी मारून बसले आहे, याची मात्र त्यांना कल्पनाही होणार नाही. अक्षर काढणे व श्लोक म्हणणे या विषयांच्या आवश्यकतेबद्दल सांगावयास नकोच. सुधारलेल्या स्वरूपात हे प्रकार हल्लीही आपल्यांत वावरत आहेत, हे थोडा विचार केल्यास पटण्यासारखं आहे. पागोट्याचा प्रश्न मात्र जरा डोक्याला शीण देण्यासारखा आहे खरा; सबब त्याचे स्पष्टीकरण देणे जरूर आहे. एवढे थोरले बोजड पागोटे जो डोकीवर घेऊन नीट बसतो तो नवरामुलगा पुढेमागे बायको डोईजड झाली, तरी तिला नीटपणे वागवून घेणारच, हे या बाबतीवरून उघड होते. पत्रावळी लावण्यात मुलांचे व्यवहारोपयोगी ज्ञान दिसून येत असे. पूर्वीच्या चंचल वैभवाच्या काळी वडिलोपार्जित मिळकतीवर आजन्म अवलंबून राहणे खात्रीचे नसे; तेव्हा अर्थातच अशा प्रसंगांत सापडल्यास मुलास काही रोजगारधंदा येतो किंवा नाही, हे पाहण्यासाठी पत्रावळी लावण्यास सांगत असत. इंग्लंड, जर्मनी वगैरे देशांतून राजपुत्रांना, त्यांच्या मुख्य (राज्य करण्याच्या) धंद्याखेरीज अडीअडचणीच्या प्रसंगासाठी पायमोजे विणण्याचा, जोडे शिवण्याचा, किंवा असाच एखादा (पोट भरण्याचा) धंदा शिकविण्याची वहिवाट आहे. हे लक्षात घेतले, म्हणजे आमच्या पत्रावळ्या पूर्वजांना हसण्याचे काहीच कारण उरत नाही. आता येथे कोणी असा आक्षेप काढतील की, या एकाच धंद्याकडे सर्वांचे लक्ष का लागावे? आमच्या आक्षेपकांना आम्ही त्या काळच्या समाजस्थितीचा विचार करण्याची विनंती करितो. पत्रावळी लावण्याचा उपक्रम सनातन नाही; त्याचा जोराने प्रचार पेशवाईत- विशेषतः पेशवाईच्या उत्तर अमदानीत- सुरू झाला असावा. पेशवाईत जेवणावळींना राजाश्रय मिळाल्यामुळे त्या सर्व देशभर प्रचलित होत्या; समाजाचा मोठा भाग त्या वेळी जेवण व तद्विषयक भानगडीत गुंतलेला असे. अर्थात, जेवणावळीच्या उपकरणांना नेहमी जोराची मागणी असायची; त्यामुळे पत्रावळीसारख्या महत्त्वाच्या वस्तूच्या व्यापारात जितके लोक गुंततील तितके थोडे होते. पत्रावळीच्या व्यापाराला मी हे फाजील महत्त्व देतो असे मात्र कोणी अनुमान बांधू नये. एकंदर भोजनकलेचीच त्या वेळी चलती होती. सवाई माधवराव साहेबांच्या लग्नप्रसंगी तर सामानसुमानाची यादी करताना बारभाईंनी जी बारकाईची मुत्सद्देगिरी दाखविली

आहे, तीवरून आणि दुसऱ्या बाजीराव साहेबांच्या अमदानीत, ताक किंवा पापड, लोणचे चांगले केल्याबद्दल कैकांना गावच्या गाव इनाम मिळाल्याबद्दलच्या ज्या कर्णकथा आहेत, त्यावरून माझ्या म्हणण्याची यथार्थता सहज लक्षात येण्यासारखी आहे.

प्रस्तुत हे परीक्षणाचे वेड नाहीसे झाले आहे. असे होण्याचे कारण शोधून काढणे मात्र फारच कठीण आहे. एवढे मात्र खरे की, हल्ली जावयाची परीक्षा घेत बसून भागावयाचे नाही. पत्रावळी लावण्याच्या कसोटीचा आग्रह धरला, तर बहुशः गुरवाखेरीज कोणाची निवड होणे शक्य नाही. आणि आजकालच्या या टोपीच्या अमदानीत पगडबंद जावयासाठी हट्ट घेतला, तर तो साठी उलटून गेलेल्या पोक्त नवऱ्या मुलाच्या प्राप्तीनेच भागवावा लागेल! हल्ली जो माल मिळेल तो पदरात पाडून घेण्याकडेच मुलीच्या बापाची अनिवार प्रवृत्ती दिसून येते. नवरामुलगा पुरुषजातीचा असला म्हणजे झाले. मग तो 'बायकांच्या बंडा'तील जागरूकाच्या म्हणण्याप्रमाणे, परंतु अगदी निराळ्या अर्थाने, 'चुकून पुरुषाच्या जन्माला' आला असला तरीसुद्धा, न खलु तद्वाच्यं वधूबंधुभिः!

लग्नाचे मुहूर्त शुक्रोदयकाळीच सापडत असल्यामुळे वर्षातून लग्नाचा हंगाम दोनदा येत असतो. पहिला मोसम मार्गशीर्षादि तीन महिने चालतो, व दुसरा बार वैशाख-ज्येष्ठ या महिन्यांत उडत असतो. या हंगामाच्या आधी काही दिवस उपवर वधूंचे बाप वरसंशोधनाच्या मोहिमेवर निघतात. या कामगिरीप्रीत्यर्थ ज्या येरझारा घालाव्या लागतात, त्यांना 'जोडे फाडणे' ही लाक्षणिक संज्ञा दिलेली आहे. पयःप्राप्ती होण्यासाठी प्रथम गाईच्या सडांना लावण्यासाठी थोडे पेय (पक्षी पाणी) खर्ची घालावे लागते. त्याप्रमाणे एक जोडा जमविण्यासाठी आधी एक जोडा (पक्षी खेटर) फाडावा लागतो. हेच यात लक्षात ठेवण्यासारखे आहे.

अमुक एके ठिकाणी एखादा सजातीय अविवाहित मुलगा आहे, असे कळल्यानंतर तत्प्राप्तीच्या खटपटीची जी स्थिती असते तिला 'नाद असणे' किंवा 'गळ असणे' असे परिभाषिक नाव आहे. लग्न जमविताना वधूवरांकडे मुख्यतः धार्मिक, व्यवहारिक व शारीरिक अशा तीन दृष्टींनी पहावयाचे असते. पत्रिका पाहणे व गोत्र जमणे या दोन गोष्टींचा धार्मिक बाबीत, आणि हुंडा, कुलशील या गोष्टींचा व्यावहारिक बाबीत समावेश होऊन मुलगी पाहण्याची गोष्ट शारीरिक बाबीत जमा होते. लग्ननिश्चयाच्या या पंचांगात वरपक्षाची वधूपक्षाने खातरजमा करून द्यावयाची असते आणि या त्रिविध विचारामुळे मुलीची व मुलीच्या बापाची कशी त्रेधा उडते, हेच वाचकांनी आता क्रमशः पहावयाचे आहे.

ज्या गृहस्थाच्या घरी आपल्याला जावयाचे असते, त्याच्या आणि आपल्या सामान्य ओळखीचा एखादा 'पित्या' गाठून त्यांच्यामार्फत प्रथम चंचुप्रवेश करून घ्यावयाचा असतो. 'नमन' आणि 'प्रास्ताविक विलास' वगैरे झाल्यावर आपला 'पित्या' मूळ विषयाला सुरुवात करतो. त्या वेळी तो मुलीच्या बापाबद्दल थोडक्यात माहिती देऊन "आपल्या बाळासाहेबांकरिता हे आले आहेत" असे सांगतो. आपला दुभाषी वरील माहिती सांगत असताना मुलीच्या बापाने नवरबापाच्या तोंडाकडे अगदी गरिबीच्या, सौजन्याच्या, आशेच्या आणि कुलीनतेच्या मुद्रेने पहावयाचे असते.

वधूपक्षाच्या दुभाष्यामार्फत या अर्जाची सुनावणी होताच वरपक्षाकडून त्या विनंतीच्या

अकल्पितपणाबद्दल आश्चर्य दाखविण्यासाठी पहिले छूट “यंदा आम्हाला कर्तव्य नाही”, असा जबाब मिळतो. बाजारात तिन्ही त्रिकाळी भरपूर मागणी असल्यामुळे आणि इतर कोणत्याही कारणाने भाव उतरण्याची धास्ती नसल्यामुळे आपला माल पडून राहणार नाही, अशी मुलाच्या बापाची खात्री असते! पाय धरणीचा पाया एकदोन अंशांनी वर चढविण्यासाठीच ही चढेल बेपर्वाई तो दाखवीत असतो. मुलीच्या बापाला या ओढून आणलेल्या चंद्रबळाची जाणीव असते; तरीसुद्धा त्याने हा जमाव ऐकून कमालीची केविलवाणी निराशा तोंडावर पसरून आपल्या ‘पित्या’कडे पहावयाचे असते. यानंतर मध्यस्थाने व मुलीच्या बापाने हुंड्याची साधारण कल्पना देऊन व आसपासची उदाहरणे सांगून ‘यंदा कर्तव्य असल्या’ची आवश्यकता पटवून द्यावी लागते. मात्र हुंड्याची कल्पना मुद्दाम सांगावयाची असली, तरी ती ओघाओघाच्या स्वरूपाचे करून द्यावी लागते. अशा प्रकारे बरीचशी मिनतवारी झाली, म्हणजे हे ‘कर्तव्यशून्य’ महात्मे अंमळ धडपणे बोलू लागतात, आणि हे वरपांगी अवसान लक्षात येत असताही मुलीच्या बापाला आर्जवाचे सोंग आणावे लागते. ‘गरजवंताला अक्कल नाही’ म्हणतात, ते काही खोटे नाही!

वर सांगितलेल्या म्हणीची आठवण होताच आम्हा पौर्वात्यांचा आणि पाश्चात्य इंग्रजांच्या आचारविचार-कल्पनांत जे दक्षिणोत्तर अंतर आहे, ते ध्यानात आल्यावाचून राहत नाही. इकडे आम्ही ‘गरजवंताला अक्कल नाही’ असे म्हणतो, तर तिकडे इंग्रज लोक ‘गरज ही शोधकतेची आई आहे!’ असे म्हणून त्याबरहुकूम गरजेचा मारा चुकवितात. आणि उलट ‘अक्कलवंताला गरज नसते!’ असा आमच्या म्हणीचा व्यत्यास सिद्ध करून दाखवितात. आमच्या हाडीमासी खिळलेला दुबळा दैववाद, आणि इंग्रजांचा पराक्रमी प्रयत्नवाद इतक्या उठावणीने अन्यत्र कोठेही दिसून येणार नाही. त्यांच्या- आमच्या आचारधर्मातही हाच फरक! सभामंडपांतून, देवळांतून आदरबुद्धी व्यक्त करण्यासाठी आम्ही शरीराचे तळाचे टोक उघडे टाकतो, तर ते वरचे टोक उघडे टाकतात. फार कशाला, ज्या लग्नविषयक बाबतीबद्दल मी प्रस्तुत लिहित आहे, तीतसुद्धा आमच्याकडे मुलीच्या बापाने मुलाकडे धाव घ्यावयाची आणि त्यांच्याकडे मुलाने मुलीच्या बापापुढे तोंड वेंगाडावयाचे असते.

‘यंदा आम्हास कर्तव्य नाही!’ हे उत्तर वरपक्षाच्या तोंडी इतके बसून गेलेले असते की, ते उच्चारताना बोलणारा त्यातल्या शब्दांची मुळीच परवा करीत नाही! अशा चढेलपणाच्या बेदरकारीपणामुळे कधीमधी या वाक्यात मौजेचे फेरफार घडून येतात. माझे मित्र तिंबूनाना यांच्या ठकीचे लग्न जुळविण्यासाठी गेली दोन वर्षे मी तिंबूनानांबरोबर देशोधडी खेटे घालीत असता एका ठिकाणी मला खालील चमत्कार पाहावयास सापडला-

एका गरीब गृहस्थाच्या घरी त्याच्या ‘उपवधू’ भावाबद्दल गळ घालण्याकरिता मी व तिंबूनाना उभयता गेलो होतो. या गृहस्थाची व माझी साधारणतः ओळख होती; परंतु त्याच्या घरी जाण्याइतका मोठेपणा मी त्याला त्यापूर्वी कधीच दिलेला नव्हता! मला पाहताच सानंद लगबगीने उठून तो म्हणाला, “ओहोहो! या बाळकराम! आज कोणीकडे पायधूल झाडली ही?”

आम्ही आत शिरताच, त्या धांदली यजमानाने एका मूळच्या चौकोनी, पण जुनेपणामुळे कोपरे

फाटून जवळजवळ लंबवर्तुळ होत आलेल्या सतरंजीवरील केर एका बुरणुसाने झाडून आम्हा दोघांना लोडवजा ठेवलेल्या वळकटीजवळ मोठ्या मानाने नेऊन बसविले. तिंबूनानांना वळकटीशी टेकून बसवून मी सतरंजीवर शक्य तितकी भोकांची वेढे चुकवून बसण्याचा प्रयत्न केला. वळकटीतल्या कापसाचाही सपाट पसरटपणा जाऊन हजारो गुठळ्यांमुळे ठिकठिकाणी त्यांचे संघ निर्माण झाले होते. वळकटीच्या या उंचसखल पृष्ठभागाशी आपल्या सपाट पृष्ठभागांचा कसा तरी सलोग्हा सांभाळून तिंबूनाना स्वस्थ बसण्यासाठी सारखे चळवळ करीत होते. जवळच एक जुनाट आरामखुर्ची उपयोगशून्यतेमुळे स्वतःच आराम घेत पडून आपल्या नावाची सार्थकता करीत होती. तिच्या तुटलेल्या वेताचे जाळे अजागळ मनुष्याच्या शेंडीप्रमाणे- पण- अधोमुख- लोंबकळत असून, बसावयाच्या जागी एक पायमोडका पाट आडवा टाकलेला होता. सतरंजीच्या त्या बेटांमधून निघून, हिंदू व इंग्रजी अशा दोन्ही आसनांच्या त्या जुनाट संगमाचा फायदा घ्यावा असेही माझ्या मनात एकदा येऊन गेले; परंतु मी स्वीकारलेल्या पोक्त कामाच्या मोठेपणाला अशी हुच्चपणाची थोरपालट शोभणार नाही, म्हणून तो बेत रहित केला.

नमस्कार चमत्कार होऊन हवापाणी वगैरे अनावश्यक बाबतींबद्दल बरेच बोलणे होईपर्यंत तो गृहस्थ माझ्याशी इतक्या अदबीने व आर्जवाने बोलत होता की, मला मिळत असलेल्या या सन्मानाचा तिंबूनानांवर काय परिणाम होत आहे, हे पाहण्यासाठी त्यांच्याकडे चार-सहा वेळा नजर टाकल्यावाचून मला राहवेना! पुढे मी आमच्या येण्याचे कारण सांगितले मात्र, आणि सारा मनु एकदम पालटला! त्राटिका नाटकात कमलेशी लगट करणाऱ्या पुराणिकाप्रमाणे, सदरील गृहस्थाने अंगविक्षेपांच्या एकदोन हेलकाव्यांमध्ये गादी काबीज करून तिंबूनानांना तेथून पदच्युत केले! त्या गृहस्थाचा मूळचा भाटीसारखा गोल चेहेरा महत्त्वनिदर्शनासाठी लागलाच नाना फडणिसाच्या चेहेऱ्यासारख्या लंबोत्तर झाला. त्याची मानी दृष्टी आमच्यासारख्या क्षुद्र जीवांवरून निघून स्वतःच्या मालकीच्या त्या मोडक्या खुर्चीकडे वळली. तो विचाराने ओथंबलेले जड निःश्वास टाकू लागला. फाटकी सतरंजी, वळकटीची बेबंदशाही, मोडकी खुर्ची, अंगठे तुटलेल्या वहाणा, स्वतःचे काळे-मिचकुट धोतर, घरात मावेनासे झालेले दारिद्र्य, वगैरे ऐहिक गोष्टीचा क्षणैक विसर पडून तो उच्च विचारात भराऱ्या मारू लागला! अखेर त्याला मृत्यूलोकाच्या वस्तीची आठवण करून देण्यासाठी मी विचारले, “मग काय मानस आहे तुमचा?”

फारच मोठा सुस्कारा टाकून चिरमुटलेल्या व काळ्याकुट्ट ओठांचे वर्तुळ करून, भुवया आडव्या-तिडव्या उडवून मान किंचित उजवीकडे कलती करून तो प्राणी प्रत्येक शब्दानंतर विसावा घेत घेत म्हणाला, “या जन्मी आम्हास कर्तव्य नाही!”

वाचकहो! वरपक्षाला स्वतःचे किती विस्मरण पडते, याची तुम्हीच कल्पना करा!

देशकालपरत्व जगाच्या पाठीवर निरनिराळ्या बाबतींबद्दल चालीरीतीचे जे विचित्र वैधर्म्य दिसून येते, त्यात मानवी लग्नवैचित्र्याइतके चमत्कारिक दुसरे काहीच सापडणार नाही! एकाच काळी, एकाच देशात एकीकडे एका पुरुषाला अनेक बायका करता येतात, तर दुसरीकडे एकाच स्त्रीला अनेक पती करता येतात! एकीकडे श्रीकृष्ण परमात्मा सोळा सहस्र एकशे आठ तरुणींच्या

अंतःपुरात गुजगोष्ठी करीत बसले आहेत, तो दुसरीकडे पाच नवऱ्यांचा संसार सांभाळून सती द्रौपदी अबलाजातीला ललामभूत होऊन बसत आहे. इकडे ब्राह्मणकन्या देवयानीला अत्रिय ययातीच्या गळ्यात अडकविणारे कचाचे वचन तर तिकडे 'द्वारकेचा राणा' अस्वलाच्या पोरीशी लग्न लावून मोकळा होत आहे! श्रीकृष्ण परमात्म्याच्या या पशुवृत्तीतसुद्धा 'बसू विला'च्या सुधारणेची परमावधि दिसून येते, हे माझ्या धर्माभिमानी बंधूंनी अवश्य लक्षात ठेवावे. 'बसू विला'च्या मसुद्याचे वाचन झाले, त्या वेळी कौन्सिलमध्ये भगवान् हजर असते तर त्या बिलाला उचलून धरण्यासाठी त्यांनी आपले चारी हात वर केले असते अशी माझी खात्री आहे. एका हिंदू धर्मानेच विवाहविधीचे आठ सामान्य प्रकार नमूद केले आहेत; याखेरीज वैयक्तिक स्वातंत्र्याची परवानगी होती ती वेगळीच!

लग्नविषयक प्रत्येक निर्णयाची अशीच विविध रूपं चालू काळीसुद्धा दिसून येतात. हिंदुस्थानच्या त्रिकोणी तुकड्यावर लग्नसंबंधाने वधूवरांना सात जन्म जोडून टाकण्यात येते, तर आमच्या विरुद्ध भूपूष्ठावरील अमेरिकन लोकांत सात-सात दिवसांच्या कराराने लग्न लावण्यापर्यंत मजल येऊन ठेपली आहे. हिंदू धर्माला पिढ्या तुटलेलीसुद्धा सगोत्र वधुवरे पसंत नाहीत, तर मुसलमान, पारशी यांना चुलत बहीणभावंडांचा विवाहही मान्य होतो. महाराष्ट्रांतच पाहा ना, कोकणस्थाला मामाच्या गोत्राची वधू खपत नाही, तर सारस्वत, कायस्थप्रभृति ज्ञातीत मामाच्या मुलीला वधूत्वाचा प्रथम मान देण्यात येतो. पांढरपेशा ज्ञातीत मुलीचा हुंडा द्यावा लागतो, तर कुणब्यामाळ्यांत मुलाला पदरमोड करावी लागते. आमच्याकडे आठ वर्षांच्या मुलीला चोवीस वर्षांचा नवरा पहावा लागतो, आणि काही गुजराती जातीत आठ वर्षांच्या मुलाच्या गळ्यात चोवीस वर्षांच्या मुलीची घोरपड बांधण्याची वहिवाट आहे. वैवाहिक चारित्र्याची यापुढची पायरी म्हणजे मुलामुलांची, किंवा मुली-मुलींचीच लग्ने लावणे हीच होय, असे वाटत नाही का?

आमच्याकडे लग्ननिश्चयाची विशिष्ट जातिपरत्वे ठळक पुसट स्वरूपाची पण सामान्यतः सार्वत्रिक अशी अंगे पाच आहेत, हे मागे सांगितलेच आहे. कुलशील पाहणे, गोत्र जमणे, पत्रिका जमणे, मुलगी पाहणे आणि हुंडा ठरविणे असा या पंचांगांचा सामान्य अनुक्रम देता येईल.

कुलशीलाच्या बाबतीचा बहुतेक उल्लेख वधूपक्षीय दुभाषी आपल्या प्रास्ताविक, भाषणातच करीत असतो. मात्र कुलशीलतेच्या शाब्दिक बडबडीवरून वरपक्ष आपल्या कुळाशी समानगुण अशा कुळाची अपेक्षा करीत असतो, असे मात्र वाचकांनी सुतराम समजू नये! लग्नग्रंथांच्या नक्की रकमेचे अंदाजपत्रक कळण्यासाठीच वरपक्षाची ही धडपड असते. वधूपक्ष बराचसा दरिद्री दिसला, म्हणजे वरपक्ष 'यंदा आम्हास कर्तव्य नाही' याच निश्चयाला चिकटून बसतो.

यानंतर गोत्र जमते की नाही हे पहावयाचे असते. सगोत्र वधूवरे असून मुळीच चालावयाचे नाही, हा या बाबतीत मुख्य नियम आहे. याशिवाय काही गोत्रांचे परस्परंशी पटत नाही. अशी न पटणारी गोत्रेही अर्थात परस्परंसा वज्य! काही पोटजातीत तर मामाच्याही गोत्राला पटेल, असे प्रतिगोत्र पहावे लागते. कोकणस्थांसारख्या कमी गोत्रांच्या जातीत बापाच्या गोत्राशी आणि मामाच्या गोत्रांशी दुहेरी सलोखा सांभाळून असणारी गोत्रे हुडकून काढताना फारच यातायात पडल्यास नवल नाही. गोत्रगोत्रांचे परस्परंसे न पटण्याचे कारण माझ्या मते, त्या त्या गोत्रांच्या कुलपति ऋषींतील

प्राक्कालीन तंट्यातच असले पाहिजे. अर्बुद गाईच्या विनिमयालासुद्धा कबूल न होणाऱ्या वसिष्ठाची गाय ज्या विश्वामित्राने अखेर दरोडा घालून नेली, त्याच विश्वामित्राच्या कुळातील कन्या, मग तिच्याबरोबर एक सोडून छप्पन गाई आंदण मिळाल्या म्हणून पत्करावयाला कोणता वसिष्ठगोत्रोत्पन्न तरुण तयार होईल? आम्हा आर्यांच्या या ऋषिकालीन गोत्रजा'द' वैराच्या चिकाटीकडे पाहिले म्हणजे 'रोमिओ अँड ज्युलिएट'मधील सरदार घराण्यांचे, शिरक्याभोसकल्यांचे, किंवा 'या अहमदशहाच्या आज्याने माझ्या काकाचा खून केला', म्हणून जळफळणाऱ्या राणा भीमदेवाचे द्राविडी प्राणायामाचे वैरसुद्धा कमकुवत वाटू लागते!

गोत्रानंतर पत्रिकेच मान असतो. काही दिवसांपूर्वी माझे पत्रिकेचे ज्ञान इतके मर्यादित होते की, आमच्या घरच्या कार्यातून नेहमी पत्रिका जमविणाऱ्या आबाभटर्जोनासुद्धा त्या बाबतीत माझ्यापेक्षा जास्त कळत असे, असे म्हटले तरी चालेल. पण गतवर्षी तिंबूनांनांच्या ठकीचे लग्न जमविण्याच्या खटाटोपाने, हल्ली मी पत्रिका जमत नसल्यास तीमध्ये बामालूम फेरफारच्या लबाड्या करण्याइतके ज्ञान संपादन केले आहे. गोत्र जमविताना काळाच्या बाबतीत जी दूरवर नजर फेकावयाची असते, तीच दूरदृष्टी पत्रिका जमविताना स्थलाच्या बाबतीत वापरावयाची असते. युगांतरीच्या वसिष्ठवामदेवांचे तंटे अद्यापि चालू ठेवण्यासाठी जसे गोत्रभेदाकडे पाहण्याचे आम्ही व्रत पत्करले आहे, तसे पत्रिकेच्या वाटाघाटीत आमच्यापासून आणि परस्परांपासूनही कोट्यवधी कोसांवर भटकणाऱ्या ग्रहगोलांचे हाडवैर चालावयाचे आहे. फरक एवढाच की, पहिल्या वैराची जबाबदारी साऱ्या कुळावर असते. आणि दुसरे फक्त व्यक्तिपर असते.

पत्रिका जमविण्याचा प्रकार अंमळसा विश्वविद्यालयाच्या परीक्षांप्रमाणेच आहे. सर्वोत्कृष्ट पत्रिका जमविण्यास एकंदर ३६ गुण जमावे लागतात; परंतु असा योग क्वचितच येतो, म्हणून कमीत कमी १८ गुण मिळाले तरी चालेल, अशी सवलत ठेवण्यात आली आहे. मात्र हे शेकडो पन्नास गुण मिळविताना एखाद्या पत्रिकेच्या पोटविषयात नापास होऊन चालत नाही. हे पोटविषय आठ असून त्यांच्या गुणांची आकडेवारी ठरलेली आहे; ती येणेप्रमाणे- वर्णगुण १ वश्यगुण २, तारागुण ३, योनिगुण ४, ग्रहगुण ५, गणगुण ६, राशिगुण ७, आणि नाडीगुण ८. यांतील प्रत्येकाच्या बारकाया सांगू लागलो, तर आधीच आवाक्याबाहेर घसरत चाललेला हा लेख भलतीकडे वाढेल; म्हणून केवळ ग्रहापुरतेच लक्ष देण्याचे ठरविले आहे.

ग्रहांची आपसात तंटे करण्याची शक्ती इतकी जबर आहे की, आम्ही हिंदू लोकांनीसुद्धा त्यांच्याकडून धडे घेतले पाहिजेत! वस्तुतः त्यांना भांडण्याचे कोणतेच कारण दिसत नाही. मंगळाखेरीज बाकीच्या कंगालांजवळ आमच्या पृथ्वीप्रमाणे वातावरणाचे पांघरुणसुद्धा नाही! आकाशातल्या पोलीस लोकांनी या भटक्या मंडळींवर उडाणटप्पूचा खटला भरला, तर त्यापैकी एकालाही उदरनिर्वाहाचे योग्य साधन दाखविता येणार नाही. नाही म्हणावयाला, आम्हा हिंदूंवर कडी करण्यासाठी आमच्याप्रमाणेच काळ्या रंगाच्या आणि उघड्या अंगाच्या शनीने मात्र, अन्नवस्त्राची तरतूद न करता, अडीअडचणीच्या वेळेसाठी हातात दोन सलकडी ठोकून ठेविली आहेत!

ही ग्रहांची सांपत्तिक स्थिती झाली, परंतु अशा स्थितीतही त्यांची भांडणे सारखी चाललेलीच आहेत. तसेच, आठ परदेशी आणि नऊ चुली, या म्हणीप्रमाणे आमच्या पूर्वजांनी ग्रहांचा तंटेखोरपणा लक्षात घेऊन, पत्रिकेत नऊ ग्रहांसाठी बारा घरे बांधून ठेविली, तरी त्यांना सुखासमाधानाने राहता येत नाही! एखाद्या वेळी सारे ग्रह दोनतीन घरांतच दाटीदाटीने वसति करून व बाकीची घरे ओसाड पाडून पत्रिकेला विजापूर हंपीसारख्या उजाड पडलेल्या प्राचीन शहराचे वैभव आणतात; तर एखाद्या वेळी, इंग्लिशामनप्रमाणे एकेका घरात एकेकजण राहून पत्रिकेला लोणावळे, महाबळेश्वर यांसारख्या हवेशीर ठिकाणांचा नकाशा बनवितात. पण असे दूरदूर राहिल्यामुळे ग्रहांतली भांडणे कमी होतात, असे मात्र मुळीच नाही! एकाच घरात असलेले ग्रह परस्परांवर ज्या प्रमाणे सहजच पुरी नजर ठेवून असतात, त्याप्रमाणे ते दूरदूर असले तरीसुद्धा त्रिपाद, द्विपाद किंवा एकपाद अशा प्रकारच्या वाकड्या नजरेने एकमेकांकडे पहावयास सोडीत नाहीत. ग्रहांच्या शुभमित्रभावाची कारणेही अनादिसिद्ध असून आता त्रिकालबाधित अशीच आहेत. उदाहरणार्थ, चंद्राने गुरुपत्नीशी केलेला गर्ह्य प्रकार गुरूने आकल्पान्त विसरणे शक्य नाही. ग्रहांच्या शत्रुमित्रत्वाचा जोर त्यांच्या राहत्या घराच्या परिस्थितीवरच अवलंबून असतो. तथापि कमीअधिक प्रमाणावर त्यांचे तंटे अव्याहत चालूच असतात. दहाबारा वर्षांखाली आपल्याकडे काही ठिकाणी रक्ताचा पाऊस पडल्याची भुमका उठली होती. पुष्कळांनी त्या गोष्टीची भाकडकथेत जमा केली; परंतु माझी मात्र अजून अशीच समजूत आहे की त्या वेळी सप्तग्रहीसारखा ग्रहसंमीलनाचा एखादा योग असावा. ग्रहांचा स्वभाव लक्षात घेतला, म्हणजे वरील गोष्टींत अशक्य असे काहीच वाटत नाही. त्यातल्या त्यात, मंगळाची वागणूक इतर ग्रहांहून फारच हेकडपणाची असते. आधी त्याचा ताळमेळ पाहून मग बाकीच्या मंडळीचा सलोखा जमवावा लागतो. युरोपियन पुराणांतरी मंगळाला वीरसाधिपती म्हटले आहे, ते फारच अनुरूप आहे. इतर ग्रहांप्रमाणे हा शिपाईगडी भटाभिक्षुकांच्या मध्यस्थीने दाने, जप, वगैरे अटींवर तहनाम्याला कधीच तयार होत नाही. सर्व ग्रहांचे स्थानानुरूप परस्परसंबंध लक्षात घेऊन, वधूवरांच्या दोन पत्रिकांवरून लग्न निश्चित करताना बिचाऱ्या जोशीबुवांना सर्व राष्ट्रांचे हिताहितसंबंध डोळ्यांसमोर ठेवून दोन राष्ट्रांचा तह घडवून आणणाऱ्या मुत्सद्याइतकीच सावधगिरी बाळगावी लागते.

पत्रिका पाहण्याच्या व गोत्र जमविण्याच्या या धार्मिक खटोटापाचा फोलपणा दाखविण्यासाठी सुधारक लोक पुढील सारांशाचा युक्तिवाद करित असतात. युरोपियन किंवा इतर लोकांमधील वैवाहिक संबंध, गोत्रांकडे लक्ष दिल्यावाचून आणि ग्रहांच्या गुणधर्मांऐवजी वधूवरांचे गुणधर्म पाहून, घडवून आणलेले असतात, तरीही त्यांची वैवाहिक स्थिती आमच्याइतकी, किंबहुना आमच्याहूनही अधिक सुखावह होत असते; त्याचप्रमाणे आमचे ज्योतिःशास्त्र स्वतःच ओरडत असते की, जन्मवेळेची नोंद घेण्यात एका क्षणाची चुकामूक झाल्यास पत्रिकेत जमीनअस्मानाचे फरक घडून येतात, आणि आमच्याकडे तर मुलाच्या जन्मकाळासंबंधी जन्मवर्षच काय ते साधारणतः बरोबर सांगता येते! अर्थात् मुलाच्या जन्मानंतर दोनचार वर्षांतच पत्रिका तयार करण्याचा सुयोग आला, तरच जन्मशक तरी बिनचूक हाती लागण्याचा संभव- पुढे तोही नेमका सापडणे दुरापास्तच! आता आईबापे मुलाचा जन्ममाससुद्धा एखादे वेळी नेमका सांगतात; परंतु हे केवळ अपवादात्मक आहे. कधी कधी मुलाचा जन्म दिवसाच्या कोणत्या वेळी झाला, याचा अंदाज लागून वर्ष-वार-

तिथी ही सारी अंतरतात. पुराणांतरी श्रीरामचंद्र, श्रीकृष्ण, वगैरे पुण्यपुरुषांच्या जन्मवेळा याच सूक्ष्मपात्रदर्शक तत्त्वावर नमूद करून ठेविलेल्या आहेत. महिना, तिथी, वार, घटका, पळे, वगैरे सूक्ष्मतम कालभेद 'चारदशांश स्थळांपर्यंत' बिनचूक देऊन, पुराणमुनींनी वर्षांच्या बाबतीत ठोकळमानाने शतकाचे तर नावच नको, सहस्रकाचा किंवा दशसहस्रकाचासुद्धा उडता उल्लेख केलेला नाही! (मथुरेच्या कारागृहात असतांही, श्रीकृष्णाच्या गुप्त जन्माचा बेचूक काल वसुदेवाने कसा माहीत करून घेतला, हे कोडे मात्र माझ्या मनाला सारखे डाचत असते.) हल्लीही खेडेगावांतून मुलाच्या जन्मकालासंबंधी हीच पुराणरीती प्रचलित आहे. "गाई गोठणीवर आल्या असतील", "गड्याची न्याहरी शेतावर गेली नव्हती" किंवा "मामंजी असे पोथी वाचून उठले असतील" यासारख्या वारेमाप गोष्टींच्या नियमितपणावरूनच बाबूची किंवा बगीची पत्रिका तयार करावी लागते. यामुळे अगदी दहा वर्षांच्या मुलाचा जन्मकाल ठरवितानासुद्धा कालिदास, भवभूति, होमर यांसारख्या ऐतिहासिक विभूतींच्या जन्मकालाबद्दल परस्पर हवाला देण्यात येतो. आमच्या गावच्या म्हाळसाकाकूंच्या नाऱ्याची जन्मवेळ विचारली, म्हणजे त्या म्हणतात की, "खालच्या आळीतल्या रखमाकाकूंच्या गोंद्याची पाचवी होती, त्या दिवशी असा पडत्या प्रहरी माझा नाऱ्या झाला." आणि रखमाकाकूंना विचारले, तर त्या म्हाळसाकाकूंच्या नाऱ्याचा हवाला देतात!

अशा रीतीने, आमच्याकडील कुडमुड्या जोशीबुवांवर, त्रैराशिकांतील दोनच राशी हाती पडल्यामुळे बावचळलेल्या विद्यार्थ्यांप्रमाणे, येन केन प्रकारेण पत्रिका तयार करण्याचा अनेक वेळा प्रसंग येतो, आणि अशा अंदाजपत्रिकांवरूनच मुलांच्या लग्नकाळी धुमाकूळ घालायचा असतो!

पत्रिका पाहण्याच्या बाबतीत काही बाप इतका फाजील चौकसपणा दाखवितात, की स्वतःच्या दुष्कृत्याप्रमाणे मुलाची पत्रिकाही कधी चारचौघांपुढे मांडीत नाहीत! आणि 'सांगून आलेल्या मुलीची' पत्रिका स्वतः किंवा स्वतःच्या विश्वासातील ज्योतिषाच्या साहाय्याने त्या गुप्त पत्रिकेशी ताडून पाहतात. परंतु गरजवंतांच्या सोईसाठी हे येथे सांगून ठेवतो की, अशा अडचणीच्या प्रसंगी क्वचित त्या जोशीबुवांस 'नक्कलफी' देऊन हस्तगत करून घेता येते. कधी कधी तर, वधूपक्षाचे आणि वरपक्षीय जोशीबुवांचे अशाच ऐहिक मार्गाने सख्य जमून येताच, पहिल्या मुकाबल्यास एकमेकांशी मुळीच न पटून घेणाऱ्या उभय पत्रिकांतील ग्रहांचेही पुढे सख्य होते. ग्रहांचा आमच्यावर जसा परिणाम होत असतो, तसा आमचाही ग्रहांवर होत असतो, यात मुळीच संशय नाही!

त्याचप्रमाणे गोत्रांच्या अडचणींतून सफै पार होण्यासाठी आमच्या धार्मिक कामधेनूने सवड ठेविली आहे. आपली मुलगी एखाद्या भिन्नगोत्रीय मुलाला दत्तक देऊन अगदी सगोत्र वधूवरांचासुद्धा विवाह घडवून आणता येतो. आमच्या धर्मातल्या निर्बंधाचा कडकपणा आणि त्यातून मोकळीक मिळविण्याचे मार्ग, ही दोन्ही मानवी मतीला खरोखर कुंठीत करून सोडणारी आहेत!

या तीन कलमांतून पसार झाल्यानंतर मुलगी पाहण्यावर मजल येऊन ठेपते. या वधूपरीक्षेत साधारणतः गाय, म्हैस किंवा घोडी घेताना दाखविण्याइतकीच व्यावहारिक अपूज्यबुद्धी दाखवायची असते. मात्र ही परीक्षा नवऱ्या मुलाच्या बापाने किंवा दुसऱ्या कोणीतरी करावयाची असते. स्वतः वराचा यात काहीएक संबंध असता कामा नये! आणि ते गैर आहे, असे धर्मलंड सुधारकांखेरीज

कोण म्हणणार? उघडच आहे. गाय किंवा घोडी घेताना ज्याप्रमाणे गड्याला किंवा मोतदाराला विशेष अधिकार नसतो, त्याप्रमाणे या बाबतीत मुलालाही फाजील उठाठेवी करावयाचा हक्क रूढीने दिलेला नाही. वधूपरीक्षेच्या धोरणात आमच्या पूर्वजांची व्यवहारकुशलता ओतप्रोत दिसून येते. अशी रूढी नसती तर प्रत्येक नवऱ्यामुलाने 'मला ही बायको नको', 'मला ती आवडत नाही' असा पोरखेळ चालवून विवाह जमविण्याचे काम दुष्कर करून ठेविले असते. लग्न जमविण्याच्या साऱ्या भानगडीत हा एवढाच भाग काय तो सुकर आहे, असा माझा सार्वत्रिक अनुभव आहे. इंग्लंडातील बॅरिस्टरांच्या परीक्षेतील विद्यार्थ्यांप्रमाणेच पाहण्यास आणलेली मुलगीही सहसा नापास होत नाही!

परंतु, बॅरिस्टरच्या परीक्षेस बसण्याची पात्रता येण्यासाठी ज्याप्रमाणे आधी चांगलाच हात सोडावा लागतो, त्याप्रमाणे वरसंशोधनाच्या बाबतीत हुंड्यासाठी पिशवीचे तोंड अगदी मोकळे सोडावे तेव्हाच वरपक्षाचे इतर बाबतीत कुरकूर करणारे तोंड बंद होते! या कार्यक्रमात हुंडा ही अनुक्रमाने शेवटची व महत्त्वाच्या दृष्टीने अगदी पहिली बाब आहे. याबाबतीत प्रतिपक्षाचे तडजोडीने समाधान करणे शक्य नाही. 'करणी' ही हुंड्याची अर्धांगी असून 'पोषाख' हे या सुवर्णमय जोडप्याचे पिल्लू होय! साधारणतः मॅट्रिक्युलेशन पास झालेल्या मुलाची किंमत सुमारे एक हजार रुपये असून भिन्नभिन्न जातिपरत्वे ती वाढत जाते; परंतु मुलगा घरचा फारच गरीब- अगदी अन्नास मोताद- असा असला, तर मात्र त्याच्या शिक्षणासाठी, म्हणजे आणखी चार वर्षे दरमहा फक्त पंचवीस-तीस रूपये द्यावे लागतात. शिक्षणाच्या मानाने ही रक्कम हजार रुपयांपासून पुढे दोन तीन हजारांपर्यंत उड्या मारीत जाते. काही काही जातींतून या हुंड्याच्या दडपशाहीमुळे मुली आजन्म अविवाहित ठेवण्यापर्यंत पाळी येऊन ठेपली आहे. हुंडा देण्याची चाल ऋषिकालीन असून 'एक गाय' देण्यापासून तिची सुरुवात झालेली आहे. कोणी किती हुंडा द्यावा याबद्दल सामान्य नियम कधीच घालता येणार नाही. परंतु या बाबतीत पिढीजाद सुशिक्षित गरिबांतच विशेष हावरटपणा- अगदी निर्दय हावरटपणा दिसून येतो. कॉलेजातील विद्यार्थ्यांना स्वतःची किंमत सोळाशे सतराशे सांगण्यात काहीच वाटत नाही. मग घरची स्थिती कुबेराच्या उलट टोकाशी असली तरी हरकत नाही! अबदागिरीच्या जहागीरदारापेक्षा चौपदरीच्या जहागीरदारालाच उलट जास्त अवसान येत असते. हुंड्याची वाटाघाट चालविताना साधारण बाजारहाटातली 'वेपारी' भाषाच वापरण्यात येते. उरावीक रक्कम उकळून घेण्याची अनेक कारणे सांगण्यात येतात. कोणी कुळाचाराची सबब पुढे आणितान, तर कोणी मुलाच्या विद्वत्तेचे गोडवे गातात. कोणाला चारपाच मुलींसाठी स्वतः दिलेल्या रकमेची, स्वतःच्या एकाच मुलाच्या हुंड्यात भरपाई करून घ्यावयाची असते, तर कोणाला मुलाच्या शिक्षणाचा सारा खर्च वसूल करावयाचा असतो. एका गृहस्थाने तर मुलाच्या शिक्षणाच्या खर्चाचे इतक्या बारकाईने व बिनचूक टिपण ठेवले होते की मनुष्याच्या यत्किंचित् कृत्यांचा जमाखर्च ठेवणाऱ्या चित्रगुप्तानेसुद्धा त्यापासून जमाखर्चपद्धतीचे धडे घ्यावे! एक पैशाच्या दुध्या पेन्सिलीपासून तो कॉलेजच्या फीपर्यंत सर्व रकमांची त्याने नोंद ठेविली होती. याशिवाय एकविसाव्या वर्षापासून मुलाला दरमहा किती पगार मिळू शकला असता, त्याचा अंदाज बांधून 'प्रमोशन'सकट त्या रकमेची जमेकडे भरती केली होती. सदर रकमेला मारवाडी दृष्टीने चक्रवाढव्याजाची जोड देऊन या सर्व आकडेमोडीसाठी कारकुनाच्या मेहनतीबद्दल- ती कामगिरी स्वतःच पत्करल्यामुळे

व साधारण कारकुनापेक्षा आपली लायकी बरीच जास्त असल्याची त्याची दृढ समजूत असल्यामुळे पगाराचे मान वाढणे अर्थातच स्वाभाविक होते- दरमहा पन्नास रुपयांनी या कारभाराला मदत करण्यात येत असे. अर्थात लग्नमितीपर्यंत या रकमेचा फुगारा वाढत राहून तत्पूर्वी पूर्ण हिशेब होणे अशक्य होते; आणि त्यामुळे या व्यावहारिक अपूर्णाकाकडे पाहण्याचीसुद्धा एखाद्या मुलीच्या बापाची छाती होत नसे! सरते शेवटी, मुलगा वयाच्या दृष्टीने 'टाईमबार' झाल्यामुळे, त्याचा भाव उतरून सलग रकमेच्या भरपाईबद्दल म्हाताऱ्याची पूर्ण निराशा झाली. आणि त्याच निराशेच्या भरात त्याने चार आप्यांची अफू खाऊन जीव दिला. म्हाताऱ्याने मृत्यूपत्र करून ठेविले नसल्यामुळे, मुलाप्रीत्यर्थ आपण खाह्येल्या अफूचे चार आणे त्या रकमेत जमा करण्यास त्याने सांगितले होते किंवा नाही हे समजण्यास आता मार्ग नाही!

हुंडा वसूल करून घेण्याचे वरपक्षाचे अनेक मार्ग आहेत; परंतु ते सारे सर्रहा जहाल असून, 'दाराशी धरणे येणे', 'पायाशी कपाळ फोडून घेणे', 'उपासमारीने ऋणकऱ्याच्या दारी जीव देणे' यांसारखे त्राग्याचे नेभळट उपाय, या हमखास उपायांमुळे तुच्छ वाटतात. 'टाच', 'जप्ती', 'हुकूमनामा' यांसारख्या सरळ मार्गांचीसुद्धा इतकी किंमत वाटेनाशी होते. वराच्या गळ्यात माळ पडण्यापूर्वी हुंड्याची रक्कम हातात पडली नाही, तर वरपक्ष कधी वधूच्या गावापर्यंत आलेल्या आपल्या गाड्या नदीजवळ थोपवून धरून फिरविण्याची धमकी घालतो, तर कधी, सीमान्तपूजनाच्या वेळी अडून बसतो; कधी मुलाचा बाप ऐन वेळी लग्न फिसकटविण्याचा दम भरतो, तर कधी नवरा मुलगा मुहूर्ताच्या वेळी लग्नालाच उभा राहात नाही. अशा वेळी अवघड माऱ्यात सापडलेला मुलीचा बाप आपल्या स्थावर जंगम मिळकतीची वाटेल त्या पडत्या भावाने वासलात लावून एकदाचा कसा तरी त्या विश्वामित्राच्या जाचातून अब्रूनिशी बाहेर पडतो.

मुलाच्या लग्नाच्या वेळी हवा तसा जबरदस्त हुंडा हव्या तशा अरेरावीने वसूल करून घेता येतो, यामुळेच आमच्याकडे पुत्रजन्मामुळे बेचाळीस कुळांचा उद्धार होतो, असे समजण्याची वहिवाट पडली असावी. पुत्रजन्मामुळे स्वतःच्या पिढ्यांचा उद्धार होत नसला तरी निदान व्याहीपक्षाच्या बेचाळीस पिढ्या ठार बुडविता तरी येतात, हे खास! एक मुलगा झाल्याबरोबर त्याची आईबापे हुंड्याच्या रकमेवर काय काय गोष्टी करावयाच्या, याचा विचार करू लागतात. हल्लीप्रमाणे प्रमाणाबाहेर हुंडा घेण्याची चाल पौराणिक काळीही प्रचलित असती, तर भारतीय युद्धासारखा प्रचंड अनर्थ बिनबोभाट टळला असता, अशी माझी खात्री आहे. कारण शंभर राजबिंड्या मुलांचा हुंडा येण्याची खात्री असल्यावर, हस्तिनापुराच्या टीचभर राज्यासाठी, असल्या कुलक्षयकर युद्धाला धृतराष्ट्राने कधीही संमती दिली नसती! तेवढ्या हुंड्यावर त्याने तसली छप्पन राज्ये फरोक्त घेतली असती. परंतु, दुर्दैवाने हुंड्याची चाल त्या वेळी जोरात नव्हती. पेशवाईत मात्र हुंड्याचे मान बऱ्याच वाढत्या प्रमाणावर असावे, असे मानण्यास भरपूर पुरावा आहे. कारण, एरवी, गोपिकाबाईसारखी महत्त्वाकांक्षी स्त्री, माधवरावसाहेब लहान असतानाही पानपतावर जावयास निघाले असता, त्यांना आड आलीच नसती! लग्न झालेल्या अर्थात हुंड्याची भरपाई करून चुकलेल्या विश्वासरावांस गिलच्यांवर चालून जाण्यास मनमोकळेपणे परवानगी देऊन, कुमार श्री. माधवरावसाहेब व नारायणरावसाहेब या "उभयता स्वारियांनी मोहिमेवर चालोन जाणे, यासाठी बाळहट्ट घेतल्या

वरी बाईंनी पुढे होवोन, बहुतां प्रकारी खातरजमा केलियाहि मूलपणाने मनास आले नाहीसे जाणोन, अखेरीस जीवेभावे आणभाक केली जे, पोरबुद्धी न करोन श्रीमंत मुलांनी वाडियांतच राहणेचे करावे.*” श्रीमती

*ज्या ऐतिहासिक कागदपत्रांतून प्रस्तुत उतारा घेण्याचे धाडस केले आहे, त्याची अस्सल प्रत कोरी असतानाच वाण्याच्या दुकानी पुडी बांधण्यात कामास आली. आमच्या ऐतिहासिक कागदपत्रांची कोण ही शोकदायक दुर्दशा !

-बाळकराम

गोपिकाबाईसाहेबांना धोरणी व मुत्सद्दी म्हणतात ते उगीच नाही! दुसरी एखादी बाई असती तर सोन्यासारखी- सारखीच का? अगदी भरोभर सोन्याच्या मोलाची- दोन्ही पोरे पानपतावर तोफेच्या तोंडी देऊन, एवढ्या थोरल्या हुंड्याला आचवली असती! याप्रमाणे पेशवाईत हुंड्याचे मान कितपत होते हे ठरविण्यासाठी ऐतिहासिक कागदपत्रे चाळत आहे. श्रीशिवछत्रपतींनी एकामागून एक पाचसहा लग्ने केली, याचे कारण माझ्या मते त्यांच्या तुटपुंज्या खजिन्यातच सापडणार आहे! छत्रपतींसारखा जावई मिळत असताना ते बिजवर किंवा तिजवर आहेत अशा क्षुल्लक कारणांमुळे, त्यांना भरपूर हुंडा द्यावयास मागेपुढे कोण पाहणार! या बाबतीत सत्यही माझ्या तर्कावरहुकूमच असल्यास शिवछत्रपतींच्या आधारावर मी बिजवर तिजवरांना भरहुंडा देण्याची वहिवाट पाडण्यासाठी साऱ्या महाराष्ट्रभर जारिने चळवळ सुरू करणार आहे.

वरील शेवटल्या शेवटल्या शब्दावरून मी हुंड्याच्या चालीला उचलून धरणारांपैकी आहे हे वाचकांच्या लक्षात आलेच असेल. मी या मताचा असण्याची अनेक कारणे आहेत. त्यापैकी एकच येथे दिले असता वाचकांचे समाधान होण्यासारखे आहे. हिंदुस्थानसारख्या कमी व्यापाराच्या देशात, लोक स्थावर मिळकतीला पिढ्यान्पिढ्या चिकटून असतात, आणि अशा प्रकारचे संपत्तीचे एकस्थायित्व अर्थशास्त्राच्या दृष्टीने, देशाच्या समृद्धीला मोठे घातक आहे. आता मुलीचा हुंडा देण्यासाठी दरसाल हजारो लोकांना घरेदारे विकून मोकळे व्हावे लागते, ही गोष्ट मशहूर आहे. आणि यामुळे आमच्या देशातला पैसा या हातातून त्या हातात सारखा खेळत राहतो. आता यात अगदी अडल्या वेळी सौदा केल्यामुळे व्यक्तिशः प्रत्येकाचा थोडासा तोटा होत असेल हे खरे; परंतु देशकल्याणासाठी स्वार्थत्यागाला तयार असणे हे प्रत्येक देशभक्ताचे कर्तव्य आहे!

अशा या उपयुक्त चालीला देखील जारिने आळा घालण्याचे काही जातींतील लोकांनी प्रयत्न केल्याचे ऐकिले आहे; परंतु सनातनाभिमानी पक्षाकडून अशा प्रयत्नांची चांगलीच पिछेहाट होते, ही त्यातल्या त्यात संतोषाची गोष्ट आहे. पांढरपेशांतील एका जातीने तर स्वज्ञातीय परिषदेत हुंडा न घेण्याचा ठराव करून लोकांकडून त्यावरहुकूम शपथाही घेविल्या. या जातीचे उपरिनिर्दिष्ट प्रयत्न काही लोकांच्या हाडी खिळलेल्या हुंडेबाजीमुळे सफै फसून अखेर सनातन रूढीचा विजय झाला, हे सांगण्यास मला अत्यंत संतोष वाटत आहे! कारण या शपथा घेणारांपैकी एक पुढारी सभासदाने त्याच वर्षी मुलाचा चरचरीत हुंडा घेऊन, तत्समर्थनार्थ असे कारण सांगितले की, “काय करावे, व्याही ऐकेनात; ते म्हणाले, निदान पंधराशे तरी आपण घ्याच!” अरेरे, काय करणार बिचारा अशा

प्रसंगात! अगदीच इलाज नाही! कित्येक ग्रामकंटकांनादेखील नाटकवाल्यांच्या हट्टामुळे अत्याग्रहामुळे 'फुकट पास' पत्करावे लागतात, तो तरी अशातलाच दुधर प्रसंग!

मुलीच्या पक्षाने मुलाला हुंडा द्यावयाचा सार्वत्रिक प्रघात आहे, कोठे कोठे याच्या उलट प्रकार असल्याचेही वर नमूद केलेच आहे. पैकी गुजरातेतील 'भाटेले' नावाच्या एका लहानशा पोतभेदाची प्रमुखत्वाने आठवण होते. या जातीत बायको मिळविण्यासाठी इतका जबरदस्त भुर्दंड भरावा लागतो की, एखाद्या घरात चारपाच भाऊ असतील, तर त्यातील फार तर एखाद दुसऱ्याचेच लग्न होऊ शकते. कधी कधी तर त्यांच्यात 'साटीलोटी' करण्याचे बादरायण मासले आढळून येतात. एखाद्या गुलाबदासाला कानजीच्या मुलीशी लग्न करावयाचे असले, म्हणजे तो आपल्या मामेबहीणीची किंवा मावसभावाची मुलगी तिसऱ्याच एखाद्या भिकाभाईच्या भावास देतो, भिकाभाई मोबदल्याखातर आपली मुलगी नरोत्तमाच्या काकाला देतो, नरोत्तम मग आपली आतेमेहुणी कानजीच्या मामेभावाला देववितो, आणि कानजीचा मामेभाऊ, आपला वशिला लावून, कानजीची मुलगी गुलाबदासाला देववून हा पंचक्रोशीचा वळसा पुरा करितो! सामान्यतः ही सर्व जात निर्धन असल्यामुळे, तिच्यात रोखीच्या सरळ देण्याघेण्याऐवजी, अशा प्रकारच्या 'नातवाने-तवाने' देण्याघेण्याचीच जरीने वहिवाट दिसून येते.

हुंडा घेण्यास तयार नसलेला असा आणखी एक सर्वजातिसामान्य वरांचा वर्ण आहे, त्याचाही येथेच उल्लेख करावा लागेल. पन्नाशीच्या आणि साठीच्या पलीकडले नवरमुलगे या वर्गात मोडतात. असे नवरमुलगे बहुधा हुंडा द्यावयालाच तयार असतात, आणि यामुळेच, कधी कधी फारच सुंदर स्त्रिया या वर्गातील उदारधींच्या वाट्यास येतात. एक सत्तर वर्षांचा कोवळा नवरमुलगा तर हुंडा घेण्याच्या इतका विरुद्ध होता की, त्याचा तरुण नातू हुंड्यावाचून लग्न करण्यास कबूल होईना. तेव्हा आजोबांना स्वतःला जरी लग्न कर्तव्य नव्हते, तरी केवळ हुंड्याची घातक रूढी मोडण्याविषयी समाजाला योग्य उदाहरण घालून द्यावे, व यथाशक्ती सामाजिक सुधारणा घडवून आणावी, या स्तुत्य हेतूने नातवाला सांगून आलेल्या मुलीशी आजोबाने स्वतःचे लग्न केले!

याप्रमाणे वरसंशोधनाचा साधारण कार्यक्रम आहे, आणि याच कारणांमुळे कन्याजन्माची बातमी ऐकल्याबरोबर कित्येकांना मरणप्राय दुःख होत असते. काही काही जातींत मुलीला 'सात जन्मांची वैरीण!' समजण्यापर्यंत पाळी येऊन ठेपली आहे. इतकेच नाही, तर मुलीच्या जन्मवृत्ताने धक्का बसून बापाचे मरण झाल्याचे कोणी सांगितल्यास मला त्यात काहीच आश्चर्य वाटणार नाही! उलटपक्षी, उपवर मुलीच्या आकस्मिक मरणाने बापाच्या मनास आनंद वाटल्यास तोही क्षम्यच आहे!

चारपाच वर्षांखाली आमच्याकडे एक प्रसिद्ध ज्योतिषी आले होते. 'चेहेरा पाहून कुंडली मांडण्याबद्दल' त्यांची मोठी ख्याती असे. त्यांची भेट होण्यापूर्वी 'चेहेरा पाहून कुंडली मांडण्याबद्दल' माझी कल्पना अगदीच निराळी होती. त्यांना चेहेऱ्यावरून बावळट मनुष्याची परीक्षा करून त्याची कुंडली मात्र बिनधोक मांडताना, व साधारणतः चलाख चेहेऱ्याचा मनुष्य दिसला, की अळंठळं करताना पाहून, 'चेहेरा पाहून कुंडली पाहण्याचा' खोल अर्थ लक्षात येऊन, माझी पहिली भ्रामक

कल्पना दूर झाली. असो. सदरहू जोशीबुवांनी आमच्या आळीतल्या एका गृहस्थाबद्दल, त्यांना त्या वर्षी महान लाभयोग असल्याचे भाकित केले होते. गृहस्थमजकुरांचा प्राकालीन इतिहास व वकूब आम्हाला पूर्णपणे माहीत असल्यामुळे, त्यांच्या भावी लाभयोगाची आम्हाला कल्पनाच करता येईना! अखेर मुदतीचे वर्ष संपावयाला दोनचार दिवसच उरले होते, तोच एके दिवशी सदर इसम आमच्याकडे येऊन अस्पष्ट शब्दांनी सांगू लागले की, “आमच्या चिटकीला प्लेग झाला की हो!”

अविवाहित चिटकी बाराचौदा वर्षांची होती. दोनतीन दिवसांतच, कवडीसुद्धा हुंडा घेतल्यावाचून यमाने चिटकीला पदरात घेतले, आणि जोशीबुवांचे भविष्य खरे झाले!

त्याचप्रमाणे तिंबूनानांच्या ठकीचे लग्न जमविण्यासाठी, मी व तिंबूनाना पुणे मुक्कामी काही दिवस तळ देऊन राहिलो होतो. आम्हा दोघांचे परममित्र श्रीयुत भांबुराव हे त्यांची ‘मंडळी’ गरोदर असल्यामुळे गावीच राहिले होते. त्यांच्या ‘मंडळी’चे ते पहिलेच बाळंतपण असल्यामुळे आम्हीही भांबुरावांना घरीच राहण्याचा आग्रह केला होता. काही दिवसांनंतर एकदा रात्री आम्ही बोलत बसलो असता भांबुरावांकडून थाडदिशी तार येऊन थडकली, की “I am ruined, letter follows- माझा सर्वस्वी सत्यानाश झाला; मागाहून सविस्तर माहितीचे पत्र येत आहे.”

अरेरे! बिचाऱ्या भांबुरावावर प्रसंग कोसळला! एकुलती एक बायको आणि तिचा असा शेवट व्हावा! आम्ही सड्या स्वारीनिशी निघालेले असल्यामुळे, असल्या महत्त्वाच्या व भयंकर तारेच्या योग्यतेप्रमाणे एकदम अट्टाहासाने रडावयास आमच्याबरोबर कोणी बायकामंडळीही नव्हती. मृताची बातमी ऐकून रडावे असे बायकांनीच! तरी मी आपल्याकडून रडव्या सुरात वहिनींचे गुण आठवीत दोनचारदा नाक शिंकरित व मधूनमधून जमिनीवर हात टेकीत, सुरेल रडण्याचा प्रयत्न केला; पण माझे रडणे किती झाले तरी मर्दानी; त्यात जनाची थाटाची झाक कुठून येणार? अशा रडण्याचे हसे व्हावयाचीच भीती विशेष! तिंबूनाना मात्र निर्विकार चेहेऱ्याने स्वस्थ बसून राहिले होते. शाबास त्यांची!

“विकारहेतौ सति विक्रियन्ते
येषा न चेतांसि त एक वीशः!”

शेवटी तो दिलदार दोस्त ताडकन् उठून उभा राहिला आणि निश्चयाच्या गंभीर वाणीने म्हणाला, “बाळक्या! प्रसंग येऊ नये, आला! पण आता आपणच भांबूला धीर दिला पाहिजे. उद्याच्या उद्या भांबूला तार ठोक. म्हणावे, Don't fear! Thaki is- भिऊ नको! ठकी आहे.’ माझी ठकी मी त्याला देईन. मी आणि भाऊ काही दोन नाहीत. प्रसंगी उपयोगी पडत नाही तो मैत्र कशाचा?”

सकाळी ठरल्याप्रमाणे मी तार करावयास जाणार, तोच डाकवाल्याने भांबुरावाकडील पत्र हाती दिले. त्यात पुढील मजकूर होता:-

“काल रात्री सौ. ची सुखरूप सुटका झाली. बाळंतीण खुशाल आहे. परंतु मुलगी झाली आहे. तिंबूनाना आज तीन वर्षे ज्या वनवासात दिवस काढीत आहेत, त्याची आठवण झाली म्हणजे धीर

खचतो. झोपेतूनसुद्धा सारखा दचकून जागा होत असतो.” वगैरे वगैरे.

आम्हा दोघांनाही फारच वाईट वाटले. तिंबूनानांना तर विशेष खेद झाला. उघडच आहे, कन्यादानासारख्या स्वार्थत्यागाने स्नेहाची कसोटी दाखविण्याची आयती चालून आलेली संधी जावी, यापुरते दुर्दैव ते कोणते? नंतर त्याच दिवशी आम्ही भांबुरावाला दुखवट्याची पत्रे, सहानुभूतिपर तारा वगैरे पाठवून कर्तव्यातून मोकळे झालो.

वाचकहो! कन्याजन्माचे दुःख इतके जबरदस्त आहे! अशाच कारणामुळे एकदा तिंबूनाना सर्वस्वी व मी अंशतः कसे संकटात सापडलो होतो, ते सांगून हा लांबलेला लेख आटोपता घेतो.

गेल्या साली आम्ही ठकीच्या लग्नाच्या पहिल्या मोहिमेवर असताना एके दिवशी सायंकाळी बोलण्यावरून बोलणे निघून, मुलीच्या लग्नकालीन वयाबद्दल बराच वादविवाद झाला. सदरहू वादात आम्ही दोघे अमर्याद वयोमानाची तरफदारी करीत असून, प्रतिपक्ष “अष्टवर्षा भवेत्कन्या” या सूत्राचे समर्थन करीत होता. त्याच दिवशी रात्री आम्हाला आमच्या एका स्नेह्याकडे वरातीबरोबर मिरवायला जावे लागले. आमच्या ह्या स्नेह्याच्या जातीत वरात घरी आल्यावर नवीन जोडप्याच्या हातून शिष्टमंडळीस साखर देवविण्याची वहिवाट आहे. तीबरहुकूम क्रमाक्रमाने तिंबूनानांनाही वधुहस्ते साखर देवविण्यात आली. बिचाऱ्या नानांच्या डोक्यात संध्याकाळच्या वादातले मुद्द्याचे शब्द अजून सारखे घोळत होते; आणि त्या नादाच्या भरातच त्यांनी नववधूला ‘अष्टकन्या सौभाग्यवती भव’ असा आशीर्वाद दिला.

वाचकहो! या आशीर्वादामुळे- आशीर्वाद कसला, शापच तो! त्या ठिकाणी ताबडतोब केवडा गोंधळ उडाला याची तुम्हाला कल्पना करता येणार नाही! त्या जातीत कन्याप्राप्तीमुळे आईबापांच्या घरादाराचे वाटोळे होण्याचा खात्रीचा संभव असतो. आणि तिंबूनानांच्या तोंडून ते अभद्र शब्द असल्या मंगल प्रसंगी निघालेले! मग काय विचारता! बायकामंडळींत रडारड सुरू होऊन पोक्त्यापुरवत्या बाया नवऱ्यामुलीला पोटाशी धरून कुरवाळू लागल्या. इकडे पुरुषमंडळी रागाने लाल होऊन आमच्याशी लगट करून दंगल करू लागली. तिंबूनाना एखाद्या निर्दावलेल्या ‘डांबिसा’प्रमाणे कावऱ्याबावऱ्या नजरेने इकडे तिकडे पाहत होते. मी मधूनमधून ओरडत होतो की, “अंगाला हात लावू नका. कायदेशीर इलाज करा!” पण माझे म्हणणे त्या गर्दीत ऐकतो कोण? अखेर मोकळ्या हाताने धक्काबुक्की सुरू होऊन माझी व तिंबूनानांची कणिक चांगलीच तिंबून निघण्याचा रंग दिसू लागला. त्यातल्या त्यात समाधानाची गोष्ट इतकीच की, प्रतिपक्षीय तीस-चाळीस इसमांची प्रत्येकी आमच्यावर हात चालविण्याची अनिवार इच्छा असल्यामुळे आम्हाला काही तडाखे मुखत्यारामार्फत घ्यावे लागले! कारण गर्दीमुळे, आम्हा दोघांपर्यंत सर्वांचेच हात पुरणे शक्य नव्हते. अर्थात हे मुखत्यार प्रतिपक्षांतलेच होते. तिंबूनाना शक्य तितका मारा चुकवून एखाद्या वीराप्रमाणे गर्जू लागले की ‘बाळक्या! पळ, धूम ठोक!’ शेवटी पागोट्याचा मांडवास अहेर करून आम्ही मांडव परतण्याचा समारंभ पार पाडला, आणि पळता पळता आमचे राहते बिन्हाड एकदाचे गाठले. घरी आल्यावर, माझा अपराध नसतानाही उगीचच्या उगीच मी मार खाल्ल्याबद्दल तिंबूनाना माझ्यावर रागावू लागले. शेवटी त्यांची समजूत घालण्यासाठी मी म्हणालो,

“नाना! उगीच का बरे संतापता? मी हौशीने का मार खाल्ला इतका?”

तिसऱ्या दिवशी ‘तिंबूनाना विरुद्ध क्ष’ या खटल्यात ज्या अर्थी तिंबूनाना हे आरोपी नंबर एक होते, व ज्या अर्थी मी साक्षीदार नंबर एक होतो, त्या अर्थी दुसऱ्या दिवशी अकरा वाजता कोर्टात हजर होण्याविषयी आम्हाला ‘समाने’ लागली. खटल्यातील न्यायाधीश दुर्दैवाने त्याच जातीचे असून त्यांनाही दोन-चार मुली होत्या. त्यामुळे तिंबूनानांच्या तोंडच्या मुक्ताफळांची त्यांना बरोबर किंमत ठरविता येऊन त्यांनी पुढीलप्रमाणे शिक्षा ठोठावली-

“आरोपी तिंबूनाना, तुमच्यावर हा आरोप शाबीद झालेला आहे ... म्हणून मी तुम्हाला, विविधज्ञानविस्तारातील ‘क्रितो व फिदो’, ज्ञानप्रकाशांतील ‘स्थानिक सहकारी पतपेढ्यां’संबंधी सारे अग्रलेख व ‘ब्रह्मज्ञानदीप’ हे आध्यात्मिक गद्यनाटक वाचण्याची, ‘मानापमान’ नाटकातील प्रत्येक पदाचा अन्वयार्थ लावण्याची शिक्षा फर्मावितो. हे सर्व वाचन होईपर्यंत तुम्हाला पुण्यातल्या एखाद्या खाणावळीत जेवावे लागेल. आणि दर आठवड्यास ‘विकएंड’ तिकिट काढून सदर मराठा रेल्वेच्या तिसऱ्या वर्गातून पुण्याहून मिरजेपर्यंत प्रवास करावा लागेल. यापेक्षा कमी शिक्षा तुम्हाला करताच येत नाही.”

बिचारे तिंबूनाना खटल्याचा हा निकाल ऐकताच डोळे पांढरे करून बेशुद्ध पडले! मी फारच गयावया करून नानांची तरफदारी करू लागलो. तेव्हा न्यायाधीशसाहेबांना थोडीशी दया येऊन त्यांनी आम्हाला वरिष्ठ कोर्टात अपील लावण्याची परवानगी दिली.

अपील चालते वेळी, आम्ही प्रतिपक्षाचे भावी नुकसान भरून देण्याचा न्यायमूर्तीसमोर कबूलजाब लिहून दिला. यदाकदाचित् नानांची बत्तीशी वटून त्या मुलीला आठ मुली झाल्याच, तर त्यापैकी नानांनी चौघींचा हुंडा देण्याचे व एकीशी बिनहुंड्याने स्वतः लग्न करण्याचे व एकीशी त्याच शर्तीवर मी लग्न करण्याचे कबूल करून त्या अर्थाचा करारनामा कोर्टासमक्ष प्रतिपक्षाच्या सुपूर्द केला. तेव्हा न्यायमूर्तींनी दयाळूपणाने पहिली भयंकर शिक्षा रद्द करून, तिच्या मानाने काहीच नाही अशी, म्हणजे तीन वर्षे सक्तमजुरी व एक हजार रुपये दंड एवढ्यावर नानांची मुक्तता केली. त्यासरशी आनंदाच्या भरात येऊन नाना बेछूटपणाने नाचू लागले. त्यांच्या तशा वर्तनाने कोर्टाची बेअदबी होण्याची मला भीती वाटू लागली, व त्यांचा आनंद आटोक्यात आणण्यासाठी मी म्हटले, “नाना, ठकीचे लग्न जमले नाही, तोपर्यंत तीन वर्षे तरी तुम्हाला कैदेत कसे राहता येईल?”

हे ऐकताच तिंबूनाना काळेठिक्कर पडून न्यायमूर्तीकडे पाहू लागले. न्यायमूर्तीची मुद्रा प्रसन्नशी पाहून मी मोठ्या अदबीने, मुलीचे लग्न जमेपर्यंत कैदीला जांमिनावर सोडण्याबद्दल तोंडी अर्ज केला; परंतु न्यायाधीशसाहेब पाच हजारांचा जातमुचलका मागू लागले; तेव्हा मी पुन्हा मोठ्या विनयाने म्हटले, “साहेब, असा भारी जातमुचलका घेण्याचे कारणच नाही. कैदी हे काही जातेपळते नाहीत. सद्यःस्थितीत त्यांना फरारी होता येणे शक्यच नाही! कारण, तिंबूनाना म्हणजे काही एखादे कळकळीचे लोकसेवक, मार्मिक लेखक किंवा प्रतिभाशाली कवीही नाहीत, की त्यामुळे त्यांचे नाव मेल्यानंतरच प्रसिद्ध होईल, आणि जिवंतपणी त्यांना लोकांच्या नजरेआड एखाद्या

कानाकोपन्यातच पडून राहावे लागेल. साहेब, प्रस्तुत कैदी हे हिंदूसमाजाचे घटक असून एका उपवर मुलीचे बाप आहेत! आज त्यांचे नाव त्यांच्या आसपासच्या आबालवृद्धांच्या आणि बायकापोरांच्या तोंडी सारखे गाजत आहे. भोवताली चालणाऱ्या चर्चेवरून त्यांना वाटेल त्या वेळी हुडकून काढता येईलच. अशा मनुष्याला गुप्त रीतीने राहता येणे आमच्या समाजात तरी शक्य नाही! शिवाय, मुलीचे लग्न जमलेच, तर चर्चा कमी होऊन त्याची चारचौघांत बोलवा कमी होईल खरी; पण हुंड्याच्या रकमेची भरपाई करण्यासाठी दरोबस्त स्थावरजंगम मिळकतीचे खरेदीखत लिहून देण्यासाठी त्यांना रजिस्टर-कचेरीत यावे लागणारच; आणि तेथेच त्यांना त्या वेळी गिरफदार केले म्हणजे झाले.”

न्यायमूर्तींना माझे म्हणणे तंतोतंत पटून त्यांनी तिंबूनानांना मोकळे सोडले आणि आम्ही ठकीचे लग्न जमविण्याच्या उद्योगाला लागलो.

प्रस्तुत लेखातील वरसंशोधनाचा कार्यक्रम पाहून हे काम किती बिकट आहे, याची वाचकांस थोडी तरी अटकळ आलीच असेल. आमच्याकडे मुली खंडोबाला वाहण्याच्या, किंवा त्यांची निदान कट्यारीशी लग्ने लावण्याच्या चाली, उपवर मुलींच्या वैतागलेल्या बापांनी प्रथम पाडल्या असाव्यात, असा माझा समज आहे. श्रीयुत देवलांची ‘वल्लरी’ म्हणते की, “देवा, नको रे हा मेला पोरीचा जन्म!” याबद्दल मला काहीच सांगता येण्यासारखे नाही! परंतु एवढे मात्र मी खात्रीने सांगू शकतो की, ‘मेला’ हा शब्द वापरण्याची पुरुषांनाही सवलत दिली तर प्रत्येक उपवर मुलीचा बाप अट्टहासाने म्हणेल की, -

“देवा, नको रे हा मेला पोरीच्या बापाचा जन्म!”

लग्नाच्या मोहिमेची पूर्वतयारी

वर शोधाया जाण्यापूर्वी किती तयारी लागे

- बाळकराम

कोणत्याही महत्कार्याला सुरुवात करण्यापूर्वी त्याची आधी किती तरी तयारी करावी लागते, याचे थोडक्यात चटकदार वर्णन शिरोभागी दिलेल्या अर्ध्या साकीत कवीने दिलेलेच आहे! परीक्षेचे कागद तीन तासांत चट्टिशी लिहून काढण्यासाठी आलेला उमेदवार आधी वर्षभर पूर्वतयारी करीत असतो. एखाद्या दिवशी सकाळी पेढीच्या दारांवर दिवाळे फुकट मोकळे झाल्याची नोटीस अचानक लावणाऱ्या पेढीवाल्या भागीदारांना चार-चार महिने आधी खलबते करावी लागतात. त्याचप्रमाणे माझे मित्र तिंबूनाना यांच्या ठकीसाठी नवरामुलगा शोधण्यासाठी पुण्यास येऊन ठेपण्यापूर्वी आम्हाला आधी किती पूर्वतयारी करावी लागली, याची वाचकांना या लेखात थोडक्यात माहिती करून देण्याचे योजिले आहे.

सौंदर्यपरीक्षणाच्या अनेक दृष्टीपैकी अत्यंत तीव्र अशा स्त्रीदृष्टीने पाहिले तरीही ठकीचे सौंदर्य अलौकिक होते असे प्रांजलपणाने कबूल करावे लागेल! ठकीची अंगकांती सुवर्ण रंगाची आहे; मात्र ही सुवर्णरचना सोनेरी किंवा तांबड्या शाईने करून भागावयाचे नाही. या रंगामुळे ठकीच्या बहुतांशी गैरहजर भोवयांची उणीव, किंवा धांदरटपणाने डोळ्याबाहेर येऊन भोवतालच्या प्रदेशात बागडणाऱ्या काजळाचा फाजीलपणा, ही दोन्हीही तिन्हाईताच्या चटकन् लक्षात येत नसत. महाकवी कालिदासाने शकुंतलेच्या सौंदर्यसर्वस्वाची जी लतिकेशी तुलना केली आहे, तीच ठकीच्या बाबतीतही सत्याला न सोडता करून दाखविता येईल. इतकेच नव्हे, तर एखाद्या लतेशी पूर्ण सदृश न व्हावयाला शकुंतलेच्या ठिकाणी जी एक मोठी उणीव होती, तीसुद्धा ठकीच्या वर्णनात भरून निघाली आहे. कारण, शकुंतलेप्रमाणेच ठकीचे 'बाहू ढापे लतिकेचे' व 'कर पल्लव साचे' असून शिवाय एखाद्या लतिकेप्रमाणे ठकीच्या एका डोळ्यात फूलही आहे! त्याचप्रमाणे, सुंदर स्त्रीला अप्सरेची किंवा देवांगनेची उपमा देऊन तिला 'देवी' या संबोधनाने पाचारण्याचा प्रघात आहे; या दृष्टीने पाहिले तरी, ठकीचे सौंदर्य कसोटीस उतरण्यासारखेच होते. तिच्या तोंडाकडे पाहताच हजारो देवींचे दर्शन घेतल्याचा साक्षात्कार होऊन शिवाय भाविक वारकऱ्याला तर आळंदीच्या वाकड्या विठोबाची आठवण होत असे. कारण, ठकीची मान स्वभावतःच उजव्या बाजूकडे जराशी कलती असल्यामुळे ती नीट उभी राहिली असताही समोरून पाहणारास परेड करताना 'आइझ राइट'च्या पवित्र्यात उभ्या असलेल्या शिपायासारखी दिसत असे. एखादे वेळी कंबर कसून अशा लष्करी पेशात ठाण मांडिलेल्या ठकीकडे पाहिले, म्हणजे उजव्या सोंडेचा गणपती किंवा डाव्या तोंडाचा मास्तू, यांसारख्या दुर्मीळ दैवतांप्रमाणेच तिचे अपूर्व कौतुक करावेसे वाटल्यावाचून राहात नसे.

सौंदर्याकडे पाहावयाच्या दृष्टी अनेक असल्यामुळे, कवितेप्रमाणेच सौंदर्याचीही व्याख्या करता

येणे शक्य नाही, हे कोणीही समंजस मनुष्य कबूल करील. काशीच्या अयोध्याप्रसादाच्या अर्धांगीला आपल्या पतिराजाच्या दाढीमिशी टोपाच्या जंगलात सृष्टीसौंदर्याचे माथेरान दिसत असते, तर रामेश्वरच्या बिजरंगत्याची बायको आपल्या पतिराजाच्या खांद्यावरील सर्वस्वी तासून काढलेल्या नारळी सागरगोट्याच्या संन्यस्त स्वरूपातच सौंदर्याची परमावधी पाहात असते. हिंदुस्थानच्या पूर्वेकडच्या प्रदेशात चीनांगना लिहंगचंगाच्या गजाने मोजण्याजोग्या शेंडीच्या पाशात गुरफटून जाते; तर पश्चिमेकडे कोणी हबशीण आपल्या शिद्दी मकांड्याच्या डोक्यावरील उगवत्या जागीच मुरकुंडी मारल्यामुळे मुंगळ्यासारख्या दिसणाऱ्या केशगुच्छावर फिदा असते. महाराष्ट्रभामिनीची कुंदकळ्यांसारख्या शुभ्र दंतपंक्ती पाहून ब्रह्मो सौंदर्य आपली रंगवून काळी केलेली बत्तिशी उपहासाने व्यक्त केल्यावाचून राहणार नाही! त्याचप्रमाणे पीतवर्ण चिनी लोखंडी पट्ट्यांनी आपल्या सहधर्मचारिणीच्या पावलांची वाढ खुंटलेली पाहून खूष होतो! श्वेतवर्ण युरोपियन चामड्याच्या पट्ट्यांनी आपल्या अर्धांगीच्या कटिबंधाची वाढ थांबविण्यात आनंद मानतो, तर कृष्णवर्ण हिंदू अज्ञानाच्या पट्ट्यांनी आपल्या गृहदेवतेच्या डोक्याची वाढ थांबविण्यात धन्यता मानतो.

सौंदर्यनिरीक्षणाच्या पद्धती देशदृष्टीप्रमाणेच व्यक्तिदृष्ट्याही बदलत असतात. उंटाप्रमाणे अठरा अंगांनी वाकडेपणा दाखविणाऱ्या व विश्वसौंदर्याचे गालबोट म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या कुब्जेकडे पाहून, करोडो गोपींवरून फिरून आलेली श्रीकृष्णाची चंचल दृष्टी जादूने खिळल्यासारखी स्थिर झाली; रघुवीराच्या घोरपड्याच्या शाईप्रमाणे लिहिताना निळ्या रंगावरच सीतामाई बहाल होत्या; यथार्थनामा अष्टावक्राच्या स्त्रीने किंवा सुपाएवढाल्या नखांच्या शूर्पणखेच्या पतीने आपापल्या प्रेमपत्रांबद्दल गळ्यात मिठी मारताना तिच्या शेपटाकडे पाहून, अर्जुनाने आपल्या गळ्यात ही घोरपड कशाला हवी अशा अर्थाची कुरकूर कधीच केली नाही, किंवा श्रीमती सौ. हिडिंबेच्या ताडमाड लांबीच्या सुळ्या-दातांकडे व 'विक्राळ दाढांकडे' पाहूनही युवराज भीमाने तिला 'दंतव्रण करि गाला' असे म्हणताना तसूभर माघार घेतली नाही. फार कशाला, आपल्या अनुगुणरूप अर्धांगीला देशोधडी लावून गेल्या पिढीतल्या शिळ्यापाक्या जीवनरसाची लयलूट करणारी रंगेल नरमौक्तिके आमच्या टीचभर महाराष्ट्र जनसमुद्राच्या चिखलातच इतकी सापडतील की, त्यांची भली लांबलचक वैजयंती सहज करता येईल. सारांश, सौंदर्याची व्याख्या अमर्याद व अंधुक असल्यामुळेच काळेबेंद्रे व नकट्या नाकाचे कुब्जेचे वंशज घटकाघटका आरशासमोर उभे राहून माकडचेष्टा करताना दृष्टीस पडतात.

याप्रमाणे सौंदर्याच्या बाबतीतही 'भिन्नरुचिही लोकः' असल्यामुळे, माझ्या कित्येक वाचकांना ठकीचे सौंदर्य न पटून किंबहुना हास्यास्पदही वाटून, ठकीचे लग्न इतके प्रयत्न करूनसुद्धा न जमण्याचे कारण तिचे लावण्यच असावे, असा तर्कही ते करू लागतील; परंतु धर्म, हरिश्चंद्र यांसारख्या पौराणिक पुरुषांच्या सत्यप्रियतेचे स्मरण करून मी वाचकांना पूर्वीच सांगून ठेवतो की, यद्यापि ठकीच्या लग्नाला सत्राशे विघ्ने येत गेली, तथापि तिच्या सौंदर्यामुळे तिला कोणी नाकारल्याचे माझ्या स्मरणात नाही! अडचण पडे ती नेहमी हुंडा, पोषाख, पत्रिका यांसारख्या महत्त्वाच्या बाबतीतच! नाही म्हणावयास एका तरुण वयाच्या टारगट सुधारकाने मात्र पत्रिका जमत असूनही केवळ मुलगी पसंत नाही अशा क्षुल्लक कारणामुळे आम्हाला निरोप दिला! अर्थात आजकाल

वडीलधाऱ्या माणसांची लग्नासारख्या धार्मिक गोष्टीतसुद्धा अवज्ञा करण्याचे जे तरुण खूळ माजले आहे, त्यावर मखलाशी करण्यासाठीच त्या पोराने ही पोरकट सबब पुढे आणली. हे उघड उघड दिसतेच आहे.

अरेरे! बरेवाईट समजू लागण्यापूर्वीच लग्नाच्या शृंखलेत स्वतःला बांधून घेऊन मोकळे होणारे, किंवा हुंड्यापाड्यांची नीट व्यवस्था लागताच वडिलांनी तारेने तिथिनिश्चय कळविल्याबरोबर एखाद्या वीराप्रमाणे लग्नमंडपात सुमुहूर्ती येऊन थडकणारे ते आमचे पितृभक्तिपरायण आर्य नवरदेव आज कोठे गेले?

सुधारकमजकुरांना मुलगी देण्याची चूक आमच्या हातून झाली नाही, याबद्दल पुढे आम्हाला मोठे समाधान वाटले; कारण काही दिवसांनी मशारनिल्ले टारगट, एका इराण्याच्या दुकानात राजरोसपणे चहा घेताना दृष्टीस पडले. जातीचा हिंदू, पण हाडाचा मात्र नाही! सदरहु दुकानात आम्ही एका कोपऱ्यात बसलेले असल्यामुळे स्वारीच्या मुळीच दृष्टीस पडलो नाही! बशीतल्या ऊन चहावर फुंकर टाकण्याच्या मिषाने तिंबूनाना त्या पापभ्रष्ट सुधारकाबद्दल निराशेचे दीर्घ निःश्वास टाकू लागले. नानांच्या मनोभावाला शाब्दिक स्वरूप देण्यासाठी मी म्हणालो, ‘‘नाना, बरे झाले या कर्मनष्टाच्या गळ्यात आपण ठकी बांधली नाही! सुधारकाला पोर देणे म्हणजे पोरीचा पुनर्विवाह लावण्यासारखेच मी समजतो! मग धडधडीत एखाद्या गुत्यात नेऊन पोरीला दारूच्या पिंपात का लोटू नये! (‘सुधारक’ या शब्दाने तिंबूनानांना दारू व पुनर्विवाह याखेरीज कसलाही बोध होत नसे!) अरे, चांगले हिंदू म्हणवता, आणि इराण्याच्या दुकानात! नाना, स्वारीची जरा उडवतोच आता! (मोठ्याने) ‘‘अहो शिष्ट! आपले वडील हिंदूच होते ना?’’

प्रश्नाचे उत्तर दिल्यावाचून स्वारी येथून चालती झाली. प्रश्नात थोडी खोच होतीच; तिने स्वारी वरमली आणि दुसरे काय? आमच्या शेजारच्या बाकावरचे दोनचार मुसलमान या वेळी हसावयास लागले. उघडउघड ते आमच्या धर्म ग्लानीलाच हसत असावेत! त्यांच्या हसण्याने बिचारे तिंबूनाना मात्र ओशाळल्यासारखे दिसू लागले. बरोबरच आहे, का दिसणार नाहीत? आमच्या सनातन समाजातली जातिबंधने याप्रमाणे तटातट तुटताना पाहून कोणाचे हृदय तसेच तुटणार नाही? आमच्या धर्मरक्षकांनी इकडे जरूर लक्ष घालावयास पाहिजे. प्राचीन काळी द्वैतमताचे खंडन करून अद्वैताची स्थापना करणाऱ्या आद्य शंकराचार्यांनी आपल्या एकट्याच्या सामर्थ्याने भगवंतांनी निर्मिलेल्या चार वर्णांच्या एकदम अठरा जाती केल्या; आणखी आज शेंडीस रुपया वसूल करण्यासाठी उभ्या वर्षातून अवघे पाचदहा तरी शंकराचार्य येत असून सर्वांना मिळून या अठरापगड जातींचे पदर उलगडून आणि अठराशे जातींच्या चिंध्यापांध्या करता येत नाहीत. तिकडे सुधारक लोक कोकणस्थ-देशस्थांतला भेद केवळ प्रांतिक म्हणून मोडण्याच्या खटपटीत आहेत, तोच इकडे आपण कोकणस्थात रत्नागिरे, कुलाबे, किंवा देशस्थात नगरी, सोलापुरी, पुणेरी यांसारखे जिल्हेवारीने भेद करून, किंबहुना कुटुंबागणिक जाती निर्माण करून व सर्वांमधून इथूनतिथून रोटीबेटीव्यवहाराचे निर्बंध पसरून सनातन धर्माला मजबुती का बरे आणू नये? अशा प्रयत्नाने सुधारकांचा तेव्हाच पाडाव होईल. पण लक्षात कोण घेतो? एका आधुनिक कवीने म्हटले आहे, ‘धर्मगुरू ते निःसत्त्व दंडधारी’ ते काही खोटे नाही!

वरील धर्मविषयक विषयांतराबद्दल वाचकांची माफी मागून व या सुधारकी अपवादाखेरीज ठकीच्या सौंदर्याला कोणीही नावे ठेवली नाहीत असे पुन्हा सांगून मी पुढच्या मार्गाला लागतो.

पहिल्या दोनतीन वर्षातल्या आमच्या पुण्यावरच्या वैवाहिक मोहिमा हिंदुस्थानभर एकामागून एक सतरा धावत्या स्वाऱ्या करूनही अखेरीस असंतुष्ट राहणाऱ्या गिझनीच्या महंमदाच्या उनाड धोरणावर करण्यात आल्या होत्या. आम्ही मोठमोठाल्या शहरी चारसहा दिवसांच्या येऊन जाऊन खेपा घालीत असू. या खेपेस आम्ही आमचे धोरण बदलून महंमद घोरीच्या चिरस्थायी तत्त्वाबरहुकूम पुण्यात चारसहा महिने कायमचा तळ देण्याचा मनसुबा केला; पावसाळ्याचे चार महिने आम्ही आमच्या गावी राहून विवाहविषयक वाङ्मय वाचण्यात घालविले. हेतू हाच की, गोत्र, पत्रिका, जात, कूळ वगैरे सर्व बाबींबद्दल आमचे आम्हालाच कळून, पुढे उगीच वेळाचा अपव्यय होऊ नये! या विचारास अनुसरून आम्ही मनुस्मृति, विवाहविधी, नवरदेवाची जोडगोळी, पाराशस्मृती, मेन्स हिंदू लॉ, मिताक्षरटीका, जबरीचा विवाह, लग्नसंस्था वगैरे विवाहविषयांवरील ठळक ठळक पुस्तके वाचून टाकिली. मी तर पुनर्विवाहावरील एकदोन पुस्तकेसुद्धा हातावेगळी केली. त्याचप्रमाणे गुदस्ता खटपटी करताना ज्या अडचणींचा अनुभव आला होता त्याचे यंदा आधीपासून निराकरण करण्याचा निश्चय केला. विषयाला सुरुवात होण्यापूर्वीच आडनावामुळे गोत्रांचा 'प्रथम ग्रासे मक्षिकापातः' होऊ नये म्हणून आधी आम्ही दोघांनीही आमची मूळची आडनावे बदलून अनुक्रमे देशपांडे व कुळकर्णी ही संदिग्ध स्वरूपाची सामान्य नावे घेतली; आणि ठकीच्या गृहस्थपेशाच्या मामाला त्याच्या नकळत जोशी बनविले. ज्येष्ठांत ज्येष्ठ मुलाचे लग्न करण्याचा प्रघात नाही असे कळल्यामुळे, ज्येष्ठ मुलाच्या बापाला ज्येष्ठांत लग्न करण्याची गळ घालण्यात फुकट वेळ न घालविण्याचे ठरविले. इतकेच नाही, तर एखाद्याला वाजवीपेक्षा अधिक मुले असली, तर त्याच्याकडे अधिक महिन्यात जावयाचे नाही, असाही निश्चय केला. एके ठिकाणी आमचे कपडे पाहूनच आमच्या दारिद्र्यासकट हुंड्याची अटकळ बांधून एका श्रीमंतांनी आम्हाला देवडीवरूनच निरोप दिल्यामुळे, या खेपेस पुण्यास गेल्याबरोबर आम्ही दोघांसाठी उंची पोषाख करण्याचे 'बजेट' मंजूर करून घेतले. तिंबूनानांच्या कुटुंबाला चार वर्षांखाली देवाज्ञा झाली होती, ते व्यंगसुद्धा एके ठिकाणी आड आले होते. बहुतेक बाबतीत उभयपक्षांचे चांगले जमूनही वरपक्षाने अखेर मुलाला सासू नाही, या कारणामुळे लग्न फिसकटविले होते. त्या प्रकारची पुनरावृत्ती होऊ नये म्हणून नानांनी पहिल्या मुहूर्तालाच स्वतःला चतुर्भुज करून घेऊन 'चक्षुवै सत्यम्' या न्यायाने प्रतिपक्षाचे समाधान करण्यासाठी आपल्या नूतन कुटुंबाला बरोबर घेण्याचे ठरविले. काही जुन्या मतांची माणसे मुलीचे वय जास्त असले म्हणजे कां कूं करतात, हे लोकविश्रुत आहेच. ही अडचण दूर करण्यासाठी पूर्वी चित्रगुप्ताच्या जमाखर्चावर दरोडा घालून ठकीचे वय चोरण्याचा आमचा परिपाठ असे; परंतु अशी लबाडी उघडकीस आल्यामुळे एकदा आम्हाला हाती आलेले स्थळ दवडावे लागले; म्हणून यंदा आम्ही निराळीच तजवीज केली. ठकीच्या वयोवर्णनाला तिखटमीठ लावण्याऐवजी आम्ही सालमजकुरी ठकीचे मीठ अजिबात तोडून व तिला एकभुक्त ठेवून तिच्या वयात बरीच काटकसर केली. आमचे मित्र चिंतोपंत यांच्या सूचनेप्रमाणे माजोरी बैलाप्रमाणे ठकीला ऊन पाण्याचा रतीबही सुरू केला होता.

असाच समजुतीचा घोटाळा एकदा पत्रिकेच्या बाबतीतही झाला होता. ठकीला मंगळ आहे किंवा नाही, याविषयी मी सेमिरामीस राणीची पहिली मंगळागौर कोणत्या साली झाली, या प्रश्नाइतकाच माहीतगार होतो. एखाद्या पत्रिकेकडे पाहून मला डॉक्टरने लिहून दिलेल्या प्रिस्क्रिप्शनकडे पाहण्यापेक्षा जास्त बोध होत नसे. मंगळवारी जन्मलेल्या मुलालाच काय तो मंगळ असतो, अशी माझी अंधुक समजूत असे. एके ठिकाणी सर्व गोष्टी बिनबोभाट पटून मुलगा अमंगळ असल्यामुळे मुलीलाही मंगळ नसल्याची खात्री होताच तिथिनिश्चय करण्याचे त्याच्या बापाने कबूल केले. दुसऱ्या दिवशी आम्ही ठकीची एक बनावट जन्मपत्रिका तयार करून तिच्यातून मंगळाला अजिबात अर्धचंद्र दिला, व ती त्या गृहस्थाच्या स्वाधीन केली. पत्रिकेकडे बराच वेळ निरखून पाहून अखेरीस मंगळाचा उल्लेख करावयाचा चुकून राहिल्याबद्दल त्यांनी शंका प्रदर्शित करताच मी अजाण बालकाच्या निर्दोष हास्यमुद्रेने म्हणालो, “चुकून राहिला नाही! मुलीलाच मुळी मंगळ नाही, मग पत्रिकेत कोतून येणार?”

हे उत्तर ऐकताच त्या गृहस्थाने संतापाने पत्रिका जमिनीवर फेकली. त्याच्या तांबड्या-लाल डोळ्यांच्या जागी एक सोडून दोन मंगळ दिसू लागले. अशा मंगलदृष्टीने तो गृहस्थ आमच्याकडे पाहात असताही आम्ही शनीसारखे काळेठिक्कर पडलो, व अखेरीस आम्ही मंगळाची जी दशा केली होती तीच त्या गृहस्थाने आमची केली! या अनुभवामुळे बनावट मृत्यूपत्राप्रमाणे बनावट जन्मपत्रे करण्यालासुद्धा निर्बावलेला धंदेवालाच लागतो अशी खात्री होऊन या वर्षी आम्ही आमच्या आबाभटर्जींनाच बरोबर घेतले होते. यंदा लग्न पार पाडल्याखेरीज फिरावयाचे नाही अशी आम्ही प्रतिज्ञा केली असल्यामुळे चातुर्मासात सुद्धा जमल्यास कार्य उरकून घेता यावे म्हणून, पुढीलप्रमाणे दूरदर्शीपणाची तरतूद ठेविली. व्यंकटगिरीस जाऊन चातुर्मासात किंवा कृष्णानमंदा यांमधील प्रदेशाखेरीज इतरत्र कोठेही अगदी सिंहस्थातसुद्धा लग्न करावयास हरकत नाही अशा अर्थाचा मजकूर जुनाट जुन्नरी सुडाच्या कागदावर शिऱ्याच्या शाईने लिहून जास्त जुनाट रंग देण्यासाठी तो कागदाचा फळका मंदाग्नीने तव्यावर जरासा परतून घेतला, व त्याला जुन्या धार्मिक आज्ञापत्राचे पूर्ण स्वरूप देण्यासाठी त्याखाली भृगुसंहितेतही ज्यांच्या पत्रिका नमूद केल्या नाहीत अशा काल्पनिक वेदेनारायणांची नावे घालून शेवटी माहुलीचे रामशास्त्री प्रभुणे व काशीकर गागाभट्ट यांच्याही सहा ठोकून दिल्या.

गेल्या साली पुण्यातल्या तांगेवाल्याशी भाडे ठरविण्याची घासाघीस करण्यातच आमची अर्धीअधिक शक्ती खर्च होऊन जात असल्यामुळे मुलांच्या बापाशी हुंड्याबद्दल घासाघीस करण्यापुरता जीवच आमच्यात उरत नसे. यासाठी यंदा आम्ही नानांची थोरली तट्ट्याची गाडी पुण्यास नेण्याचे ठरविले; व एक चांगलासा मुहूर्त पाहून तिंबूनाना, आमच्या नव्या वहिनी, ठकी, नानांचा चिमण्या, आबाभटजी, रंगू गाडीवाला, दोन बैल व मी आपापल्या सामानसुमानासकट गाडी घेऊन निघालो. आमच्याबरोबर सामानसुमान पुष्कळच होते. ठकीची व नव्या वहिनींची बासने, वेणीफणीची बाक्से, पेट्या, आमची बोचकी, दोन-चार वळकट्या, आंबाडा औषधांचा झोळणा, तंबाखूचा बटवा, भजनाचा पखवाज, बिनखुंट्यांची व तुटव्या तारांची एक सतार, चिमण्याची ‘शिलेटपेनसल’, रंगूची घोंगडी, गोधड्या, आमची भांडीकुंडी, चार महिन्यांच्या

बेगमीचा दाणागोटा वगैरे सर्व प्रकारच्या मालमत्तेच्या वैचित्र्याचे आमच्या गाडीत एक लहानसे प्रदर्शनच झाले होते.

पुण्यास आल्याबरोबर प्रथम आम्ही पोशाखाचे 'एस्टिमेट' करावयास लागलो. उद्धारक किंवा सुधारक यापैकी कोणाच्याही घरी प्रवेश होण्यास मज्जाव नसावा म्हणून नानांनी जुन्या चालीचा व मी नव्या थाटाचा पोशाख करावयाचे ठरविले. साधारणपणे दोघांचा 'कंप्लीट आऊटफिट' व्हावयास अदमासे पाऊणशे रुपयांच्या घरात जाईल असा माझा अभिप्राय ऐकताच आम्ही मोकळ्या मैदानात असूनही तिंबूनाना जीव गुदमरल्याचा अभिनय करू लागले! नानांना हसतहसत टोमणा देण्याच्या उद्देशाने मी म्हणालो, "नाना! आता पाऊणशे रुपयांचा पोशाख घ्यावयाला कचरता; मग उद्या जावयासाठी पोशाख करतेवेळी काय करणार तुम्ही?"

नानांनी गंभीरपणे उत्तर दिले, "बाळकराम, वेड्या उगीच पैसे पाण्यात घालण्यात काय हशील? तुझ्या पोशाखाचा खर्च म्हणजे निव्वळ बुडीत खर्च! जावई पोशाखाबरोबर ठकीलाही पत्करील हे तू विसरतोस! तेव्हा त्याच्यासाठी का नाही हवा तसा खर्च करणार! चल; पत्कर तू ठकीला आणि-"

नंतर चार दिवसांनी मी सावध झालो!

एका दवाखान्यात पांढऱ्या सफेद चादरीच्या बिछान्यावर मला निजविले होते. माझ्या लोखंडी खाटेच्या उशालगतच तिंबूनाना बसले होते. माझ्या अंगात फणफणलेला ताप टीचभर थर्मामिटरच्या काबूत येण्यासारखा नसल्यामुळे डिग्न्यांची मोजमाप करण्यासाठी वाव-दीडवाव लांबीची तीनचार ब्यारोमिटर आणून ठेविली होती. जवळच दहावीस जणांचा घोळका बसला होता. त्यांच्याकडे मी जिज्ञासापूर्वक पाहताच नानांनी पुढील माहिती दिली.

ठकीच्या लग्नाच्या खटपटीत मला नानांबरोबर बरेच हेलपाटे घालणे आवश्यक असल्यामुळे, प्रस्तुत प्रसंगाप्रमाणे थट्टेच्या बोलांनीसुद्धा माझ्या हृदयाला असे धक्के बसू लागले, तर कामात वारंवार व्यत्यय येण्याची भीती होती. सबब माझे नाजूक हृदय (Heart) काढून टाकून त्याच्याऐवजी अशा प्रसंगी टक्कर देण्याजोगे कठीण हृदय बसवून घेण्यासाठी नानांनी चार साधे डॉक्टर, तीन देशी वैद्य, एक गुरांचा डॉक्टर, दोन वैदू, एक खाटीक व एक चांभार, एवढ्यांची एक कमिटी बसविली. कमिटी हल्ली त्या विषयाचा खल करीत होती. कमिटी मधूनमधून मजकडे पाहत होती; जो-तो आपल्या परीने इलाज सुचवित होता. माझे मूळचे हृदय कापून काढण्याबद्दल सर्वांचे एकमत होते. वादविवाद फक्त बदली देण्याबद्दलचा होता. डॉक्टर लोकांनी एखाद्या मेलेल्या माणसाचे चांगलेसे हृदय पाहून ते बसविण्याची सूचना पुढे आणली. खाटकाच्या मनातून बकऱ्याचे काळीज वापरवायाचे होते. वैद्य मंडळाने तळहाताएवढी कुरेदाची शाळुंखा करून बसविण्याचे योजिले. सालंमिस्त्री आणि सफेदमिस्त्री यांची समभाग पुरचुंडी कोल्हाच्या कातडीत गुंडाळून माझ्या हृदयाच्या जागी ठेवावी, असे वैदूचे म्हणणे होते. गुरांचा डॉक्टर पिसाळलेल्या कुत्र्याच्या जिभेचा तुकडा वापरण्याची शिफारस करीत होता, आणि चांभार तर माझ्या नाजूक हृदयालाच जुन्या जोड्यातला सुखतळ दोन्ही बाजूंनी शिवून घेतला म्हणजे आणखी दोन वर्षे तरी पाहावयास नको, असे छातीला हात लावून सांगत होता. शेवटी डॉक्टरांचा विजय झाला; कमिटीने आपला अभिप्राय नानांना कळविला.

त्या दिवशी दवाखान्यात एका शास्त्र्याचे, एका तरुण सुधारकाचे व एका दरोडेखोराचे अशी तीन प्रेते येऊन पडली होती. शास्त्रीबोवांच्या घरी त्यांच्या तीन विधवा मुली, दोन तरुण विधवा बहिणी व उत्तरवयात केलेल्या दोन पोरसवदा स्त्रिया, याप्रमाणे सारी बायकामंडळीच असल्यामुळे स्मशानयात्रेची तरतूद करून ठेवण्यासाठी दूरदर्शीपणाने ते होऊनच मरायला दवाखान्यात आले होते; साऱ्या जन्मभर सुधारणेच्या लांबलांब बाता मारल्यावर एकाएकी पत्नी परलोकवासी झाल्यामुळे स्वतःवर आलेला पुनर्विवाहाचा प्रसंग टाळण्यासाठी सुधारकाने अफू खाऊन जीव दिला होता; आणि दिवसाढवळ्या एके ठिकाणी दरोडा घालीत असताना गवगवा झाल्यावर चौथ्या मजल्यावरून उडी टाकल्यामुळे दरोडेखोराला मरण आले होते. तिघांचीही प्रेते फाडून पाहता सुधारकाचे हृदय माझ्या हृदयापेक्षा कमकुवत होते, असे ठरले. सूक्ष्मदर्शक यंत्राने शोधून पाहताही शास्त्रीबुवांच्या हृदयाचा थांग न लागल्यामुळे त्यांना हृदयच नव्हते, असे सिद्ध झाले; आणि दरोडेखोराचे हृदय काळजासकट उरफाटे लोंबकळत असलेले आढळून आले. अखेर सर्वानुमते त्याचीच निवड झाली. पुढे मला दोन दिवस कोकाईनच्या पिंपात भिजत घातल्यावर माझे हृदय कापून काढून त्याच्या जागी त्या दरोडेखोराचे उरफाटे हृदय सुलट करून चिकटवून दिले, आणि त्याची क्रिया अव्याहत चालण्यासाठी एक रास्कोप सिस्टिम लिव्हर वॉच कायमची किल्ली देऊन त्यावर बसविले. याप्रमाणे हे 'ऑपरेशन' सुखरूप पार पडले, व आम्ही आपल्या कार्याला लागलो.

वरील हकीकतीत वाचकांना एखाददुसरा शब्द अतिशयोक्तीचा आहे असे वाटण्याचा संभव आहे; परंतु ईश्वराला स्मरून मी प्रतिज्ञा करतो की वरील मजकुरात एक अक्षर वावगे लिहिले असल्यास, ज्या टाकाने मी लिहित आहे त्याची बोथी झडून जावो! *

* मी नवी दुसरी आणीन - बाळकराम

नानांनी स्वतःसाठी जुन्या दक्षिणी तऱ्हेचा गुढ्याशी गोष्टी सांगणारा मलमलीचा अंगरखा बरोबर आणलेला होताच. त्याचे हात चुण्याचे असून त्यापैकी एकेकाची लांबी इतकी होती की, दोहींचे नेहमीच्या हाताएवढाले तुकडे पाडले असते तर हजार हातांच्या सहस्त्रार्जुनालाही त्या अंगरख्याच्या बाहेरची तसूभर धांदोटी लावल्यावाचून उपयोग करून घेता आला असता. नानांच्या फार तरुणपणी त्यांनी एकदा 'विदाउट तिकीट' प्रवास करून पाहिला होता, त्याप्रसंगी 'मिशार निल्हे' अंगरखा त्यांच्या अंगात होता. बोरीबंदर स्टेशनवर तिकीट कलेक्टरला 'पास' असे सांगून झटक्यासरशी बाहेर येताना त्याने आपला हात धरल्याचे गिरगावात येईपर्यंत नानांना कळले नाही, असे ते सांगत असतात! थोडक्या वेळात चुमण्याच्या हातावरून पत्ता काढीत येऊन तिकीट कलेक्टराने नानांजवळून योग्य ते पैसे वसूल करून घेतले! हा अंगरखा अंगात असला म्हणजे इंद्रायणी, मुळामुठा या नद्यांना नाना 'हातभर लांबीचे झरे' असे तुच्छतापूर्वक म्हणत असत. नानांच्या आजोबांच्या लग्नप्रसंगी त्यांना पोषाखावर मिळालेले दीडशे हात लांबीचे व मूळच्या तांबड्या व जुनेपणाच्या काळ्या अशा दोन्ही रंगांवर सारखाच हक्क दाखवणारे पागोटे मुहूर्ताचे म्हणून नानांनी बरोबर आणले होते. मात्र ते पुन्हा बांधून देण्यासाठी पुण्यातल्या साऱ्या पगडबंदांनी मिळून कमीत कमी एक वर्षाची मुदत मागितल्यामुळे आणि खडकवासल्याच्या धरणात कपडे धुण्याची परवानगी

नसल्याकारणाने धोबी लोकांनी 'टाटास्क्रीम'चा तलाव तयार होईपर्यंत धीर धरावयास सांगितल्यामुळे नानांनी ते पागोटे जुन्या स्वरूपातच वापरण्याचा निश्चय केला. या पागोट्याला मधून विसावा देण्यासाठी नानांनी स्वतःचा जुना रुमालही आणला होता. वस्त्रसृष्टीतले लागेबांधे प्राणिसृष्टीतल्या लाग्याबांध्यांप्रमाणे काळाबरोबर दृढ न होता उलट तुटत जात असतात, या न्यायाला अनुसरून, नानांच्या रुमालाचे व त्याच्या जरीच्या काठाचे अलीकडे नीटसे सूत जमत नसल्यामुळे, त्यांचे परस्परांशी इतक्या तुटकपणाचे वर्तन असे की, ते दुरून पाहणाऱ्याच्याही दृष्टीला येई. त्यांचा तात्पुरता सलोखा सांभाळण्यासाठी रुमाल बांधून झाल्यावर त्याचे लोंबकळणारे काठ वरून गुंडाळून घ्यावे लागत असल्यामुळे तो रुमाल चापून चोपून बांधल्यानंतर गुजराती नाटकातल्या राजांच्या मंदिलाप्रमाणे शोभिवंत दिसे, आणि एखादे वेळी सारे काठ उलट्या पट्टीत बसले म्हणजे त्यात ओतारी लोकांच्या बेडौल पागोट्यांतली साधेपणाची झाक दिसून येई. नानांच्या पोषाखात वीतभर रुंदीच्या करवतीकाठी नागपुरी उपरण्याचा उल्लेख केला, म्हणजे त्याचे वर्णन पूर्ण होते. विरत चाललेल्या पोतामुळे नॉटिंगहॅमच्या जाळीदार विलायती कापडातली पारदर्शकपणाचा अपूर्व गुण या पौर्वात्य कारागिरीत अलीकडे स्वतः दिसून, पलीकडेचे पदार्थही स्पष्ट दाखवू लागला होता. मळक्या जुनेपणामुळे निळसर झालेल्या या अंबरपटाच्या भर मध्यावर अगदी नव्या हारकचे जाड टिंगळाचे पूर्ण चंद्रबिंब चमकत होते. ही चंद्रकळा दिवसाढवळ्या पुरुषाच्या अंगावर दिसू नये, म्हणून नानांना उपरणे ठाकठीक उभे चुणून केवळ काठाचा कमरपट्टा कंबरभोवती गुंडाळावा लागे!

माझ्या पोषाखाची धाटणी सुधारलेल्या बाण्याची होती, हे पूर्वी सांगितलेच आहे; परंतु नवाईने नटण्याच्या हुच्चपणाने जुन्याला अजिबात चाट देण्याइतके अनुकरणांध मात्र आम्ही झालो नव्हतो! बुटाचे लेस व खिशातले हातरुमाल यांखेरीज बाकीच्या दरोबस्त चिजा जुन्या असून त्यांपैकी बहुतेक तर जुन्या बाजारातूनच घेतल्या होत्या, हे सर्व सांगावयास मला अभिमान वाटतो! प्रथम पगड्यांची ट्रम निघाली त्या वेळी नानांच्या वडिलांनी एक सुबक पिवळी पगडी घेतली होती. तिचा माझ्यासाठी जीर्णोद्धार करावयाचा नानांनी निश्चय केला. नवेपणी शंकराच्या जटेतून निघणाऱ्या गंगामुखाप्रमाणे वर डोकावणारी पगडीची कोकी काळपुरुषाच्या बोजड पायांखाली चिरडून पगडीच्या घेराच्या पातळीशी समांतर झाली होती. तिचा जर काळाठिकर पडल्यामुळे नारळाच्या चोडासारखा किंवा पार करपलेल्या करंजीसारखा दिसू लागला होता. थोर घराण्यातल्या कुलवधूप्रमाणे तिलाही आज कैक वर्षे सूर्याचे ऊन कसे ते माहीत नव्हते. अर्थात अशा कुलवधूची आपल्या मालकाच्या डोक्यावर बसण्यापेक्षा त्याच्या पायाशी लोळण घेण्याची विशेष प्रवृत्ती दिसल्यास नवल नाही. शेवटी आर्य नवरदेवाचे पूर्ण हक्क घेऊन मी कातड्याच्या लहानशा वादीने इंजरी टोपीच्या धर्तीवर पगडीला डोक्यावर खिळून टाकली. माझा तांबड्या रेषांचा कफचा सदरा आत घालून त्याची मूळची पडती कॉलर असूनही तिला एका नव्या कॉलरीची जुलुमाची जोड दिली. जुन्या बाजारात एका काबुल्याजवळून एक खाकी रंगाची इजार व सोजिराचा तांबडा बनातीचा कोट अगदी सस्तात मिळाल्यामुळे नवीन मालाच्या दगदगीत मुळीच पडावे लागले नाही. कोटाची शिवण ठिकठिकाणी उसवल्यामुळे एखाद्या मुलाने फाजील हुंड्याची मागणी करताच काखाबगला वर करून मोकळे होण्याची चांगलीच सोय जमून आली होती. बिचारीच्या डोक्या पायाला मात्र गुडघ्यापासून खाली

जाजमाच्या जुन्या खारव्याची जोड दिली असल्यामुळे, लांबून पाहणारास माझा एक पाय लाकडाचा असावा असा भास होत असे. आम्ही रहावयास जे बिन्हाड घेतले होते, त्या जागी आमच्या आधी राहणाऱ्या पलटणीतल्या एका परदेशी पेन्शनर जमादाराने, घर सोडताना आपल्या जुन्या बुटांचा जोड टाकून दिला होता, तो अनायासेच आमच्या उपयोगी पडला. बुटात तळवे साफ गेलेला एक पायमोजांचा जोडही सापडला. मोज्यांना तळवे नसल्यामुळे एकपरी बरेच झाले होते! कारण, जुने धोरण न सोडता होता होईतो 'अप्टुडेट फॅशन'मध्ये असण्याचा माझा विचार असल्यामुळे, मी विजार मूळची थोडीशी लांडी असताही तिला चारचार बोटे दुमडून घेत असे, व अशा रितीने उघड्या पडलेल्या पोटऱ्या बूट घातल्यावरही मोजे हवे तितके अलग वर ओढून घेऊन झाकून न टाकता येत असत. नानांच्या उपरण्याचेच जुळे भावंड माझ्याही कटीखांद्यावर खेळत असे. माझ्या हृदयातच घड्याळ असल्यामुळे बाह्यात्कारी मी एक शेंडाच खिशात लटकावून दिला होता. अर्थात या घड्याळाकडे मला अध्यात्मदृष्टीनेच पाहावे लागत असे, हे सांगणे नकोच. उपरण्याचे काठ अस्ताव्यस्त होऊ नयेत म्हणून टाचण्यांनी मी त्याला लांबलचक गळपट्याचे स्वरूप दिले होते. खिशातला हातरूमाल वारंवार धुण्याची दगदग पडू नये म्हणून त्याची सुरेख घडी घालून एका बाजूला टिपकागदाचा एक बेताचा तुकडा टाचण्यांनी अडकवून टाकिला. घाम पुसते वेळी अर्थातच मी टिपकागदाचा उपयोग करून हातरूमाल जशाचा तसा ठेवीत असे. याप्रमाणे काळे बूट, पांढरे पायमोजे, खाली तुमान, तांबडा कोट आणि पिवळी पगडी, अशा विविध रंगांचा साज घातल्यावर मी अक्षरशः पंचरंगी पोटाप्रमाणे दिसत असे व कधीकधी तर उपरणे गळ्याभोवती गुंडाळून ऐटीने दोन्ही सोगे टाकून कंठ फुटल्याची खूणही पटवून देत असे.

'एक नूर अदमी और दस नूर कपडा' असे म्हणतात ते काही खोटे नाही! कारण, एकच तिंबूनाना, पण कपड्यांत जराजरा फेर केला, की निरनिराळे दिसू लागत! पांढरा स्वच्छ पायघोळ अंगरखा न कमरेभोवतालचा उपरण्याचा कंबरपट्टा चढवून वर मोठे पागोटे ठेवले, म्हणजे त्यांच्याकडे पाहातच कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, सर दिनकररावराजे राजवाडे, केरूनाना छत्रे वगैरे गेल्या शतकांतल्या त्या मध्यान्हीच्या तेजोभास्करांची आठवण होई; पगडी काढून पांढरा फेटा नीटनेटका बांधताच तेच तिंबूनाना रेल्वेस्टेशनावरील रिफ्रेशमेन्ट रूमच्या दरवाज्यावरच्या 'वेटर'सारखे दिसू लागत; आणि रूमाल काढून बोडके राहताच देशी मिशनऱ्यांसारखे दिसत; रूमाल जरासा अस्ताव्यस्त बांधून गादीवर बसताच अयोध्येच्या नवाबासारखे किंवा मशीर उल्मुल्कासारखे शोभू लागत. मीसुद्धा कमरेला उपरणे गुंडाळून व बूट काढून उभा राहताच गाडीमागे उभ्या राहणाऱ्या 'सइसा'सारखा दिसत असे.

माझे ऑपरेशन व आमचे पोषाख होईपर्यंत गेलेला वेळ आम्ही पूर्वतयारीच्या किरकोळ बाबती उरकून घेण्यात घालविला. पूर्वतयारीत कोणतेही न्यून म्हणून राहू द्यावयाचे नाही, अशी आमची भीष्मप्रतिज्ञा होती. हुंड्यापांड्याचे जमून ऐन वेळी रक्कम उभी करावयास अडचण पडू नये म्हणून आबाभटर्जींना गावी पाठवून नानांच्या स्थावरजंगम मिळकतीचे तपशीलवार टाचण व खतेपत्रे आणविली होती. खानेसुमारीच्या ऑफिसात जाऊन हिंदुस्थानातील लहानमोठ्या अविवाहित हिंदू लोकांचा नक्की आकडा आणविला. भद्रेश्वर दीक्षितांचा पुण्यातला सारा गोतावळा जमवून

वरसंशोधनार्थ दाही दिशांकडे उधळून दिला. तमाम न्हावी लोकांना हजामती करताना आपापल्या यजमानांजवळ आमच्याबद्दल गोष्टी काढण्याची पगारी कामगिरी सांगून टाकिली; ठळक अक्षरांत काढिलेल्या चार शिळांच्या मोठमोठ्या जाहिराती झाडून साऱ्या भिंताडांवरून व बुरुजांवरून फडकवून दिल्या. जाहिरातीतील मजकूर:-

येणार!	येणार!!	येणार!!!
	गेल्या वर्षीचीच मंडळी पुन्हा येणार!!	
नवीन पोषाख!		नवीन मंडळी!!
ठकीच्या लग्नासाठी!		
पुढील महिन्यात!		
ठकीसह तिंबूनाना!		आबाभटर्जींसह चिमण्या !
जावयास पोषाखासह नानांचे मुहूर्ताचे-		
पागोटे बक्षीस.		
वि.मा.ह.प.पाहा.		मॅनेजर, बाळकराम.

या जाहिरातीने पुणे शहरभर आमचे नाव ज्याच्या-त्याच्या तोंडी झाले. लागलीच आम्ही त्यांच्याही पुढे जाऊन ठिकठिकाणच्या वृत्तपत्रांतून व मासिक पुस्तकांतूनही पुढील आशयाची जाहिरात झळकावयास लाविली.

लग्नास तयार!

वर पाहिजे! वधूपक्षाची कसलीही अट नाही!! मुलगी उत्तम, सुरेख, नाकीडोळी नीटस. वयाने तिच्या पाठच्या भावांपेक्षा थोडी मोठी. शरीराने सुदृढ, बाळबोध वळणाची. हुंडा भरपूर. पत्रिका हव्या तितक्या. मुलीच्या सौंदर्याची आम्हीच तारीफ करण्यात अर्थ नाही. अगदी जन्मांधानेसुद्धा (तिच्या रूपाने चकित होऊन शून्यदृष्टीने तिजकडे पाहात रहावे.) दोन मुली एकदम करणारास एक मुलगी इनाम! ही सवलत तिंबूनानांच्या धाकट्या चारी मुलींची लग्ने होईपर्यंत देण्यात येईल! त्वरा करा! तीन दिवसांत हटकून लग्न.

गरजूनी खाली सही करणारास समक्ष भेटावे, अगर बाजूस दिलेल्या पत्त्यावर पत्रव्यवहार करावा. टपालहशील माफ.

तारेचा पत्ता :- 'बाळक्या'
टेलिफोन नंबर:- ११ ॥
ग्रामोफोन नंबर:- २०३४२१७

बाळकराम गणेश
पत्ता:- घर नंबर १०९,
गुरुवार पेठ, पुणे.

जाहिरातीचा मसुदा पाहून नाना निहायत खूष झाले; परंतु मुलीच्या सौंदर्याच्या उल्लेखाबद्दल मात्र ते जरा कच खाऊ लागले. तेव्हा मी त्यांची समजूत केली की, “नाना, हा जाहिरातीचा काळ आहे! आजकाल जाहिरातीतून अचूक गुणकारी औषधांची भपकेदार वर्णने येतात, त्यांच्यात औषधापुरते तरी सत्य सापडण्यासारखे असते काय? मग आपल्यालाच लोकांच्या भोळेपणाचा फायदा घ्यावयाला कोणती हरकत आहे?”

याप्रमाणे सर्वतोपरी तयारी झाल्यावर आमची गाडी दररोज सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत पुणे शहराच्या पेठापेठांतून, आळीआळीतून आणि गल्लीगल्लीतून फिरू लागली. पुणे शहराच्या या दिग्विजयात आम्हाला काय काय अनुभव आले त्याची माहिती पुढील खेपेस देण्याचे (कोणी न मागताच) अभिवचन देऊन तूर्त वाचकांची रजा घेतो.

लग्न मोडण्याची कारणे

“आता एकच विचार, कोणी नवरा त्याशी समर्पू म्हणे।”

मानवी बुद्धीच्या आटोक्यात येणाऱ्या कोणत्याही विषयाच्या ज्ञानाची, सामान्यतः तात्त्विक (Theoretical) व व्यावहारिक (Practical) अशी दोन अंगे असतात. यापैकी कोणत्याही एकाचाच परिचय होऊन भागत नाही. त्यापैकी कोणतेही एक दुसऱ्यावाचून भटकताना दिसले, म्हणजे विरहावस्थेतील प्रणयीजनाप्रमाणे बेवकूब ठरून ते उपहासाला पात्र होते. पहिल्याला ‘पुस्तकी विद्या’ हे नाव मिळून दुसऱ्याची आडमुठेपणात जमा होते. ‘बारीक तांदूळ तितके चांगले’ हे पुस्तकी सूत्र पाठ म्हणणारा पक्वपंडित व्यावहारिक ज्ञानाच्या अभावी, बारकातले बारीक तांदूळ म्हणून कण्याच घेऊन घरी येतो! पोहण्याच्या पुस्तकातील नियम हृदयात साठवून, समोर मोठ्या मेजावर ठेवलेल्या बशीभर पाण्यातल्या बेडकाबरहुकूम हातपाय पाखडणारा तितीर्षु बारा वर्षे असे अध्ययन करूनही शेवटी स्नान करताना झोक जाऊन बालडीभर पाण्यात बुडून मेल्यास नवल नाही! चौवीस वर्षांच्या एका नवरदेवाऐवजी बारबारा वर्षांचे दोन विचवे चालतील किंवा नाही, ही शंका काढणारे डोकेही केवळ एकांगी ज्ञानानेच एकीकडे कलते झाले असले पाहिजे. उलटपक्षी, संथपणे चाकूने पोट चिरून, वाढलेली पानथरी वेताची कापून पुन्हा जागच्या जागी चिकटवून चांगल्या लडीच्या दोऱ्याने पोट शिवून जसेच्या तसे आगबंद केले असताही रोगी मेल्याबद्दल आश्चर्यचकित होणारा नाकाडोळ्याचा वैदू तात्त्विक ज्ञानाचे अज्ञान दाखवितो. तात्पर्य, ज्ञानाच्या या दोन्ही बाजू मनुष्याला अवगत असल्याखेरीज कोणत्याही बाबतीत त्याची खरी वाहवा होत नाही; आणि याच कारणामुळे, पहिल्या लेखांकात वरसंशोधनाचे तात्त्विक ज्ञान वाचकांपुढे ठेवून, मागील खेपेला कबूल केल्याप्रमाणे प्रस्तुत ज्ञानाची व्यवहारात अंमलबजावणी कशी होते, हे सांगण्याचा मनसुबा आहे.

गावात नवीन दिसू लागणाऱ्या कोणत्याही गोष्टीची गावगुंडांकडून पहिली हजेरी होते, व पुढे शिष्ट लोक तिची संभावना करितात, हा सार्वत्रिक नियमच आहे. आमची गाडीही या नियमाला अपवादभूत झाली नाही. गाडी रस्त्याने पुणे शहराच्या सरहद्दीजवळ येऊन ठेपताच आम्ही हिंदू लोकांच्या उपजत व्यवहारबुद्धीला अनुसरून, आमच्या भरल्या गाडीची जकात चुकवून टोलनाक्यावरून राजरोस कसे जावे याचा आम्ही विचार करू लागलो. हमरस्ता सोडून गाडी टोलनाक्याच्या पाठीमागून नेऊन थोड्या अंतरावर गेल्यावर रस्त्यावर मिळवून घ्यावी, असे माझे मत होते; सर्वजणांनी शक्य तितका बोजा खांद्यावर घेऊन चालत गेल्याने रिकाम्या गाडीला जकात पडणार नाही, असे नानांचे म्हणणे पडले; आणि एखाद्याने पुढे जाऊन नाकेदाराला पानतंबाखूच्या नादात गुंतवून गाडी मुकाट्याने हाकून न्यावी, असा गनिमी कावा आबाभटजी सुचवीत होते. या गनिमी काव्यात पुढाकार घेऊन नाकेदाराशी जाऊन भिडण्यात आबांचा एक तलफ भागविण्यापुरता अप्पलपोटेपणाचाच हेतू होता, हे सांगणे नकोच! बराच वेळ भवति न भवति होऊनही आमचे एकमत होईना. अखेर या तिरंगी सामन्याच्या भरात वादविषयक लबाडीचाही विसर पडून आम्ही मोठमोठ्याने वादविवाद करावयाला लागताच हळूहळू आमच्याभोवती गावगुंडांचे एक भरीव

कडे जमू लागले, आणि त्यांच्यात आमच्याबद्दल हमरीतुमरीची कुजबूज सुरू झाली. गाडीतल्या सामानाच्या विविधतेमुळे आमच्याबद्दल त्या लोकांची भलतीच समजूत झाल्यास तीत आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही. त्यातील अगदी मागासलेला वर्ग, आम्हाला 'खजिनदार संगीत मंडळी'च्या जामदारखान्यातील रत्ने ठरविण्याचा प्रयत्न करीत असून, दुसरा पक्ष एका स्त्री-संगीत नाटक मंडळीतून फुटून नवीन मंडळी काढल्याचे श्रेय आमच्या पदरी बांधीत होता. खोबरेल तेलाने चबचबलेल्या आणि बऱ्याच वाढलेल्या केसांच्या ठकीच्या मानेपेक्षाही तिकिस भाग काढणाऱ्या, आणि घरी धुतल्यामुळे म्हाताऱ्या माणसाच्या चेहेऱ्याप्रमाणे सुरकुतलेल्या खमिसावर बिनगुड्यांचा मळकट पांढरा अंगरखा घालणाऱ्या एका मुलाने तर स्त्री-संगीतवाल्या पक्षाला जोराचा दुजोरा देऊन, गेल्या महिन्यात मुंबई मुक्कामी, तिंबूनाना 'मूच्छकटिका'त मांगाचे, मला 'सत्यविजया'त भुताचे आणि आबाभटजींना 'रामराज्यवियोगा'त मंथरेचे काम करताना पाहिल्याचे प्रतिज्ञेवर सांगितले! शेवटी, त्याने स्वतः आबांवर गंडेऱ्यांचा वर्षाव केल्याचे सांगताच सर्वांची खात्री होऊन आम्ही एकमताने एका नाटक मंडळीचे चालक व मालक ठरलो. जाता जाता एका धाडशी इसमाने पुण्यास आमचा पहिला खेळ कोणता व कधी होणार, एवढे विचारण्यापलीकडे यानंतर काही विशेष घडले नाही. डाव्या मिशीला चाई लागल्यामुळे आलेला तोंडाचा विदूषणा घालविण्यासाठी आबाभटजी क्षौरकर्माच्या धार्मिक सवलतीचा फायदा घेत असल्यामुळे त्यांना मंथरेचे सांग करण्याचे प्रायश्चित्त मिळाले असावे, असे आम्ही तेव्हाच तरकलो. प्राचश्चितामुळे क्षौर करण्याऐवजी क्षौरामुळे प्रायश्चित्त भोगण्याचा हा प्रसंग आबाभटजींना मात्र फारसा रुचला नाही, असे त्यांनी मंथरेच्या सवाई हावभावांनी आमच्या निदर्शनाला आणून दिले. अखेर अशा प्रकारच्या चिकित्सेला भिऊन जकातीचा लकडा चुकविण्यापेक्षा आधी या गावगुंडांचा लकडा चुकविलेला बरा, अशा विचाराने आम्ही जकातीची भरपाई करून गाडी एकदाची गावात आणली.

आमच्या आगमनाची कारणासकट प्रसिद्धी साऱ्या शहरभर होण्यासाठी आम्ही काय काय प्रयत्न केले, त्यांचे थोडेसे दिग्दर्शन गेल्या खेपेला केलेलेच आहे. काही दिवस पुण्यास घालविल्यानंतर प्रसिद्धीचे एकदोन ठळक मार्ग राहिले होते, त्यांचाही उपयोग करून घेतला. रस्त्यांत दोन माणसे एकमेकांशी भांडताना दृष्टीला पडली, म्हणजे रिकामटेकड्या चौकसांची त्यांच्याभोवती केवढी गर्दी जमते, याचा अंदाज होताच नाना, आबाभटजी व मी आपसात जोड्या ठरवून वेळी-अवेळी भर चवाठ्यावर लटकी भांडणे निकराने भांडून मधून मधून आमच्या नावाचा भरपूर उल्लेख करू लागलो. मात्र, या सर्व भांडणांतून 'ठकीचे लग्न' हे एकच कारण ठेवण्याबद्दल आम्ही काटेतोल सावधगिरी ठेवीत होते! या मार्गाने साऱ्या शहराची आमच्याशी तोंडओळख झाली. याप्रमाणे जय्यत तयारी झाल्यावर आम्ही प्रत्यक्ष कार्याला सुरुवात केली. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत आमची ही फेरणी सारखी चालू असे. शाळा, कॉलेज, ऑफिसे, कचेऱ्या, हॉटेले, दवाखाने, फिरावयाला जाण्याच्या जागा, नदीकाठ, तालमी, आखाडे, देवळे, बाजारचौक, गिरण्या, कारखाने, व्याख्यानस्थळे, नाटकगृहे, खाणावळी- सारांश, जेथे जेथे तरुण मंडळी येण्याचा संभव असतो, तेथे तेथे जाऊन वराचा तपास करण्याचा धुमधडाका मांडला. आमची विशेष मदार शाळांवर असल्यामुळे सर्व प्रकारच्या शाळांची हजेरी घेण्याची आम्ही शिकस्त केली. मराठी शाळा, इंग्रजी

शाळा यांपासून तहत वेदशाळा, वेधशाळांपर्यंत झाडून सान्या शाळा, पालथ्या घातल्या; धर्मशाळासुद्धा आम्ही सोडल्या नाहीत. येरवड्याच्या बेकार मुलांच्या शाळेतूनसुद्धा एक चक्कर घेऊन येण्यास चुकलो नाही. इतकेच नव्हे, तर एका आदितवारी तर शाळांना सुट्टी असल्यामुळे शेवटी पांजरपोळातील गोशाळासुद्धा आम्ही नजरेखाली घातली. या शेवटच्या शाळेत एक विशेष आढळून आला तो नमूद केल्यावाचून राहवत नाही. इतर प्रकारच्या शाळांतील विद्यार्थी बुद्धिवळाच्या बाबतीत बहुतेक या शाळेतल्या रहिवाशांच्या लायकीचे असूनही त्यांची हुंड्याची धाव हजार-पाचशांच्या पैकी असावयाची, आणि या शाळेत मात्र हुंड्याची हुंडी पाचपन्नासापलीकडे जाताना दिसली नाही; तथापि होता होईतो दोन पायांचे जनावर गाठण्याचा आमचा संकल्प असल्यामुळे, गोशाळेतल्या स्वस्ताईचा फायदा आम्हाला घेता येईना. दवाखान्यांचीही अशीच शिरगणती करण्याचा ठराव केल्यामुळे आम्हाला शेवटी वेड्यांच्या दवाखान्यातही मुलांची चौकशी करण्यासाठी शिरकाव करण्याचा प्रयत्न करावा लागला. आमच्या येण्याचे कारण ऐकताच आमच्या इच्छेबरोबरच त्या दवाखान्यावरच्या अधिकारी लोकांनी आम्हाला आत शिरण्याची परवानगी दिली; परंतु त्यांच्या एकंदर झोकावरून त्या दवाखान्याशी आमचा निराळ्याच प्रकारचा संबंध जोडण्याचा त्यांचा मानस आमच्या ताबडतोब लक्षात आला. मुलीचे लग्न जमविण्याच्या नादाने आमची माथी फिरल्याचा आरोप आमच्या माथी मारून, आम्ही त्यांच्या या समाजाविरुद्ध गडबड करताच विशेष खात्री झाल्यामुळे आमचे मेंदू तपासण्यासाठी त्यांनी आमची थोरल्या दवाखान्यात रवानगी केली. तेथे सुद्धा नानांच्या फाजील आविर्भावामुळे व आबाभटर्जींच्या चेहेऱ्यावरील सफै विकारशून्यतेमुळे थोरल्या डॉक्टरसाहेबांचीही आमच्याबद्दल नजर फिरलेली दिसू लागली. तरी बरे झाले, मला ऐन वेळी बुद्धी सुचली! नाही तर नानांनी आणखी एक घोटाळा करून ठेवला असता. डॉक्टरमजकूर नानांचा मेंदू तपाशीत असता त्याचे डोके एका तरुण विद्यार्थ्याने धरून ठेवले होते. तेवढ्यात नानांनी त्याचे पाय धरून पोरीला पदरात घेण्याची विनंती करावयास सुरुवात केली; परंतु या विनंतीचा चालू तपासणीवर फारच अनिष्ट परिणाम होईल, हे लक्षात येताच मी नानांना दटाविले. अखेर डॉक्टरसाहेबांनी आमचा मेंदू शाबूत आहे, असे ठरवून आम्हाला सोडून दिले, आणि सतत तीन वर्षे मुलीच्या लग्नाच्या विवंचनेत असूनही आम्ही खरेखरे वेडे कसे ठरलो नाही, याबद्दल आश्चर्य करीत आम्ही घराकडे वळलो. विचारांती डॉक्टरी विद्येवरचा माझा विश्वास पार उडाला.

या सुमाराला पुणे शहरात आमच्यासारखे अनेक तेलंग भिक्षुक अनेक ठिकाणांहून येऊन वरसंशोधनाचा खटाटोप करीत होते. वऱ्हाडांतून आलेले एक गृहस्थ कोणाशी ओळखपाळख नसल्यामुळे एखाद्या चुकलेल्या वाटसराप्रमाणे रोज वाचनालयात जाऊन बसत, व आल्या-गेल्याजवळ मुलाची चौकशी करीत. एक कुलीन मराठे गृहस्थ कॉलेजातल्या एका स्थळाच्या नादी भरून सारखे हेलपाटे घालीत होते. सदर स्थळाच्या व त्यांच्या दरम्यान झालेल्या सहामाहीभराच्या पत्रव्यवहाराचे भले मोठे बाड ते बरोबर बाळगीत असत. या स्थळाने प्रथम मामुली हुंडा घेण्याचे कबूल करून ते पुढे सहा महिने सारखी चाळवाचाळव केली. व अखेर बेसुमार हुंड्याच्याच अटीमुळे गृहस्थमजकुरांना वाटाण्याच्या अक्षता दिल्या. या बिचाऱ्या थोर गृहस्थांनी तो सारा पत्रव्यवहार मला वाचून दाखविला. त्यावरून मागासलेल्या जातींनीसुद्धा हुंड्यापांड्यासारख्या बाबतीत तरी

आम्हा उच्च म्हणविणाऱ्या जातींच्या बरोबरीने चालीस चाल ठेविली आहे, हे पाहून मला साभिमान कौतुक वाटले! एक म्हातारी देशस्थ विधवा इतर कोणी जबाबदार आप्तसंबंधी नसल्यामुळे आपल्या बारा-चौदा वर्षांच्या दोन उपवर नातींना बरोबर घेऊन साऱ्या गावभर भटकत होती. पोरी अगदी नक्षत्रासारख्या सुंदर- पण बाई पडली गरीब! ज्याच्या त्याच्या जवळ तोंडवेंगाडणी करून शेवटी दोन महिन्यांच्या रिकाम्या रखडपट्टीने कंटाळून त्या हतभागी जीवाने परत आपल्या गावचा रस्ता धरला. दाखविण्यासाठी म्हणून आणलेल्या त्या दोन सुंदर बालिकांसह त्या म्हातारीला उन्हातान्हातून दारोदार उंबरठे झिजविताना पाहिले, म्हणजे आमच्या वैवाहिक चालीरीतींबद्दल मला मोठा अभिमान वाटे! आम्ही आमच्या बायकांना घरातच कोंडून ठेवतो, त्यांच्या शहाणपणाला चुलखंडातच होमून टाकतो, वगैरे बाष्फळ बडबड करणाऱ्या चारगट सुधारकांनी या गोष्टीकडे जरूर लक्ष द्यावे. त्या आईच्या शहाणपणाला गावगत्रा मोकळे सोडून व त्रिखंड धुंडाळायला लावून सारी गंमत निर्विकार मनाने पाहणाऱ्या समाजाने बायकांवर आणखी कोणती जबाबदारीची कामे टाकावयाला पाहिजेत?

मुली दाखवायला नेण्याची वहिवाटही विविध रूपाची आहे. कोठे बापाच्या मित्राच्या कारकुनाने वधूपक्षाच्या उपाध्यायाची टापशी पाहूनही मुलगी पाहण्याचा कार्यभाग उरकतो, तर कोठे स्वतः मुलगा आपल्या इष्टमित्रांच्या उपदेशमंडळा (Board of advisers) सह मुलीची मानसिक व शारीरिक व्यंगांबद्दल कसून खातरी करून घेतो. मुलीची परीक्षा घेण्याचे जुन्या वळणाचे मार्ग इथूनतिथून गनिमी काव्याचे असतात. कर्णेंद्रियाची परीक्षा हलक्या आवाजात एखादे काम सांगून घेण्यात येते. डोळ्यांची परीक्षा घेण्यासाठी भातकुणांतून दोरा ओवावयाला सांगण्याची वहिवाट आहे. अलीकडे सुधारलेल्या रीतीप्रमाणे हे मार्ग मागे पडून वाचन, संभाषण आणि विशेषतः रूपनिरीक्षण या गोष्टींवरच विशेष भिस्त ठेवण्यात येते. कधी मुलगी पाहावयाला मुलीच्या घरी येतात, तर कधी मुलीला घेऊन गावपरगाव करावे लागतात. आमच्याप्रमाणे कित्येक गरजवंत, कोणी खिशात मुलीचा फोटो घेऊन तर कोणी मुलगीच खाकोटीला मारून फिरत असलेले आम्हाला ठिकठिकाणी आढळून येते. स्वतः मुलानेच- त्यातल्या त्यात जरा शिकलेल्या मुलाने मुलगी पाहण्याचा प्रसंग आला म्हणजे एखाद्या वेळी मोठे मासलेवाईक प्रकार नजरेला पडतात. आपल्यापुढे गुडघ्यात मान घालून बसलेल्या त्या हतभागी प्राण्याची जी हेटाळणी चालते आणि जे अनारपूर्वक फिदिफिदी हसणे उकळते, ते पाहून त्या चढेल चटोराचा व त्याच्या सल्लागार मंडळाचा तिटकारा आल्यावाचून राहत नाही. त्या वेळी स्वतःची बुद्धिमत्ता व चाणाक्षपणा दाखविण्यासाठी त्या गरीब जनावरावर वाटेल त्या प्रश्नांचा मारा होतो. या बाबतीतले काही काही आचरत व अत्यंत निंद्य प्रकार वेळोवेळी पाहिल्यावरही त्याबद्दल दोन शब्द लिहिल्यावाचून कसे राहावे? अशा अवघड परीक्षेत सापडलेल्या त्या मुक्या अर्भकाच्या मनाची काय दशा होत असेल बरे! 'अडकली गाय आणि फटके खाय!' अशा वृत्तीने धरणीमातेला दुभंग व्हावयाला- आपल्या हृदयाप्रमाणेच दुभंग व्हावयाला- ती विनवीत नसेल काय? बाजारात आठ-बारा आण्यांची निर्जीव बाहुली विकत घेण्यापूर्वी ती पाहताना तिच्या कपड्यांना मळके हात न लावण्याची आम्ही जपून सावधगिरी घेतो आणि जन्माची सोबतीण पाहताना तिच्या हृदयाच्याही चिंध्यापांथ्या करताना आम्ही मागेपुढे पाहत नाही! माझ्या दयाशील वाचकभगिर्नीनो! स्त्रीजातीचा अभिमान धरा! अगदी नाइलाजामुळे का

होईना- पण अशा रितीने आपल्या पोटच्या गोळ्याचे प्रदर्शन करावयाला तयार होणाऱ्या 'घर'च्या मंडळींच्या आड या, आणि दुसऱ्याच्या आतड्यांची अशी हेटाळणी करावयास सरसावणाऱ्या आपल्या उच्छृंखल मुलाभावांना आळा घाला! वर जे दोन शब्द लिहिले, ते तुमच्या पवित्र नावाचा उपमर्द करण्यासाठी नाहीत; तर त्याच्याशी दांडगाई करणाऱ्या हुचपणाला हाणून पाडण्यासाठीच! ज्या मंगलमयी मूर्तीला 'गृहदेवता' म्हणून घरात आणावयाची, तिला पाहताना भांबुड्यांच्या गुरांच्या बाजारात गाई-म्हशीची खरेदी करताना दाखविण्यात येणारी आस्था व पूज्यबुद्धीही ज्या काही नरपशूंच्या ठायी दिसून येत नाही, त्यांचा उल्लेख चांगल्या रितीने करावयाचा तरी कसा? त्याचप्रमाणे वधूवरांच्या जाहिराती लावण्याची अपमानास्पद व हलकेपणाची चाल प्रचारात येण्याचा उपजता आरंभ होत आहे, तोच तिची पिछेहाट करण्यासाठी जर अंमळ कडक थट्टा केली, तर तीमुळे फाजील सभ्य नाकांनी मुरडीवर मुरडी पलटविल्या तरी हरकत नाही; पण भगिनींनो! तुम्ही तरी बिचाऱ्या बाळकरामाच्या हेतूचा विपर्यासाने अर्थ करणार नाही, असा भरवसा आहे. जीवाभावाच्या मोलाच्या पोटच्या गोळ्याच्या नावाच्या, दीडदमडीच्या औषधांच्या गोळ्याप्रमाणे, खरेदी-विक्रीसाठी जाहिराती लागलेल्या तुम्हाला तरी आवडतील काय?

युनिव्हर्सिटीच्या मंडपातून अवघड 'पेपर'मुळे अर्धीमुर्धी गचांडी खाऊन बाहेर निघालेले विद्यार्थी ज्याप्रमाणे आशावादीपणाने आपल्या सजातीयांशी आपापल्या प्रश्नांची उत्तरे ताडून पाहतात, त्याप्रमाणे आमच्यात व वरील मंडळींतही वरसंशोधनाबद्दल विचारपूस व वाटाघाट होत असे. आमच्या मानाने त्या लोकांनी स्वतःच्या प्रसिद्धीसाठी केलेले प्रयत्न आम्हाला अगदी कमकुवतपणाचे वाटत. आमचा खाक्या अगदीच निराळा! आपल्या हेतूच्या प्रसिद्धीसाठी कोणतीही गोष्ट करावयाला कसूर म्हणून करावयाची नाही, हा आमचा बाणा होता. दुकानदाराच्या दारावरील पाट्या पाहताच आमच्याही दरवाज्यावर आम्ही 'बाळकराम आणि मंडळी'ची एक पाटी लटकवून दिली. नगरमंडळा (Municipal Committee) च्या निवडणुकीच्या वेळी निरनिराळे उमेदवार आपापल्या मतदारांची ने-आण करण्यासाठी गुंतविलेल्या तांग्यांवर व्हिक्टोरियावर आपापल्या नावाच्या पाट्या लावतात; हे पाहताच आमच्या गाडीच्या तट्ट्यालाही आम्ही आमची पाटी लोंबकळवून दिली. फार काय सांगावे, एका ठिकाणी ओळख पटविण्यासाठी भांबुराव आमच्या गावाहून पुण्याला आला असता आम्ही त्याला आणण्यासाठी आमची गाडी स्टेशनावर नेली, व येते वेळी गाडीचे बैल सोडून आम्हीच ती ओढावयासा लागलो. जरासा गाजावाजा करताच आमच्याभोवती चांगली गर्दी जमली. अशा प्रकारच्या माझ्या कल्पकतेमुळे पुणे शहरात 'बाळकराम' हे नाव ज्याच्या त्याच्या तोंडी झाले!

मुलांची चौकशी करताना आम्ही पंक्तिप्रपंच मुळीच केला नाही व कसला संकोचही ठेवला नाही. केव्हाही, कोठेही, कोणताही तरुण दृष्टीस पडला, की आम्ही "यंदा कर्तव्य आहे का?", "हुंड्याचा काय मानस आहे?", "पत्रिका पाहणार काय?" वगैरे प्रश्नांचा मारा सुरू करून थेट मुलगी दाखविण्यापर्यंत मजल नेऊन ठेपवीत होतो. पुण्यातल्या यच्चयावत् तरुण सृष्टीला आम्ही याप्रकारे प्रश्नचिन्हांकित करीत चाललो होतो. विद्यादेवीला डोक्यावर घेऊन नाचणाऱ्या कॉलेजकर तरुणांपासून ते तिला पायाखाली तुडविणाऱ्या तालीमबाजांपर्यंत, तक्क्याशी टेकून बसलेल्या

शेटर्जीपासून तो हॉटेलातील कपबशा धुणाऱ्या हरकाम्यापर्यंत, झाकीचा पोषाख करणाऱ्या पालखीपदस्थापासून ते तहत खाकीचा युनिफॉर्म घालणाऱ्या तांगेवाल्यापर्यंत जो जो म्हणून 'लग्नाला योग्य' असा तरुण दृष्टीला पडे, त्याला त्याला आम्ही आमच्या प्रश्नांच्या जाळ्यात गुरफटवून टाकीत होतो. कितीही नकार मिळाले तरी तिळमात्र हिथ्या न खचू देता, सारख्या नेटाने नित्य नवा किंवा त्याच त्याच वृत्तपत्रांवर व मासिक पुस्तकांवर आपल्या लेखांचा भडिमार करणाऱ्या नवीन लेखकाच्या ताऱ्या दमाने आम्ही वाटेल त्यावर हल्ला करण्याची चिकाटी सोडली नाही. अल्पावकाशातच आमची गाडी सर्वांच्या नीट लक्षात ठसून ती समोर दिसू लागताच जो तो तरुण तोंड चुकवावयाला लागला. प्रत्येकाला आमची भीती वाटू लागली. पुढे पुढे तर तरुण मंडळी आमच्या वाऱ्यालाही उभी राहिनारी झाली. रानात पारध्याची चाहूल ऐकताच झुडपांखाली दबा धरून बसणाऱ्या सशाप्रमाणे, स्वैर भटकणारे तरुण मंडळी आमच्या गाडीची घंटा कानी पडताच जागच्या जागी दडी मारून बसत. कोणत्याही तरुणाच्या अंगी कसलाही दांडगा सैतान संचारला असला, तरी आमच्यापुढे त्यांची क्षणमात्रही मात्रा चालत नसे. मामूल वहिवाटीप्रमाणे पोरासोरी खचून भरलेली पुण्यातली सभास्थाने आम्ही आत पाऊल टाकताच ओसाड पडून जिकडेतिकडे शुक्क होऊन जात असत. एखाद्या शाळेच्या दाराशी आमची गाडी उभी राहताच सर्व शाळाभर एकदम शुकशुकाट होऊन इन्स्पेक्टरची तपासणी आल्याप्रमाणे शाळेत शांतता होत असे. कित्येक कच्च्या दिलाचे तरुण तर रात्री-अपरात्री दडपल्यासारखे होऊन आमच्या नावाने बरळत दचकून उठत. आमच्या तोंडाला तोंड देण्यापेक्षा वाटेल त्या संकटाला तोंड देण्याची तरुणांची तयारी दिसू लागली. एकदा तर नदीत दुंबत असलेल्या एका तरुणाने आम्हाला घाटावर पाहताच तोंड चुकविण्यासाठी तळाशी बुडी मारून कायमची जलसमाधी घेतली. खेडेगावातून काळीजकाढे आल्याची बातमी पसरली, म्हणजे पोरांची जी पळापळ होते, तीच 'बाळक्या आला रे आला!' या आरोळीने होऊ लागली.

या रीतीने तिन्हीत्रिकाळी सारखी टेहळणी चालू असताना, आमचे प्रयत्न सर्वस्वीच फसत असत, असे नाही. कधीकधी आमचे प्रयत्न मोहरण्याच्या सुमाराला त्यांच्यावर आभाळ येई, तर कधी आमच्या प्रयत्नांचे फळ ऐन पाडाला येऊन डागाळावयाला लागे. एखादे लग्न जमविताना विघ्नांचे बाहुल्य किती असते, या गोष्टीची आम्हाला या वेळी चांगली जाणीव पडली. पत्रिकांच्या भानगडीत एखाद्या वेळी मंगळ आडवा पडे, आणि एखाद्या वेळी शनीची साडेसाती भोवे. कधी एकनाड येई! तर कधी एक रास जमून येई! या ठिकाणी ग्रहांचे षडाष्टक निघावे तो त्या ठिकाणी माणसाचे खडाष्टक व्हावे! कोठे देवगणाचा राक्षसगणाशी सामना जुंभे, तर कोठे राक्षसगण मनुष्याला गिळावयाला तयार होई. कोठे गोत्राशी बस्तान बसावे, तो मामाचे गोत्र अडून बसे! कोठे पत्रिका जमल्या, तर हुंड्याची उडी अजिबात आमच्या डोक्यावरून जाई! एक ठिकाणी काय तर म्हणे वरणभात होतो, तर दुसरीकडे बादरायणसंबंधाने परतवले होते. एका मुलाने हुंडा घेण्याचे उदार मनाने नाकारले; पण तो विलायतेला जाऊन दोन वर्षे राहण्याचा खर्च मागू लागला. हा खर्च दिला असता तर त्याची विलायतेत राहण्याची उत्तम सोय झाली असती; पण मग तिंबूनानांना मात्र हिंदुस्थानात राहावयाची सोय उरली नसती. हुंड्यावर असेच पाणी सोडणारा दुसरा एक महात्मा

मोटरसाठी हटून बसला. त्याला मोटर घेऊन दिल्यावर सर्वसंगपरित्याग करून नानांना त्याच मोटरीखाली सापडून मरण्याखेरीज गत्यंतर नव्हते! तिसऱ्या एका उदारधीने हुंड्यापांड्याबद्दल अवाक्षर न काढता दोन्हीकडून नानांनी कार्य करून घेतल्यास लग्नाची कबूलजबाबी दिली. दोन्हीकडून लग्न करावयाच्या प्रसंगी पोरीला दूधभात घालून पिवळी केली व मणिमंगळसूत्र बांधले म्हणजे आटोपले, अशा समजुतीने या कराराला नाना तेव्हाच तयार झाले. परंतु सदर नवरदेव उच्चकुलीन असल्यामुळे लग्नसमारंभ मात्र त्यांच्या इभ्रतीला साजेसा झाला पाहिजे, अशी त्यांनी अट घातली होती. त्यांच्या मानपानाबरहुकूम खर्चाचा कच्चा खर्डा पाहताच नानांच्या पोटात धस्स होऊन त्यांनी तो नाद सोडून दिला. कारण, त्या बेताने खर्च केल्यानंतर मिरवणुकीच्या प्रसंगी नानांना निराळा बेंडबाजा आणण्याचे प्रयोजनच राहिले नसते! त्याचप्रमाणे एका मुनीमाने हुंड्याबद्दल अगदी विरूद्ध बोलून करणीपोषाखासाठी मात्र एवढ्या जबर रकमेची मागणी केली, की 'करणी कसाबाची व बोलणी मानभावाची' ही म्हण थोडी बदलून 'करणी जावयची व बोलणी मानपानाची' या स्वरूपाने लग्नकार्यातून तिचा उपयोग करावा, असे मला वाटू लागले. स्वतःला पोषाख चढविण्यात नानांना साफ नागविण्याचा त्याचा निर्धार झालेला दिसत होता. याप्रमाणे बेसुमार मागण्या मागताना भावी बायकोच्या बापाचा माल म्हणजे आपल्याच बापाचा माल, अशी या चढेल कर्णाची समजूत झालेली दिसून येते. एका ठिकाणी सर्व गोष्टी यथासांग जुळून शेवटी मुलाने आपले लग्न पूर्वीच झाल्याचे सांगून टाकले. दुसऱ्या एका आचरटाने सारे ठरवून अखेर आपली भलतीच जात असल्याचे सांगितले. तिसऱ्या एका फारच जुन्या- अगदी बुरसटलेल्या- वळणाच्या मनुष्याने ठकीची अत्यंत धार्मिक रीतीने परीक्षा घेऊन लग्नाला प्रथम रूकार दिला. अगदी मनुष्या वचनाप्रमाणे मुलीला तारांपैकी, नद्यांपैकी किंवा फुलांपैकी नाव ठेवलेले नाही, हे सुद्धा या धर्ममूर्तीने चौकस रीतीने पाहून घेतले. हे स्थळ जवळजवळ कायमचे ठरल्यासारखे झाल्यामुळे ठकीचे अगदी जाडेभरडे रासवट नाव ठेवल्याबद्दल आम्ही आपल्याला धन्यवाद देऊ लागलो; परंतु अखेर, मुलगी बसली म्हणजे तिचे मोकळे केस जमिनीला लागतात, आणि हे लक्षण माहेरकरांना वाईट असते, अशा रूढ कारणांमुळे त्याच्या घरच्या बायकांनी लग्न मोडून काढिले! माहेरकरांना वाईट असलेल्या लक्षणामुळे भावी सासरकरांनी पोर नाकारणे, आणि जमिनीवर लोंबणाऱ्या केसांमुळे माहेरकरांचा सत्यानाश होणे, या दोन कार्यकारणभावांत बलवत्तर कोणता, हे ठरविण्याचे काम मी माझ्या वाचकांवरच सोपवून मोकळा होतो. मुलीची जीभ नाकाला लागते किंवा मधले बोट मागे वाकविले तर मनगटाला लागते, यासाठी सुद्धा लग्ने फिसकटल्याची उदाहरणे एक दोन जागी आढळून आली. एका माउलीने तर ठकीला जेवावयाला बसवून जेवताना मुलगी एक बोट वळवते, एवढ्यावरच आम्हाला निरोप दिला. आणखी एका ठिकाणी असाच बायकांनी मोडता घातला. आम्ही सारी इमारत अगदी कळसापर्यंत चढवीत नेल्यावर ऐन गृहप्रवेशाच्या वेळीच बायकांनी इमारतीचा पायाच खचवून टाकला. ठकीच्या मामीच्या सावत्र सख्ख्या भावजयीच्या आत्येबहिणीची चुलतनगंद पहिली एकदोन वर्षे सासरी नांदत नव्हती, अशी बिनतारायंत्राची बातमी कोठून मिळाल्यामुळे मुलीच्या माहेरकरांचे वळण वाईट असल्याबद्दल सर्रास शेर मारून त्यांनी लग्न फिसकटवून टाकले! एकदा मुलाच्या मामाच्या मोलकरणीच्या मुलाची व आमच्या

गाडीवाल्याच्या दत्तक बापाची एक नाड जमल्यामुळे लग्न जमेना, व दुसऱ्यांदा तर प्रत्यक्ष मुलाच्या बापाची आणि आमच्या गाडीच्या पवळ्या बैलाचीच एक रास जमल्यामुळे हातचे स्थळ दवडावे लागले! अशा रीतीने लग्ने मोडावयास वाटेल ती कारणे पुरतात, असे आमच्या अनुभवाला पूर्णपणे येऊन चुकले! अखेर अखेर तर; आबाभटर्जींच्या कानात अतिशय केस असल्यामुळे, माझ्या एका बुटाला धोतराच्या काठाचा लेस लावलेला असल्यामुळे, चिमण्याच्या कुरळ्या केसांचा योगाने त्याचे डोके उफराट्या पिसांच्या कोंबडीप्रमाणे दिसत असल्यामुळे एखाद्या जवळजवळ कायम होत आलेल्या स्थळाखाली धरणीकंप होतो की काय अशीही आम्हाला भीती वाटू लागली. आता आणखी एका ठिकाणचा अनुभव देऊन लग्न फिसकटण्याच्या कारणांची ही यादी पुरी करतो.

या ठिकाणी आम्ही आमच्या नेहमीच्या वहिवाटीप्रमाणे कुटुंबकबिल्यासह जाऊन तळ घातला. सर्व प्रकारच्या तडजोडी होऊन अखेर मुलगी पाहण्याचा समारंभ निर्विघ्नपणे पार पडला. मुलीला आई असल्याची साक्ष पटविण्यासाठी आमच्या नूतनपरिणीत नव्या वहिनीही हजर होत्याच! सर्वतोपरी पटल्यावर उभयपक्षांकडील तयारी होऊन 'सीमांतपूजना'चा समारंभही पार उरकला. मात्र सदर समारंभाच्या वेळी विहीणबाईंच्या नात्याने तेथे आलेल्या नव्या वहिनीकडे पाहून व्याह्यांनी जरा संशययुक्त मुद्रेने त्यांच्या तेथे येण्याबद्दल कारणाची पृच्छा केली. आम्हीही द्विगुणित आश्चर्याने 'चहूंकडे अशीच चाल आहे, त्यात नवल ते कशाचे?' असे उत्तर देऊन मोकळे झालो. व्याही यानंतर काही विशेष बोलले नाहीत; परंतु शेवटी 'वाङ्निश्चयाच्या समारंभासाठी ती मंडळी आमच्याकडे येताच सारे कोडे उलगडले. ठकीला वधूच्या जागी व नव्या वहिनींना विहिणीच्या जागी बसलेल्या पाहताच व्याही ताडकन् उठून उभे राहिले व विचारू लागले की, "या दोहोंतली तुमची मुलगी कोणती?" आम्ही ठकीकडे बोट केले आणि नव्या वहिनींची नीट माहिती दिली. "अस्से काय? मग आम्ही यांनाच वधू समजलो. मुलगी पाहावयाच्या वेळी तुम्ही हे सांगावयास हवे होते. तिंबूनानांच्या कुटुंबालाच नवरीमुलगी समजून आम्ही रुकार दिला. आता या मुलीशी आम्हाला लग्न कर्तव्य नाही." असे सणसणीत उत्तर देऊन व्याहीमंडळीने घरचा रस्ता धरला.

लग्न फिसकटण्याची कारणे आणखी देत बसलो तर एक महाभारत रचून काढावे लागेल! दिलेल्या उदाहरणांवरून हे काम किती बिकट आहे, याची वाचकांना कल्पना होईलच. अशा प्रकारे बहुतेक स्थळे हातची गेल्यामुळे तूर्त स्थलसंकोचास्तव येथेच मुक्काम करणे भाग पडत आहे. पुढील खेपेला ठकीच्या लग्नासाठी केलेल्या मोहिमेतील ठळक स्वाऱ्यांची सविस्तर माहिती देऊन अखेर ठकीचे लग्न एका आकस्मिक कारणामुळे कसे अचानक जमून आले, ते सांगण्याचा संकल्प आहे. सत्यसंकल्पाचा दाता भगवान्!

स्वयंपाकघरातील गोष्टी

“राष्ट्राचे खरे जीवन स्वयंपाकघरावरच अवलंबून आहे.”

- स्वामी विवेकानंद

“फ्रान्सच्या सिंहासनावरून पदच्युत झाल्याबरोबर माझ्या मुलाने भटारखाना उघडावा; म्हणजे त्याला अन्नाचा तुटवडा पडणार नाही.”

- नेपोलियन बोनापार्टचा आपल्या मुलाला उपदेश

“प्रत्येक पुरुषाने जेवणाच्या गोष्टीकडे प्रथमच लक्ष पुरविले पाहिजे. मला जर कधीच पोटभर जेवावयास मिळाले नसते, तर माझ्या हातून इतकी पुस्तके लिहून होण्याचा सुतराम् संभव नव्हता.”

- हर्बर्ट स्पेन्सर

“अन्नाद्भवन्ति भूतानि । (असतील शिते तर जमतील भुते.)”

- श्रीमद्भगवद्गीता

प्रस्तुत लेखाचा मथळा वाचून लगेच लेखकाच्या नावावर नजर टाकताच माझ्या साऱ्या वाचकभगिनी एकदम थबकतील, आणि मला स्वयंपाकघरातून हाकलून लावण्याचा ठराव करू लागतील! माझ्या भगिनीवर्गाने आपल्या या गरीब भावंडावर अशी आग पाखडण्यापूर्वी पुढील चार शब्द वाचून पाहण्याची कृपा करावी. माझ्या सुशिक्षित भगिनीजनांच्या विचारशीलतेची मला खात्री असल्यामुळे, या शब्दाकडे त्यांचे रागावलोकन होणार नाही, अशी मला पूर्ण उमेद आहे. बाकी एखाद्या निरक्षर बाईने मात्र हे चार शब्द वाचण्याची तसदी घेतली असती किंवा नाही, याची शंकाच आहे! बहुधा पहिल्या दोन ओळींवरच नजर फेकून तिने माझा लेख चुलीत टाकला असता, आणि तापलेल्या कालथ्याच्या किंवा जळत्या कोलिताच्या साहाय्याने मला स्वयंपाकघरातून पिटाळून लावले असते. यद्यपि प्रत्येक समाजाने आपापल्या परीने स्त्री-पुरुषांसाठी भिन्नभिन्न कामे नेमून दिली आहेत; तथापि प्रसंगविशेषी एका मनुष्यभेदाच्या प्राण्याला दुसऱ्याचे हक्क घेण्यापुरती सवलत देण्यात येते. स्त्री-पुरुषांमध्ये खरोखर म्हटले असता ‘जो भेद विधीने केला’ आहे, त्याचे वाजवीपेक्षा फाजील स्पष्टीकरण एका सुप्रसिद्ध मराठी नाटककाराने एकाच पद्यात केलेले वाचकांच्या माहितीत असेलच. त्याव्यतिरिक्त स्त्री-पुरुषांच्या हक्कांचे वर्गीकरण निव्वळ मनुष्यनिर्मित असून पुष्कळ वेळा त्यात अतिव्याप्ती झालेली दिसून येते. सर्कशीच्या रिंगणात वाघाच्या तोंडात मर्दानी हिंमतीने मान देऊन बायका धीट पुरुषांनाही थक्क करून सोडतात, तर नाटकगृहातल्या रंगस्थलावरचे स्त्री नट आपल्या हावभावयुक्त मुक्क्यांनी वारांगनांनाही लज्जेने पहावयास लावतात. एकीकडे विश्वविद्यालयीन उच्चतम परीक्षांतल्या यशस्वी उमेदवारांच्या नाममालिकेला आपल्या नावांनी

नटविणारी अभिमाननीय रमणीरत्ने आहेत, तर दुसरीकडे आपल्या नावाच्या चार अक्षरांसाठी सुद्धा दुसऱ्याचा दस्तुर ठोकून, आर्यसंस्कृतीने स्त्रियांसाठीच आखलेल्या अज्ञानवर्तुलाच्या अगदी मध्यस्थानी चमकण्याजोगी उच्च जातीची नररत्नेही आहेत! लग्नप्रसंगी, अक्षतीसारख्या मिरवणुकीत, पुरुषांचा नेहमीचा पुढारीपणाचा मान आपल्याकडे घेऊन महिलासमाज घराबाहेर पडत असतो, त्या वेळी रिकाम्या झालेल्या स्वयंपाकघरात पुरुषवर्गातल्या स्वयंसेवकांचे पथक काम उरकित असते. कधी कधी तर निसर्गाच्या कृतीत सुद्धा स्त्री-पुरुषभेदाबद्दल ढिलाई दिसून येते! दाढीमिशीला मुकलेले आजन्म संन्यासी कितीतरी वेळा दृष्टीला पडतात; आणि शारीरशास्त्रविषयक पुस्तकांतून दाढीमिशीच्या झुपक्यांनी कलंकित झालेल्या स्त्री-मुखचंद्रांची चित्रेही बहुश्रुत वाचकांनी पाहिली असतील. याप्रमाणे स्त्री-पुरुषांनी परस्परांना आपापल्या कार्यक्षेत्राचे एखाद्या वेळी सीमोल्लंघन करताना पाहिले, तर उगाच हाकाटी करित बसण्याचे कारण नाही.

इतक्याउपरीही इंग्लंडातील चालू बायकांच्या बंडाचे प्रवेश रोज वाचल्यामुळे आपल्या हक्कांना विशेष जपणाऱ्या एखाद्या करारी भगिनीने मला स्वयंपाकघरात शिरण्यास मज्जाव केला, तर तिचेही पुढील युक्तिवादने समाधान करता येण्यासारखे आहे. स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणे शिक्षण देवविण्यासाठी अद्वाहास करताना, प्राचीन आर्यावर्तातल्या स्त्री-शिक्षणाची उदाहरणे देण्यासाठी सुधारकांनी गर्गी, मैत्रेयी यांच्याकडे धाव घेतली, त्याप्रमाणे माझ्या या विधानाच्या प्राचीनतेलाही विराटराजाच्या घरी बल्लवाचे काम बारा महिने करणाऱ्या भीमाचा बळकट पाठिंबा आहे. स्त्री-शिक्षणापासून सुपरिणामांचीच निष्पत्ती होते, हे दाखविण्यासाठी सुधारकांना युरोपातल्या स्त्रियांकडे बोट दाखवावे लागले; परंतु पुरुषांच्या हातून पाकनिष्पत्ती चांगली होते, याची साक्ष मी देशातल्या देशात पटवून देईन! आज प्रत्येक श्रीमंताच्या घरी चाललेल्या अन्नयज्ञातून होतूपादाचा मान आम्हा पुरुषांनाच मिळत नाही काय? 'पंचाग्निसाधन करू धूम्रपान' अशा बाण्याने ठिकठिकाणी बसलेले आचाऱ्याचे अड्डे आजच ओस पडले आहेत काय? पेशवाईत पर्वतीवरचे वरणाचे व भाज्यांचे हौद ज्यांच्या कृतींनी भरून निघाले, त्या वीरांच्या हातातली सारे-पळे आज गंजत पडले आहेत असे आम्हाला वाटते काय? नाही भगिनींनो, नाही! त्यांच्या वंशजांच्या हातात ते झारेपळे आज तीच कामे करित आहेत! अशा प्रकारे झाल्यापळ्यांच्या शस्त्रास्त्रांनी सायुध झालेली आचारी, पाणके, वाढपी, वाढपी आणि खटपटी यांची चतुरंग सेना भांगेने धुंद होऊन, खोकल्याच्या किंकाळ्या मारीत व चिलमीच्या धुराचे लोट सोडीत, स्वयंपाकघराच्या किल्ल्यावर आपल्या साधनांचे यशोध्वज फडकविण्यासाठी सज्ज झाले असता, तुम्ही स्वयंपाकघराचे रक्षण कसे करणार? तो पाहा, तो खटपटी वीर, आपल्या वज्रमूर्तींनी कणिक तिंबून काढीत आहे! खांद्यावर घागर घेऊन घाव ठोकणाऱ्या त्या पाणीदार वीराने तर अंगणात नुसता चिखल माजवून दिला आहे! तसाच तो तिसरा वीर केळीच्या आगोतल्यासारखा कापीत चालला आहे! आणि सर्वांच्याही पुढे आघाडी मारून आगीत तोंड घालण्यासाठी थेट चुलीपर्यंत जाऊन भिडलेला तो जवानमर्द ब्राह्मणभाई तर आवेशाच्या एका फुंकराने उडालेल्या राखेच्या लोटात पार दिसेनासा झाला आहे! भगिनींनो! अजून तरी ऐका आणि आम्हा पुरुषांनाही स्वयंपाकाचे समान हक्क द्या!

याप्रमाणे साऱ्या पुरुषजातीसाठी स्वयंपाकघराची दारे मोकळी करून घेतल्यावर, मी आत

पाऊल टाकण्यापूर्वी स्वतःच्या लायकीबद्दल येथे थोडीशी प्रस्तावना करणे जरूर आहे, म्हणून अगोदर तिकडे वळतो.

पाकशास्त्रातील नैपुण्याबद्दल आमच्या घराण्याचा पूर्वापार लौकिक चालत आलेला आहे. आमच्या पंचक्रोशीत होणारी प्रयोजने, सहस्रभोजने, श्राद्धकर्मे, गावजेवणे वगैरे लहानमोठ्या प्रमाणांची सार्वजनिक भोजनकार्ये आमच्या घरचा एक तरी पुरुष स्वयंपाकाला असल्याखेरीज सहसा तडीला जात नसत. गेल्या सात पिढ्यांत आमच्या घरात बायकांना स्वयंपाक करण्याची सक्त मनाई होती. माझ्या आजोबांच्या अमदानीपर्यंत हा लौकिक अव्याहतपणे कायम होता. माझ्या वडिलांनी मात्र पूर्वपरंपरा सोडून विद्याभ्यास, नोकरी यांसारखे नसते धंदे करण्यात साऱ्या आयुष्याची माती केली! माझ्या आज्याने पुण्याला एक नमुनेदार खाणावळ घातली होती. तिजबद्दल लोकप्रियता इतकी जबरदस्त वाढली होती की, काही विशेष कारणाकरिता, खाणावळीचा दरवाजा कायमचा बंद करून एकाएकी माझे आजोबा निघून गेल्यावर दुसऱ्या दिवशी जेवणाच्या वेळी पंक्तिबारगिरांचा एक तांडाच्या तांडा खाणावळीला गराडा घालून आपापल्या परीने हळहळू लागला! अर्थात्, लोकांचा लकडा चुकविण्यासाठी, आजोबांना कोणाला कळविल्यावाचून रातोरात जावे लागले होते! आपली लोकप्रियता खरी आहे, की लोक नुसत्या नावावरच जातात हे नीट अजमावून पाहण्यासाठी, आजोबांनी पुढे एका अगदी अनोळखी शहरात नाव बदलून दुसरी खाणावळ काढली व तिच्यातही अखेरीला पहिल्यासारखे नाव मिळविले. माझ्या वडिलांनी यद्यपि आपला पिढीजाद धंदा सोडून दिला होता, तरी माझ्याबरोबर आमच्या घराण्याच्या स्वयंपाकनैपुण्याने पुन्हा जन्म घेतला. मला स्वयंपाकाचे उपजत वेड होते. तिसऱ्या-चौथ्या वर्षीच माझ्या बहिणीशी चूलबोळक्यांसाठी मांडावयास लागून मी आजोबांची प्रीती संपादन केली. आजोबांनी मला लहान लहान भांड्याकुंड्यांचा सबंध 'सट' आणून दिला होता. खेळातल्या चूलबोळक्यांचा आमच्या घराइतका मोठा संग्रह साऱ्या आळीत मिळून नव्हता! पाचव्या सहाव्या वर्षी तर माझ्यावाचून आमच्या आळीत भातुकलीचा एकही समारंभ पार पडत नसे. या वयात मी समवयस्क सवंगड्यांबरोबर उनाडण्यात दिवस न घालविता, आईजवळ स्वयंपाकघरात बसून तिच्या भाकरी करण्याकडे, किंवा भाजी फोडणीला टाकण्याकडे, घटकाघटका लक्षपूर्वक पाहत असे. तिखटमिठाच्या डब्यांतून ते ते पदार्थ वेळोवेळी आईला काढून देण्याच्या सरावामुळे तद्विषयक बारीकसारीक माहिती मला त्या वेळीच झाली होती. अशा एखाद्या प्रसंगी माझ्याकडे पाहून आजोबांना गहिवर दाटून येई व मला पोटाशी धरून ते म्हणत की, "वडिलाने कुलाचार सोडला; पण हा मात्र कुलदीपक होणार खास! बाळक्या, बेठ्या, तू मोठमोठ्या लोकांच्या घरी दिवस काढ!"

आजोबांच्या अशा उत्तेजनपर शब्दांनी मात्र स्फुरण चढून, मी थोडेसे पीठ घेऊन भाकरी करावयाला, किंवा उरापोटी वरवंटा उचलून काहीतरी वाटावयाला मोठ्या आवेशाने सरसावत असे. लौकरच मला स्वयंपाक करण्यात बरेच कळू लागले. एकदा तर आईने संध्याकाळचा स्वयंपाक माझ्या हातून करवून घेतला. आजोबांनी तर त्या दिवशी खाण्याचा असा सपाटा सुरू केला, की माझ्या पाककौशल्याची बातमी ऐकून बाबांनी संतापाने न जेवण्याचा निश्चय जर केला नसता, तर आईसाठी मागे घासभरसुद्धा अन्न उरले नसते! दुसऱ्या दिवशी या खाण्याने आजोबांची पोटदुखीची

व्यथा उपटून अखेर त्या प्रेमळ म्हाताऱ्याचा त्यातच अंत झाला! जाताजाता येथे एवढे सांगणे योग्य वाटते की, मी केलेल्या भाताचा पिंड देईपर्यंत म्हाताऱ्याच्या पिंडाकडे कावळ्यांनी ढुंकूनसुद्धा पाहिले नाही! असो.

आज मला माझ्या या आवडत्या विषयासंबंधी दोन शब्द लिहिण्याची स्फूर्ती माझ्या भगिनींचे एतद्विषयक लेख वाचून झालेली आहे, हे कबूल केले पाहिजे. सदर लेखांतून दिलेली पक्वान्नांची काहीकाही नावे पाहून प्रथम माझे लक्ष या विषयाकडे वळले. या नावाकडे लक्ष देताच काव्यशास्त्राप्रमाणेच पाकशास्त्रातही काव्यालंकारांना बराच वाव मिळालेला आहे, असे वरवर पाहणारालाही दिसून येईल. 'स्वयंपाकघरा'तल्या बऱ्याचशा गोष्टींतून, 'मोहन' हा नायक असावा असे वाटते! माझ्या पाकशास्त्रांतून मी याला असूयेने हद्दपार केल्याचे वाचकांना दिसून येईलच. 'दुधाचा रस्सा', 'दह्याची भाजी', 'कांद्याच्या करंज्या' किंवा 'तिखटमिठाच्या मेसूरवड्या' ही स्वयंपाकघरातल्या काव्यशास्त्रातील विरोधाभास अलंकाराची उदाहरणे असून 'भोपळ्याच्या बियांचे अनारसे' अद्भूतरसाच्या कोटीत जमा होतात. 'अलिजाबहादुर' हे पक्वान्न वीरसाचे एकलकोंडे उदाहरण असून 'फजिता' हे हास्यरसाचे अपत्य असावे. 'मुरक्की', 'सुरळी होळगी' ही पात्रे परभाषावाचक असून संगीत 'मृच्छकटिका'तल्या बौद्ध भिक्षूप्रमाणे किंवा 'शारदे'तल्या मुसलमान शिपायाप्रमाणे हास्यरसाचाच उठाव करणारी आहेत. अशा प्रकारची नामावली पाहून माझ्या माहितीत असलेली आमच्या घराण्यातली पिढीजाद पाकरहस्ये वाचकांच्या फायद्यासाठी पुढे दिलेली आहेत. ही पक्वान्ने कित्येक वाचकांना कदाचित माहीत असण्याचाही संभव आहे; परंतु असे वाचक फार थोडेच सापडतील अशी मला आशा आहे. 'स्वयंपाकघरातील सामान्य व्यवस्थे'विषयी प्रथम 'चार शब्द' लिहिल्यानंतर काही पक्वान्नांची माहिती देऊन वाचकांची सप्रेम रजा घेण्याचा माझा संकल्प आहे.

स्वयंपाकघरातील सामान्य व्यवस्था

माझ्या एका भगिनीने म्हटले आहे की, "स्वयंपाकघरात आधी चांगला उजेड पाहिजे." ही गोष्ट अगदी बरोबर आहे; परंतु या गोष्टीकडे विशेष लक्ष देण्याची तिची सूचना मात्र मला कबूल नाही! स्वयंपाकघरातल्या कोणत्याच गोष्टीकडे अजिबात लक्ष न दिले, म्हणजे अनायासेच कामाचा चांगलाच उजेड पडतो, हे उघड आहे. दुसऱ्या एका भगिनीने स्वयंपाकघर अगदी आरशासारखे स्वच्छ ठेवण्याविषयी सूचना केली आहे. तीसुद्धा जराशी चुकीचीच आहे. माझ्या मते आठ-पंधरा दिवसांनी घरातला केर काढणे फार उत्तम! अशाने वेणीफणी करताना उघडेच टाकून दिलेले 'बाकस' वेळीअवेळी लाथाडल्यामुळे त्यातून चोहीकडे उधळलेले मणी, टिकल्या, धुंगऱ्या किंवा याच प्रकारचे किडूक-मिडूक आठ-पंधरा दिवसांत एखाद्या वेळी पायदळी सापडून पुन्हा मिळण्याचा संभव असतो. झालेला केर कोपऱ्यात गोळा करण्यापूर्वी तिकडच्या धोतराच्या ओलवतीचा बोळा एकीकडे ठेवलेला बरा; नाहीतर केराचा लेप बसून धोतराला लुगड्याची कळा येते आणि मग धुणी धुवावयाच्या वेळी आपल्याला धोतर शोधून काढण्यासाठी उगीच घरभर येरझारा घालाव्या लागतात. एका बाईला तर अशा रीतीने गडप झालेला धोतराचा बोळा शोधून काढण्यासाठी 'तिकड'च्या

खिशातले पैशाचे पाकिटसुद्धा उघडून पाहण्याची तकलीफ घ्यावी लागली! त्याचप्रमाणे लोटे, गडवे, पाट वगैरे इकडे तिकडे पडलेल्या चिजा केराबरोबर न जाऊ देण्याची खबरदारी घ्यावी. कारण केर भरून टाकताना मग उगाच जिवापाड ओझे उचलावे लागते. मी तर म्हणतो, की रांगती पांगती मुलेसुद्धा केरात जाऊ देऊ नयेत. कोपऱ्यातून बाहेर गडगडताना ती पुन्हा केर करून ठेवतात. मुलांच्या बाबतीत एकंदरीनेच जास्त लक्ष दिलेले काही वाईट नाही. गतवर्षी आमच्या गावी एका बाईने गडबडीत आपले चारपाच वर्षांचे निजलेले मूलसुद्धा बिछान्यात गुंडाळले आणि अखेर बिछान्याच्या वळकट्यांच्या उतरंडीखाली ते पोर अक्षरशः चेंगरून मेले! सकाळी झालेली ही गोष्ट अकरा वाजता जेवतेवेळी तिच्या लक्षात आली. झालेल्या प्रकरणात जरासा हलगर्जीपणा झाला, असे म्हणण्याचे मी धाडस करितो. कारण, नऊ साडेनऊ वाजताच मुलाची एकदा चौकशी केली असती, म्हणजे मग त्याच्यासाठी केलेले सपाट वाटीभर कण्यांचे खिमट फुकट गेले नसते! एवढ्यासाठीच मुलांकडे जरा विशेष लक्ष पुरविण्याची मी सूचना करित आहे. ऐन घाईच्या वेळी पोळी लाटताना किंवा वरण घाटताना सकाळपासून भुकेलेला बाळ्या सारखा रडत आला, तर त्रासिकपणे 'मर मेल्या' म्हणून त्याच्याकडे हातातले लाटणे किंवा पळी फेकून मारू नये. संतापाच्या भरात बाळ्यावरचा नेम चुकून त्याची हाडे मोडण्याऐवजी पाट्यावर आपटल्यामुळे लाटणे किंवा पळी मोडून चार आपण्याचे नुकसान झाल्याची अनेक उदाहरणे घडलेली आहेत. तसेच घाईघाईने भाजी चिरून झाल्यावर, रांगते मूल जवळपास असल्यास विळीचे पाते उघडे ठेवूनच दुसऱ्या कामाला लागू नये. पोरान्या जातीने सहजगत्या हातपाय कापून घेतल्यामुळे पुन्हा विळीचे काम लागल्यास धुवून घेण्याची यातायात करावी लागते. गडबडीच्या वेळी हाताहोईतो 'जळळं मेलं कारटं' 'तिकड' च्या समोर आदळून बसवावं, हे उत्तम. तिकडून ऑफिसचे काम घरी पाहत बसण्याचे सोंग चाललेले असते, तिकडे लक्ष देण्यात काहीच अर्थ नाही. आंघोळीला पाणी उपसून देताना गंगाजळाच्या तळाशी भाताच्या शितांचा थर बसविण्याची काळजी घ्यावी. पेंढ्याच्या काड्या, कोळसे, भाजीची डेंखे वगैरे योग्य मिश्रण असल्याने घरातली काडीसुद्धा फुकट जात नाही, अशी 'तिकड'ची खात्री होते. जमल्यास आंघोळीचे पाणी उपसल्यावर प्रथम केर काढावा व नंतर आंघोळीला 'खाली' बोलवावे. अशा रांगीबेरांगी पाण्यामुळे, आपण लुगडेबिगडेसुद्धा धुवून घेतल्याचा 'तिकडे' संशय येऊन उलट आपल्या कामाचा उरक लक्षात येतो आणि तळचा शितांचा थर पाहिल्याबरोबर भात झाल्याची खूप पटून 'तिकडे' ऑफिसात वेळेवर जावयाला मिळण्याची खात्री वाटू लागते. वेणीफणी स्वयंपाकघरातच करण्याचा सराव ठेवला, म्हणजे मग भाकरी करताना पिठात केस गेल्यावाचून राहत नाहीत आणि अशी 'केशाकर्षणा'ने बनलेली भाकर उभ्याओणव्याने ताटात टाकली, तरी सहसा तिचे तुकडे होत नाहीत. एका भगिनीने सुचविल्याप्रमाणे 'वाढताना ताटात गर्दी करू नये, पदार्थ थोडथोड्या प्रमाणात वाढावे, म्हणजे ताट पाहूनच जेवणाराचे समाधान होते.' विशेषतः पाव्हणेरावळे असल्यास ही सूचना जरूर अमलात आणावी. मागून घेण्याची सोय नसल्यामुळे पाहुण्यांना 'ताटाकडे पाहूनच समाधान' मानण्यावाचून अशा प्रसंगी गत्यंतर नसते!

यावाचून स्वयंपाकघरातल्या साधारण व्यवस्थेखेरीज पुष्कळ गोष्टी सांगण्यासारख्या आहेत; परंतु स्थलसंकोचास्तव येथेच आटोपते घेऊन मला माहीत असलेल्या मुख्य मुख्य पदार्थांच्या

कृती देऊ लागतो:-

चापटपोळ्या

स्वतःच्या खेरीज दुसरी चांगलीशी पाठ घ्यावी. आपल्या हाताची बोटे नीट पसरून हात खूप जोराने त्या उघड्या पाठीवर आपटावा. असेच चार-सहा वेळा करावे. चांगल्या चापटपोळ्या होतात.

धम्मकलाडू

वरच्याप्रमाणे, फक्त हाताची चांगली भक्कम मूठ करावी. याच पदार्थाला कोठेकोठे 'मुष्टिमोदक' असेही म्हणतात. हे दोन्ही पदार्थ वेळीअवेळी मुलांना द्यावयाला चांगले असतात.

कणिक तिंबणे

हव्या तशा हाताने दुसऱ्यावर माराचा वर्षाव केला, म्हणजे त्याची कणिक तिंबून निघते. हे फार आटाआटीचे पक्वान्न आहे.

विहिणीची रेवडी

मोठ्या मानापमानाने विहिणबाईंना बसावयास बोलवावे. शेजारच्या पाजारच्या बायकांना बोलावणे असावेच. मग वेळ पाहून उखाळ्यापाखाळ्या काढाव्या व घालूनपाडून बोलावयास सुरुवात करावी. विहिण चांगली तापून निघेपर्यंत उणीपाणी काढावयाचे सोडू नये. लौकरच साऱ्या बाया हसावयास लागतात व विहिणीची शोभा होऊन चांगली रेवडी होते. मात्र यात आपल्याकडे वरमाईपणाने नाते असले पाहिजे.

पोळ्या लाटणे

माझ्या भगिनींनी या कामात फारच मर्यादशील वृत्ती ठेवल्यासारखी दिसते. पोळ्या, कधी कधी पुऱ्या व सठीसामासी पापड लाटण्यापलीकडे त्यांच्या मनाची धाव जात नाही. खरे म्हटले असता सवड सापडल्यास कोणताही पदार्थ लाटावयास मागेपुढे पाहू नयेत! अर्थात्, संकोचवृत्तीच्या सासुरवाशिणींना या बाबतीत थोडे जपून वागले पाहिजे. त्यांनी माझ्या एका भगिनीच्याच शब्दात म्हणावयाचे असल्यास, "पोळी फार मोठी लाटू नये, पुरीसारखी लाटावी," व इकडे तिकडे कोणी नाहीसे पाहून "हलक्या हाताने तव्यावरून काढून घ्यावी." ताजी मिळते, दुसरे काय! बाकी झाकून ठेवलेली पोळी लाटावयास सुद्धा हरकत नाही. या कामी तरतरीतपणा विशेष लागतो.

बर्फीची चटणी

चांगली शेर, दीडशेर सुरती बर्फी घ्यावी व सहज हाताला लागेल अशी उघडी ठेवावी. स्वयंपाक करताना अगर येताजाता तिचा एकेक बकाणा भरीत जावे. घटकेच्या आत सगळ्या बर्फीची चटणी होते. माझ्या एका भगिनीने कुरकूर केली आहे की, "दररोज नवीन चटणी करण्यास फार अडचण होते." माझ्या मते कोणत्याही आवडत्या पदार्थाची तेव्हाच चटणी करून टाकता येते.

थंडा फराळ

दुपारची जेवणे झाली म्हणजे खुशाल तणावून घ्यावे व चुलीला वाटाण्याच्या अक्षता घ्याव्या. संध्याकाळी 'तिकडून' कामकाज करून कंटाळून घरी येणे झाल्यावर आजाराची सबब सांगावी. 'तिकडे' बहुतकरून चुलीची आराधना करण्याचा कंटाळा असतोच! अशा वेळी हजार हिशंशांनी 'थंडा फराळ' करून वेळ भागवावी लागते; हा पदार्थ उपासालासुद्धा चालतो.

अंगाचा तिळपापड

बहुतेक प्रकार वरच्यासारखाच. मात्र 'तिकडून' ज्या दिवशी दोनचार स्नेहीसोबती संध्याकाळी फराळाला बोलवायचे झाले असेल, त्याच दिवशी हा पदार्थ करता येतो. ऐन वेळी चुलखंडात जिकडेतिकडे सामसूम पाहून तिकडच्या अंगाचा तिळपापड होतो. पण चौरचौघांदेखत बोलावयाचे मात्र नाही. कदाचित् दुसऱ्या दिवशी हा तिळपापड आपल्या अंगावर शेकून घ्यावा लागतो.

पाठीचे धिरडे

सारी तयारी पुन्हा वरच्यासारखीच. पाहुणा मात्र एकच असावा आणि 'तिकडून' विचारणे झाले, म्हणजे आपण जळफळू लागावे. 'तिकडून' एखाददुसरा शब्द तोंडातून काढताच आपण तोंडाला तोंड द्यावे. 'तिकडून' हातघाईवर येणे होते आणि लौकरच आपल्या पाठीचे चांगले धिरडे होते. हे पोटाला बाधत नाही.

हाडाची पूड

नेहमी कैदाशिणीप्रमाणे वागणे ठेवावे. वेळ-अवेळ पाहिल्यावाचून तोंडाला येईल ते भकावे. 'तिकड'च्या माणसांना शिव्यागाळी कराव्या. काही म्हणता काही ऐकू नये. साऱ्या घराला सळो की पळोसे करावे. एखाद्या दिवशी तरी आपल्या हाडांची चांगली पूड होते! हे पक्वान्न नेहमी करावयास सोपे नाही!

मनातले मांडे

आपल्या जन्मजन्मांतरी मिळणार नाहीत असे दागिने अंगाखांद्यावर घालून आपण मिरवत असल्याची नेहमी कल्पना करीत बसावे. यालाच 'मनातले मांडे खाणे' असे म्हणतात. गरिबांच्या संसाराला हा पदार्थ वाटेल तेव्हा करता येण्यासारखा आहे.

माणसांचे मेटकूट

घरची चांगली श्रीमंती असल्याखेरीज हा पदार्थ होत नाही. घरात चाकरमाणसे पुष्कळशी असली म्हणजे आपण त्यांच्यावर मुळीच लक्ष ठेवू नये. दळण, बाजारहाट, शिधा वगैरे गोष्टी होतील तशा होऊ द्याव्या. लौकरच साऱ्या माणसांचे छान मेटकूट जमते. अर्थात हे उघड्यावर येईपर्यंत टिकते.

घरादाराचे खोबरे

‘तिकडे बाटलाबाईंसारखे एखादे व्यसन लागलेले पाहताच आपण वैतागाने चाकरमाणसांवर घर टाकून माहेरची वाट धरावी. वर्ष-सहा महिन्यांत साऱ्या घरादाराचे खोबरे होते. हा पदार्थ जन्मात एखाद्या वेळेला करता येतो.

अकलेचा कांदा

आपले चांगले आठ-दहा वर्षांचे पोर घ्यावे. त्याची तिन्हीत्रिकाळ सारखी वाखाणणी करावी. तो बोलेल ते त्याला बोलू द्यावे. ‘तिकडून’ त्याच्यावर जरा रागवायचे झाले, की पोराला पोटाशी धरून दिवसभर रडत बसावे. त्याचे भलभलते लाड मनापासून पुरवावेत. वर्षा दोन वर्षांत पोराला चांगला अकलेचा कांदा तयार होतो. पुढे याला बाहेरच्या लोकांनी चांगला फोडून काढताना पाहिले म्हणजे मात्र खरोखरीच डोळ्यांना पाणी येते.

गुळाचा गणपती

आपलेच तीन-चार वर्षांचे पोर घ्यावे. त्याला नेहमी स्वयंपाकघरात बसवून ठेवावे. नेहमी त्याच्या हातावर गोडधोडाचे काहीतरी ठेवीत जावे. त्याला इकडची काडी तिकडे करू देऊ नये. शाळेतसुद्धा जाऊ देऊ नये. खायला हवे तसे घालावे; पण जागचा हलू देऊ नये. लौकरच बसल्या जागी मुलगा अगदी गुळाचा गणपती होतो. हा पुष्कळ वर्षे टिकतो.

याशिवाय ‘डाळ शिजवणे’, ‘नाकाला मिरच्या लावणे’, ‘वाटाण्याच्या अक्षता’, ‘पुराणातील वांगी’, ‘वाटेल त्या कामाचा खिचडा’, वगैरे पुष्कळ लहानसान पदार्थ सहज करता येण्याजोगे आहेत; परंतु स्थलसंकोचास्तव त्यांची माहिती देत बसणे शक्य नाही. तूर्त दिले आहेत, तेवढ्या पदार्थांचेच माझ्या भगिनींनी मोकळ्या मनाने चीज केले म्हणजे स्वतःला धन्य समजेन. त्यांनी माझ्या या गुणाचे सहृदयपणाने कौतुक करावे, एवढेच या भोळ्याभावड्या व गरीब भावंडाचे मागणे आहे.

कवीचा कारखाना

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजेंद्र मुखं प्रक्षालयस्व टः ।
प्रभाते रोदिती कुक्कु-चवैतुहि चवैतुहि ॥ १ ॥

- सुभाषित

ऐशी काव्ये कराया
इकडून तिकडून आणलेली बुद्धी दे चक्रपाणी ।

- स्मरणातून

या जगतीतलावर अखिल मानवजातीच्या सुखसमाधानाची जी जी साधने आहेत, त्या सर्वात काव्याला सर्व राष्ट्रांनी, सर्व धर्मांनी आणि सर्व जातींनी एकमताने अग्रस्थान दिलेले आहे. काव्यात राष्ट्राचे बुद्धिवैभव आणि कर्तृत्वशक्ती इतिहास आणि संस्कृती, विकारोत्कर्ष आणि नीतिमत्ता, अशी जोडपी एकाच वेळी विहरत असल्यामुळे राष्ट्राचे सर्वस्व त्याच्या काव्यात प्रतिबिंब होत असते. ज्यांना लिपी नाही, अशी राष्ट्रे थोडीबहुत सापडतील; परंतु लौकिक काव्याविरहित राष्ट्र कधीही सापडणार नाही. लेखनकलेच्या अभावी इलियडसारखी महाकाव्ये कैक पिढ्यांपर्यंत नुसती जिभेच्या शेंड्यावर नाचत आली होती. कवितेचा व राष्ट्रोत्कर्षाचा परस्परशी निकट संबंध आहे. कवितेने वीरांना आणि प्रणयीजनांना उत्साह दिला आहे, आणि वीरांनी व प्रणयीजनांनी कवितेला विषयांचा पुरवठा केला आहे; सुंदर स्त्रियांना चढवून ठेविले आहे. कवितेने किती तरी लोकांना शुद्ध वेडे केले आहे, तर शुद्ध वेड्यांनी किती तरी कविता केल्या आहेत! आणि म्हणूनच या महत्त्वाच्या विषयावर चार शब्द लिहिण्याचा आज मी प्रयत्न करून पाहणार आहे.

कविता हा एकच शब्द उच्चारल्याबरोबर किती तरी गोष्टी एकदम डोळ्यांसमोर येऊन उभ्या राहतात! ते समासप्राचुर्य, ती रचना, ती प्रतिमा, त्या भराऱ्या, ती वैदर्भी रीती, ते हृदयंगम, त्या डोळ्यांतून अश्रुधारा, ते मार्दव, तो रसपरिपोष, ते अरसिकेषु कवित्वनिवेदनम्, ते शब्दसौष्टव, ते कवीला अगम्य, ती प्रियतमा, ती कमले, ते लाटानुप्रास, ते निरंकुशाः कवयः, ते ओज, ते प्रवाह, ती स्वर्गापर्यंत, ती तादाम्ये, त्या स्फूर्त्या, ती वेडे- बस्स! एकट्यादुकट्या माणसाला खरोखरीच या हलकल्लोळात वेड लागावयाचे!

कविता! कविता!! कविता करणे जितके सोपे आहे, तितकेच कवितेची व्याख्या करणे अवघड आहे! विषयव्यापकतेचा पसारा डोळ्यांपुढे ठेवून कवितेची व्याख्या करणेही भिन्नभिन्न पदार्थांशी संलग्न होणाऱ्या पाण्याचा रंग ओळखण्याप्रमाणे, किंवा चार खंडांतून पसरलेल्या इंद्रजी राज्याच्या सरहद्दी सांगण्याप्रमाणेच मानवी मतीच्या आटोक्याबाहेरचे आहे. कवितेच्या विषयांची यादी विराट्स्वरूपवर्णनालाही लाजविण्यासारखी आहे. मेरुमांदारापासून मूच्छकटिकातील जोड्यांतल्या खड्यापर्यंत यच्चयावत् पाषाणसृष्टीला कवितेच्या प्रांतात जागा मिळालेली आहे. ज्वालामुखीच्या

तेजस्वी रसगंगेत उजळलेली तिची अंगकांती चिलमीच्या धुराने धुरकटलेलीही आहे. स्वर्गलोकांतून पाताळाकडे अमृतकुंभ नेणाऱ्या गरुडाबरोबर हिने भरारी मारली आहे. 'तशी लालबागेच्या सगुण पोपटां'बरोबर बेवड्याची बाटली घेऊन भटकण्यातही हिने मागे पुढे पाहिले नाही. राधाकृष्णाच्या रासक्रिडेप्रमाणे राघुमैनेचे रागरंगही कवितेने आळविलेले आहेत. श्रीखंडीप्रमाणे रणांगणात व बृहन्नडेप्रमाणे बायाबापड्यांत हिचा केरवा नाच झालेला आहे. रामरावण, अकिलिसपॅरिस किंवा कर्णार्जुन यांच्यामधील महायुद्धात थैमान करून ही थकली, तशी नाऱ्यासुभाऱ्या, चिंगीरंगी किंवा सोम्यागोम्या यांच्यातील अटीतटीचे सामनेही हिने साजरे केले आहेत. त्रिकालदर्शी व सर्वतोगामी ऋषींच्या गंभीरतेने जिने दिक्कालाच्या अनंत ब्रह्मांडात भराऱ्या मारल्या आहेत, तीच लहान मुलाच्या उत्सुकतेने सनावळी किंवा मुंबई इलाख्यातील तालुक्यांची यादी गात बसली आहे. एकीकडे संसारातल्या अनुरूप वधूवरांच्या विवाहासाठी मंगलाष्टके म्हणत आहे, तर दुसरीकडे खेळातल्या बिझिकची गुलाम-राण्यांची विजोड जोडपी जमविण्यासाठी 'फुलवराणी पहा बदामाला' असे नियम ठरवून देत आहे. घटकेत एकान्तातल्या योगाभ्यासी जनाला अचल समाधीचे रहस्य सांगत आहे. तर घटकेत बडोद्याच्या जुम्मादादाच्या तालमीतल्या बाळगोपाळांना 'जंपिंग म्हणजे उडी मारावी जोडी मुद्गलाची फिरवा। सेक्शन सहा मोजूनी पहा'। असा कसरतीचा उपदेश करित आहे. सर्कशीतल्या नायिकेप्रमाणे वाघसिंहाशी लगट केल्यानंतर ही मागीलदाराच्या मोलकरणीप्रमाणे कुत्र्यामांजरांबरोबर खरकट्यात वावरू लागते. हिमालयवर्णनानंतर तिने चव बदलण्यासाठी ग्रॉटरोडवर्णन केले आहे. सहस्रदल कमलापासून दगडफुलापर्यंत, सीतेसारख्या साध्वीपासून साळूसारख्या गावगौरीपर्यंत क्षीरसागरातील पारिजातपुष्पापासून डबक्यातल्या फुलापर्यंत, चवरीपासून केरसुणीपर्यंत, सहस्राक्ष इंद्रापासून आंधळ्या मुलापर्यंत, सप्तदीपांच्या नामावळीपासून जी.आय.पी. स्टेशनच्या शिरगणतीपर्यंत, भास्कराचार्यांच्या लीलावतीपासून तात्यापंतोजीच्या तोंडच्या हिशेबांच्या चालीपर्यंत, पुराणपुरुषाच्या सहस्रनामापासून आधुनिक कवींच्या खानेसुमारीपर्यंत, फार काय सांगावे, तुळशीच्या बुंध्यापासून रामाच्या शेंडीपर्यंत, सर्वत्र कवितेने आपले एकछत्री साम्राज्य पसरून ठेवले आहे. सर्वाभूती, सर्वाघटी पसरलेल्या परमात्म्यापेक्षाही कवितेची व्यापकता मोठी आहे. पुरुषसूक्तांतल्या नायकाची सत्ता जे अस्तित्वात आहे तेवढ्यावरच काय ती असते; पण कवितेने जे आहे ते तर आपलेसे केलेच आहे, पण जे नाही तेही आपलेसे केले आहे- अगदी जे नाही नाही तेही करून ठेवले आहे.

याप्रमाणे कवितेचे स्वरूप यद्यपि रंग उडालेल्या तसबिरीप्रमाणे पुसट असले, तथापि तिने कार्य मात्र लहानसहान केलेले नाही! कवितेच्या कर्तृत्वाचा थोडासा उल्लेख प्रारंभी केलेला आहे. तिच्या उपकाराचे साकल्याने वर्णन करावयाचे असल्यास आजपासून काळाच्या शेवटपर्यंत सर्व भावी काव्ये त्या एकाच विषयावर करावी लागतील. कवितेने जगावर उपकारांचे ब्रह्मांडच्या ब्रह्मांड करून ठेवलेले आहे. गद्याच्या गबाळ अमर्यादपणाला कवितेने आटोपशीर आकारात आणून मनुष्य जातीच्या स्थळकाळाची विलक्षण बचत केली आहे. एका समग्र गद्य ग्रंथाच्या मोकट मैदानात एखाद्याला आपल्या एका घटकेचा मूर्खपणासुद्धा नीटसा फिरवून दाखविता येणार नाही, तेच कवितेत एका श्लोकाच्या बंदिस्त चौकात तो आपल्या आजन्म मूर्खपणाचे प्रदर्शन करून मोकळा होईल!

तसेच, गद्यातल्या लेखांतून भल्याबुऱ्याची सेळभेळ असल्यामुळे बरेवाईटपणाबद्दल खात्री करून घेण्यासाठी प्रत्येक लेख आपल्याला बहुधा निम्माअधिक तरी वाचावाच लागतो; आणि बराच वेळ गेल्यावर त्यातील फोलपणा आपल्या लक्षात येत जातो. मासिक पुस्तके वाचताना कित्येकदा तरी आपली अशी फसगत होऊन उगाच वेळ फुकट जातो. कवितेच्या बाबतीत अशी फसवणूक बहुतेक होत नाही! कविता दिसली, की आपण तिकडे मुळी पाहतच नाही! त्याचप्रमाणे गद्याच्या नियमशून्यतेमुळे 'आव जाव घर तुम्हारा' अशातला त्याचा प्रकार होऊन बसला आहे. गद्यलेखकाच्या मनात आले की, ते कसेबसे तरी कागदावर उतरतेच; आणि त्यामुळेच गद्याचे गाठोडे मर्यादेबाहेर फुगत जात असते. परंतु गणमात्रायमकांसारख्या अडचणींमुळे आज किती तरी लोकांच्या कविता करण्याच्या कल्पना वाऱ्यावर विरून जगाच्या मागचा जंजाळ चुकलेला आहे. तात्पर्य, गद्यापेक्षा काव्याचा मनुष्यजातीला अतोनात जास्त फायदा होत आलेला आहे.

वस्तुतः पाहता प्रस्तुत लेखकासारख्या सामान्य मनुष्याला सदरहू विषयावर अधिकारयुक्त वाणीने बोलता येणे अशक्य कोटीच्याहीपलीकडचे कार्य झाले असते; परंतु अलीकडे कवितादेवीच्या शिखरावर - नव्हे, कवितामंदिराची लागवड - तसेही नाही, - काव्यामृताची स्वैरलकेरी - छे; नाही साधत! कवितेची रचना व टीकांचा भडिमार ही दोन्हीही इतक्या अमर्याद प्रमाणावर वाढत चालली आहेत की, नियतकालीन वाङ्मयाकडे नुसते धावता धावता पाहणारालाही तद्विषयक बरीचशी माहिती झाल्यावाचून राहणार नाही. त्यातून मला तर मित्रत्वाच्या नात्याने उभयपक्षांच्या वाग्भटांचा जिवंत वाणीचाही लाभ होत असल्यामुळे 'अधिकस्याधिकं फलम्' होऊन बसले आहे. आणि म्हणूनच आप

* ल्या तावडीत सापडलेल्या हरिणाला जसा चित्ता ।

बघतो तशा प्रकारे तत्परतेने व पूर्ण समचित्ता ॥ १ ॥

ने वाचक जर माझा प्रस्तुतचा लेख नीट बघतील ।

तर त्यांना कवितेचे पुष्कळसे ज्ञान खास होईल! ॥ २ ॥

जगातली एकंदर काव्यसंपदेकडे निरखून पाहणाराला तिचे दोन अगदी ठळक भाग करता येण्यासारखे आहेत.

* गद्य व पद्य यांचे परस्परभिन्न रचनानियम बहुतेक काटेतोल सावधगिरीने सांभाळून हे 'काव्यगद्य' निर्माण केलेले आहे. गद्य व कविता - अतएव निसर्ग व कला - यांच्या एकजीव तादाम्याचे हे पहिले उदाहरण आहे अशी उमेद आहे. लांबलांब संस्कृत समास व कोवळे कोवळे शब्द यांच्या जाळ्यांतील शाब्दिक उपमांची जी एक गुंतावळ अलीकडे 'एक गद्यकाव्य' म्हणून लोकांसमोर मांडण्यात येते, तिच्यावरून या काव्यगद्याची कल्पना सुचलेली आहे.

- बाळकराम

एक जगातील घडामोडींमुळे सुचलेली कविता व दुसरी अशा प्रकारची कविता वाचल्यामुळे किंवा एखाद्या कवीशी बराच परिचय झाल्यामुळे केलेली कविता. पहिल्या प्रकारची कविता

व्हावयाला एखाद्या 'कवी' खेरीज दुसरे काही लागत नाही. दुसऱ्या प्रकारच्या एखाद्या कवितेचे सोळा सोपस्कार व्हावयाला मात्र, पहिल्या प्रकारची एखादी चांगलीशी कविता, तिचा अर्थ न समजणारा आणि स्वतःला 'कवी' समजणारा एखादा ब्रह्मदेव, त्या काळी एखादी लोकप्रिय झालेली चाल, कवितेत नेहमी दिसून येणारे काही संस्कृत शब्द, 'जनि', 'जगी', 'खचितचि', 'ग', 'या काळी' यांसारखे काही उडाणटप्पू शब्द, काही बेकार शुद्धशब्दयोगी अव्यये, हव्या त्या ठिकाणी सापडणाऱ्या थोड्याशा उज्वल उपमा, या सर्वांचा अचूक उपयोग करण्याची हातोटी, धाडस व अज्ञान, असल्या काव्यनिष्पत्तीच्या परिणामाबद्दल बेफिकीरपणा, वाटेल त्या ढोबळ चुकीला दुर्बोध गुणांच्या कोटीत ढकलण्याइतका निस्सीम आत्मविश्वास, हा एकंदर खटाटोप उरकण्याला पुरेसे रिकामपण, प्रसिद्ध मासिक पुस्तकांतील परतवाणाला मतभेदाच्या गंभीर स्वरूपाखाली ऐसपैस जागा देणारे एखादे मासिक पुस्तक, या कर्त्यांचे नुसते नाव किंवा फार तर दोन ओळींचा मासला पाहिल्याबरोबर ते पान बदलणारे थोडेसे वाचक, पुढे काही कारणांमुळे जुन्याच्या अभिमानाचे सोंग घेऊन कुठल्या तरी वृत्तपत्रात तिच्यावर खरमरीत थोबाडसुख घेणारा त्याच किंमतीचा एखादा टीकाकार, त्या टीकेवर कविराजांच्या तोंडच्या असंबद्ध शिव्यागाळीचा भडिमार, भाविक अजागळपणे ऐकणारे त्याचे सलगीतले सोबती, त्याच मुक्ताफळांतल्या तुटपुंज्या तयारीने प्रतिटीका करणारा एखादा जानी दोस्त आणि अखेरीला बारा महिन्यांतून केव्हा तरी एखाद्या सभेत या कवीचा त्याच्या जातगोतासकट वर्षश्राद्ध करणारा त्याच्याच देशातला दुसरा उपटसुंभ इतकी सामग्री असावी लागते!

याप्रमाणे दुसऱ्या प्रकारच्या कवितेसाठी साधनबाहुल्याची गरज असल्यामुळे तिची निष्पत्ती मर्यादित प्रमाणावर होते, असे मात्र मुळीच नाही. भरण्याच्या (Quantity) दृष्टीने पाहिले असता मिठाईच्या पुड्यांत पेढ्यांचे बताशांशी, मोरीसाठी केलेल्या मिश्रणात फेनाईलचे शुद्ध पाण्याशी, माळ्याच्या पुड्यांत गुलाबांचे कण्हेर फुलांशी, पुणा मेलच्या प्रवासात थांबावयाच्या स्टेशनांचे न थांबावयाच्या स्टेशनांशी, मोठमोठ्या ऑफिसांतून वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचे कारकुनाशी, क्लबांच्या बैठकींतून त्या बाटल्यांचे सोडालिमलेटच्या बाटल्यांशी, प्रेमयाचनेच्या संवादांतून रमणीच्या शब्दांचे वल्लभाच्या शब्दांशी, किंवा एकंदर समाजात शहाण्यांचे मूर्खांशी जे प्रमाण असते, तेच पहिल्या प्रकारच्या कवितेत दुसऱ्या प्रकारच्या कवितेशी असते.

आताच केलेल्या उत्पत्तिविवेचनावरून वाचकांच्या ध्यानात आलेच असेल, की जन्यजनकसंबंधामुळे दुसरीचे सामान्यस्वरूप अगदी पहिल्यासारखेच असते. वरवर पाहणारांना या दोन प्रकारच्या कवितांचा भेद चांगलासा लक्षातसुद्धा येत नाही. उलट दुसऱ्या प्रकारात रागरंगाची रेलचेल आणि अलंकारांचा अमर्याद भरणा जास्तच दिसून येत असल्यामुळे सामान्य वाचक पुष्कळदा बुचकळ्यात पडल्यावाचूनही राहत नाही. नैसर्गिक फलसृष्टीपेक्षा गोकाकची लाकडी करामत रंगेलपणात फाजील भडक व खऱ्या राजापेक्षा त्याच्या नाटकी प्रतिनिधीच्या उरावर पाहणाराचा ऊर दडपून टाकणारी मोत्यांची कंठाल बेसुमार प्रमाणाची असावयाची हा रोजच्या पाहण्यातला खेळ आहे! दुसऱ्या प्रकारच्या कवितेचा फारपणा याप्रमाणे अवाढव्य असल्यामुळे, प्रस्तुत लेखात आपणाला तिच्याबद्दलच उहापोह करावयाचा आहे. पहिल्या प्रकारच्या कवितेशी

आपणाला मुळीच प्रयोजन नाही, असे म्हटल्यास चालेल; आणि म्हणूनच सदरहू लेखातून पहिल्या व दुसऱ्या प्रकारच्या लेखकांसाठी अनुक्रमे 'सत्कवि' व 'कवि' असे तात्पुरते पारिभाषिक शब्द वापरण्याचे योजिले आहे, एवढे लक्षात ठेवण्याची वाचकांनी खटपट करावी. मराठी भाषेच्या सुदैवाने व दुर्दैवाने सध्याचे सारेच काव्यलेखक दुसऱ्या प्रकारचे नाहीत.* काही सत्कवी आपल्या मातृभाषेची वंदनीय सेवा करीत आहेत; अर्थात प्रस्तुत लेखात त्यांच्याबद्दल काहीएक लिहिण्याचे कारण नाही.

मात्र जाता जाता यांच्याबद्दल एवढे म्हणून ठेवल्यावाचून राहवत नाही की, यांच्या काव्यरचनेपासून सुदैवाने जसा आनंद होतो, तसाच दुर्दैवाने त्यांच्या शतपट त्रासही होतो; कारण, यांच्या एकेक कवितेपासूनच, एकाचे एकवीस आणि पाचाचे पंचवीस याप्रमाणे कवितेची कमअकल पैदास होत असते. त्यांच्या कविता व्हावयाच्या बंद झाल्या, तर आपल्या नकली नाण्याच्या टाकसाळीही खडाखड बंद होतील.

* माझ्या कविवाचका! तुझ्या छोट्या मनाच्या समाधानासाठी मी मुद्दाम या मोघम शब्दाची योजना केलेली आहे. गोड फसवणीच्या भरात माझ्या योजलेल्या अंदाजाबाहेर आणखी एक वळकटी तू या बेदाद धर्मशाळेत हळूच आणून टाकणार आहेस हे मला आता उघड उघड दिसत आहे.

- बाळकराम

मोराचा नाच डोळ्यांसमोर नसला म्हणजे लांडोरीच्या अंगात उसने अवसान येत नाही आणि गंगेला पूर आला नाही म्हणजे 'गावगावांनाही तुंबा' बसण्याचे कारण उरत नाही. एखाद्या सत्कवीच्या कवितेची पालखी छबिन्यासाठी बाहेर पडल्याबरोबर तिच्या पाठोपाठ तिची जुनेरी नेसणाऱ्या जाफराबादी छबेल्यांच्या धिंडकांची धांदल पाहणाराला आकाशातल्या मेघांची गंभीर गर्जना होताच त्याच्या कृपाजलाचे चार थेंबे न पचविण्याइतक्या हलक्या पोटाच्या बेडकांच्या आरोळ्यांची, हुबळी-धारवाडाकडे पोळ्याच्या दिवशी वखांने शिंगे शोभविणाऱ्या मोठमोठ्या बैलांच्या मागून आपल्या टीचभर शिंगांवरही तिचीच बेगडी मखलाशी करून निघालेल्या बोकडांच्या तांड्याची, किंवा पुण्यासातान्याकडे दसऱ्याच्या दिवशी झेंडूच्या माळा घालून मिरविणाऱ्या जातिवंत घोड्यांच्या बिनीला लागून रंगीबेरंगी पट्ट्यांनी नटून चालणाऱ्या कुंभारी गा-- धौतेश्वर! अशा प्रसंगी मात्र या सत्कवींच्या काव्यानंदाचाही क्षणभर विसर पडून त्रासलेल्या मनाला हल्ली मोठमोठ्या शहरांतून 'तीन वर्षांच्या आतील मुलें' हातोहात नाहीशी करण्याची युक्ती परमेश्वराला या सत्कवींच्या लहानपणी न सापडल्याबद्दल एक प्रकारची हळहळ वाटू लागते! तो एखाददुसरा मोरही नको आणि त्याच्या मागचा लाखो लांडोरीचा तो कळपही नको, असे होऊन जाते!

या दोन प्रकारच्या कवींच्या कृति सकृद्दर्शनी सारख्या स्वरूपाच्या भासल्या तरी त्यात सूज बाळशाइतके अंतर असते. सत्कवींच्या कवितेत नवनव्या कल्पना विहरत असतात व आपल्या दोस्त कवींच्या बेसूर बडबडीत, येथून तेथून त्याची स्वतःची आपण कवी असल्याची एकच कल्पना दिसून येते. पहिल्याला रसिकांच्या झुंडीच्या झुंडी शोधित असत, दुसरा रसिकांच्या तपासात

फिरत असतो; एकाला त्याचे वाचक तो कवी असल्याचे वारंवार सांगत असतात, दुसरा आपल्या वाचकांना आपण महाकवी असल्याचे सांगत असतो; एकाच्या कवितेत परस्पर असंबद्ध गोष्टींतून सुसंबद्ध तत्त्व काढलेले दिसून येते, तर सुसंबद्ध गोष्टींना असंबद्ध रूपाने दाखविण्यात दुसऱ्याची कविता पटाईत असते; एकाची कविता वाचताच तिला मस्तकी धारण करावी असे वाटते, तर दुसऱ्याची कविता पाहताच माथे फिरावयाला लागते; पहिल्या प्रकारच्या कवितेत कधीकधी उघड दिसणाऱ्या अर्थाच्या आड गमतीचा गूढार्थही दृगोच्चार होतो. तर दुसऱ्या कवितेत काहीच अर्थ नसतो; एक गरिबाच्या झोपडीतसुद्धा स्वर्गसुख तुच्छ वाटावयास लावितो, तर दुसऱ्याच्या कवितेतली स्वर्गसुखाची वर्णने ऐकताना नरकयातना भोगण्याइतका त्रास होतो; थोडक्यात आणि स्पष्ट सांगावयाचे झाल्यास एक खराखुरा कवी असतो आणि दुसरा शुद्ध नंदी शिव-शिव! बोलण्याच्या भरात केवढे वाईट काम करीत होतो मी! परनिंदा! अतिशयोक्तीच्या नादाने या यमकमित्रांची किती नालस्ती केली ही! क्षमा करा, गणदासांनो, क्षमा करा. महाकवीत आणि तुमच्यात मी म्हणतो तितके विशेष अंतर नसून खरे पाहता ते अगदी दुर्लक्ष करण्याइतके थोडे, केवळ दोन बोटांइतके आहे! महाकवी अगदी वर्गात भराऱ्या मारीत असतात, आणि प्रासपुत्रांनो! तुम्हाला स्वर्ग केवळ दोन बोटे उरलेला असतो, एवढेच!

प्रयोजनाची आणि भातुकलीची परिभाषा बहुतांशी एकरूप असते. त्याचप्रमाणे गोरगरिबांच्या गौरीपुढील मांडणावळीत ज्याप्रमाणे त्या त्या आळीतील श्रीमंतांच्या घरची आरासच ज्याच्या त्याच्या पतीप्रमाणे दिसून येते, त्याप्रमाणे चालू काळच्या सत्कवींच्या कवितेच्या अलंकारांनीच बहुतेक कवींच्या कविता नटतथटत असतात; कारण पहिल्या प्रकारच्या कवितेत योग्य कारणामुळे आलेल्या बहुतेक गोष्टी पहिलीत त्या आल्या एवढ्याच कारणामुळे दुसरीत उतरत असतात; भूतकालाचा संबंध जामदारखाना याप्रमाणे आपल्यासमोर उघडा सापडल्यामुळे कवीला काव्यसाधनाची मुळीच वाण पडत नाही; परंतु या वडिलोपार्जित मिळकतीची मांडणी मात्र फारच अस्ताव्यस्त स्वरूपाची असते. आणि त्यामुळे आकाशात फिरणाऱ्या ढगाप्रमाणे पहिलीत खरोखरीच पाणी खेळत असते; एखाद्या जलाशयातील त्याच्या प्रतिबिंबाप्रमाणे दुसरीची सारी करामत पाण्यात पडलेली असते. अल्लीबाबाने पाहिलेल्या चाळीस चोरांच्या गुहेत अगणित अलंकारांची जिन्नसवार जुळणी तरी केलेली असेल, बारा घरच्या तुकड्यांनी भरलेल्या मधुकरीच्या ताटातसुद्धा ठोकळ मानाची काहीतरी शिस्त सापडेल, चौकीवर पडून राहिलेल्या बेवारशी सामानाची व्यवस्थाही अगदीच आडमाप नसेल; पण कवितेच्या या रचनेत मात्र जुन्यानव्या काळचा सारा चांगुलपणा चोरबाजारातल्या लिलाववाल्यांच्या दुकानातील सामानाप्रमाणे अगदीच गैरशिस्तपणे कोंबून भरण्यात येत असतो. खऱ्या कवितेपासून नकली कवितेची भेद स्पष्टपणे दाखविणे अद्यापि अगदी दुष्कर असले, तरी त्याची काही ठळक लक्षणे देता येण्यासारखी आहेत. तयार साठ्यांतून मनसोक्त उचल व्हावयाची असल्यामुळे असल्या कवीच्या कवितेत रूढ शब्द, कल्पना किंवा अलंकार या ज्यांचा विलक्षण भरणा झालेला असतो; मात्र यांचा उपयोग करण्यात मालकीच्या सरावातील मनमोकळेपणाच्या ऐवजी पाहुण्याच्या स्वागतसमारंभासाठी शेजारच्या श्रीमंतांकडून आणलेल्या रुप्याचांदीच्या भांड्यांचा वापर करताना आपलेपणाचा छाप वठविण्याच्या हेतूने हलक्या मानाचा

मनुष्य जो फाजील बेफिकीरपणा दाखवीत असतो, तोच या कवितांतून येथून दिसून येत असतो. ठिकठिकाणी क्षुल्लक वर्णनासाठी निर्वाणीच्या, व उत्कट रसपोषणासाठी अगदीच निर्जीव शब्दांचा उपयोग झालेला असतो. यामुळे या कविता तयार कपडे विकावयाच्या मोठमोठ्या इंग्रजी दुकानांतून दाराशी नखशिखांत सजवून ठेवलेल्या पुतळ्यांच्या खड्या थाटात असलेल्या दिसतात.

आहे, वाचकहो! उपमादृष्टांताच्या या फाजीलपणामुळे त्रासलेल्या तुमच्या मनाची स्थिती माझ्या लक्षात आहे! त्याचप्रमाणे प्रस्तुत लेखाचे लांबलचक च-हाट कवितेइतकेच कंटाळवाणे होत चालले आहे, हेही मी पुरेपूर जाणून आहे; पण इलाज नाही. लेखाचा विषय कविता असल्यामुळे माझ्या अंगात या वेळी ती गद्यरूपाने संचरली आहे; तेव्हा उपमा वगैरे अलंकारांची गर्दी ही व्हावयाचीच! तसेच तुमच्या दृष्टीला दिसणारे हे च-हाट विश्वव्यापी कवितादेवीच्या गंगावनातील गोफालासुद्धा पुरावयाचे नाही.

भिन्नभिन्न उपमा, कल्पना किंवा शब्दप्रयोग यांचे एका वाक्यात मिश्रण हे या भेदाचे दुसरे स्पष्ट लक्षण होय. उदाहरणांनी हे लक्षण सुबोध करावयासाठी वैयक्तिक टीकादोषाला प्राप्त होणे अपरिहार्य असल्यामुळे प्रस्तुत लेखातील 'कवितादेवीचे शिखर' वगैरे प्रारंभीची वाक्यरचना वाचकांना पुन्हा पाहण्याची शिफारस करून मी मोकळा होतो. एकीचे पूर्वाध दुसरीच्या उत्तरार्धाशी सांधून सजलेली मिश्र कल्पना पाहताच अर्धमीनाकृती सागरसुंदरी पाहणाऱ्या ग्रीक खलाशाप्रमाणे, किंवा कमरेपर्यंत फत्तराच्या व वर मानवी देह धारण करणाऱ्या बकावलीपरीला पाहणाऱ्या ताजुलमुलकाप्रमाणे बिचाऱ्या वाचकाला गोंधळून गेल्यासारखे होत असते. तिसरी खून रचनेच्या स्वरूपाबद्दलची असते. कोणत्याही विषयावर कविता करावयाला बसताच आपल्या कवीला प्रथम स्वाभाविकपणेच इतरांच्या त्या विषयावरील उत्तमोत्तम कल्पना आठवतात. यांचा उपयोग झाल्यानंतर दुसऱ्या प्रतीच्या कल्पनांच्या पलटणीची हजिरी होते. याप्रमाणे उतरत उतरत शेवटी स्वतःच्या रद्द कल्पकतेची पुरवणी जोडण्यात येते. यामुळे सहजच रसपरिपोष, कल्पनासौंदर्य वगैरे बाबतीत आपल्या कवीची कविता नेहमी उतरत्या भाजणीत केलेली दिसून येते. प्रारंभीच्या दोनचार ओळींशी शेवटल्या ओळींची तुलना करून पाहताच ही गंमत वाचकांच्या चटकन लक्षात आल्यावाचून राहत नाही. अशी कविता पाहणाराला पहिल्या दुसऱ्या वर्गाच्या डब्यांना जोडवूनच मालाचे डबे ओढणाऱ्या सदरं मराठा रेल्वेच्या गाडीची, किंवा कॉलर नेकटायपर्यंत सुधारलेल्या पोषाखानंतर कमरेभोवती पिढीजाद रुमालाचा फडकाच लावून कार्यांच्या जत्रेत मिरवणाऱ्या कोळीदादाच्या मूर्तीची आठवण होत असते. अलीकडे काही मासिक पुस्तकांतून कवितेच्या प्रारंभीच कवीचे नाव देण्याची वहिवाट पडत आहे, ती या दृष्टीने पाहता अस्थानी आहेशी वाटू लागते. कारण शेवटच्या भागावर कवीची खरीखुरी मालकी असल्यामुळे त्याचे नाव शेवटी येणेच रास्त आहे. याशिवाय विशेषणाचा दुरुपयोग, कल्पनेची चोरी छपविण्यासाठी मूळच्या साध्या शब्दांऐवजी संस्कृतातल्या आडरस्त्यावरच्या शब्दांची योजना, इत्यादी बारीकसारीक लक्षणेही सांगता येण्यासारखी आहेत. सूक्ष्म दृष्टीने पाहिल्यास लांबलांब संस्कृत समास वापरण्याच्या रीतीचा उगमही असल्या छपवाछपवीच्या इच्छेपासूनच झालेला आहे, असे दिसून येईल.

कोणत्याही काळी कवींचा एक भला मोठा कळप समकालीन सत्कवींची री ओढून अशा प्रकारची कविता करण्यासाठी सारखा झटत असतो. नवे नवे सत्कवि उदयाला येतील, तसतशी यांच्या काव्यरचनेची पद्धती बदलत जात असते. मोठमोठ्या कचेऱ्यांतून वरचा अधिकारी वेळोवेळी बदलला जाऊन कारकूनपेशाचे कारागीर मात्र अगदी बुद्धेपणातही आपल्या जागी तितक्याच आज्ञाधारक लघुवृत्तीने काम करीत असतात, तद्वत या कवींच्या मेळ्यांची स्थिती असते. कोणीकोणी कवी उभ्या आयुष्यात एखाददुसरी कविता नीटशी समजताच तिच्या भिन्नभिन्न शिळ्या आवृत्ती काढण्याचा उपक्रम सुरू ठेवीत असतात. जगाच्या अमुद्रित काव्यसंग्रहात अशा शिळा छपाचे कामच विशेष असल्याचा तज्ज्ञांचा अभिप्राय आहे. अष्टौप्रहर चाल करून ठरावीक वर्तुळांतच गिरक्या खाणाऱ्या घड्याळातील काट्यांप्रमाणे यांची कटकट अखंड चालूच असते. मात्र घोडकेसांच्या झाडणीचे केस जसे कितीही काळ गेला तरी पांढरे होण्याचा संभव नसतो, तसा वाढत्या कालमानाप्रमाणे यांच्या पोरकटपणाचेही ज्ञानवृद्धतात कधी पर्यवसान होण्यासारखे नसते. आता आपल्या चालू काळच्या कवींचा साधारण नकाशा काय असतो, हे पाहण्याचा थोडाबहुत प्रयत्न करून पाहू.

प्राणिसृष्टीतील इतर घटकांप्रमाणेच 'कवि हा जन्मावा लागतो', मडके, वस्तरा, गुडधानी वगैरे पदार्थासारखा तो 'करून होत नाही.' सर्व जगाशी याचे बंधुत्वाचे नाते असल्यामुळे जातिभेदाच्या अभावी हा अगदीच विजातीय असतो. याचे आयुष्य बाल्यावस्था, तारुण्यावस्था, व विरहावस्था या तिहींनी विभागलेले असते. कवी म्हातारा मात्र असल्याचे अजून ऐकिवात नाही. याचे बाळपण मोठ्या सुखात गेलेले असते; परंतु तारुण्य मात्र तितकेच दुःखपूर्ण असते. याच्या जीविताची श्वसनक्रिया आजन्म दीर्घ निःश्वासांनीच होत असते. याच्या अंतरी कसली तरी आग भडकलेली असते. हा रानावनांतून, डोंगरांवरून, जलाशयाच्या तटांवरून किंवा बागबगिच्यांतून नेहमी फिरत असतो. आनंदात निमग्न असणे, रडणे, तंद्रीत पडणे, किंकाळ्या मारणे, आलोचन जाग्रणे करणे; स्वप्ने पाहणे, भ्रांतिष्टासारखे भटकणे, अश्रूंच्या पुरात वाहून जाणे, फुलपाखरांच्या मागे लागणे, जगावर लाथ मारणे यांसारख्या करमणुकीच्या प्रकारात हा आपला फावला वेळ घालवीत असतो. याला फुलांची दांडगी आवड असते. मात्र हा लहरी स्वभावाचा असल्यामुळे गाण्याबजावण्याचाही याला बराच शोक असतो. याचा मुख्य आहार म्हणजे अमृत होय. ते आणण्यासाठी हा हरघडी स्वर्गापर्यंत येरझारा घालीत असतो. वर्णनावरून पाहता अमृताचा रंग पांढरा असावा. या अमृतपानामुळे हा जिवंतपणी मेल्यासारखा असतो, तरी मरणोत्तर चिरंजीव होण्याची याला खात्री असते. आपली कविता पुढल्या पिढीला आवडण्याबद्दल हा वाटेल तशी हमी देत असतो. याची एकंदर वृत्ती एखाद्या बालकासारखी असते. कवीच्या वस्त्रप्रावरणाबद्दल बहुतेक कोठेही उल्लेख केलेला नाही. 'अरसिकेषु कवित्वनिवेदनम्', 'निरंकुशाः कवयः', 'तान्प्रतिनैष यत्नः' आणि 'कवि हे शब्दसृष्टीचे ईश्वर' या चार बुरजांच्या किल्ल्यांत याचे वास्तव्य असते. जगाच्या कल्याणाची जबाबदारी याने आपल्या टाळक्यावर घेतलेली असते. व्यवहाराच्या सोईसाठी याने गुणविभागशः मनुष्याच्या दोन जाती पाडिलेल्या असतात. आपली कविता वाखाणणारी शैलकी मंडळी 'रसिक' वर्गात बसवून हा बाकीच्या सर्वांना जाल्या 'अरसिक' कोटीत ढकलून देतो. (ही विभागणी वैयक्तिक

तत्त्वावर होत असल्यामुळे एका कवीचा रसिक दुसऱ्याच्या हिशेबी अरसिकांत जमा व्हावयाला काही हरकत नसते.) पैकी रसिकांशी याची जिवाभावाची दोस्ती असून अरसिकांशी मात्र याचे हाडवैर असते. कवीचे व्याकरणाशीही असेच दांडगे शत्रूत्व असते. काही काही कवी तर जवळजवळ अक्षरशत्रूही असतात. याशिवाय गंधर्व, अप्सरा इत्यादी परलोकच्या रहिवाशांशीही कवीची थोडीबहुत पैछान असते. याचे सर्व जगभर प्रेम असते. हा विलक्षण मत्सरी असतो. आपल्या कवितेविषयी बोलताना तो पंढरपूरच्या वारकऱ्यांच्या धिंगाण्याने गर्जत असतो; तसेच दुसऱ्यांच्या कवितेविषयी बोलणे निघताच त्याच्या तोंडावर समाजिष्टाची स्तब्ध गंभीरता पसरते. कवी स्थल-कालाविषयी बिलकूल पर्वा करीत नाही; नाही म्हणावयाला मासिक पुस्तकाच्या संपादकाजवळ मात्र 'पुढच्याच महिन्यात' 'आपल्या कविते'ला स्थळ देण्याविषयी तो कधीमधी अजीजी करीत असतो. कीर्तीविषयीही तो असाच बेफिकीर असतो. एखाद्याने आपली कविता वाचल्यावर तो आतुरतेने ती कशी काय असल्याबद्दल चौकशी करतो, ती केवळ वाचकाची रसिकता पाहण्यासाठी. हा घरचा अतिशय दरिद्री असतो. मात्र अस्सल गर्भश्रीमंतांना आपल्या गजान्तलक्ष्मीबद्दल वाटत नसेल इतका कवीला आपल्या दारिद्र्याचा अभिमान असतो. आकाशात गिरक्या घेणाऱ्या गिरकेबाज कबुतराला गरिबीच्या गिलोलाने कोलमडून तडफडताना पाहिले, म्हणजे जगाची काळजी वाहणाऱ्या या जिवाचे असे हाल करणारा परमेश्वर मोठा निर्बूज असला पाहिजे, असे तिऱ्हाइतालामुद्धा कधीकधी वाटण्याचा संभव असतो; परंतु प्रत्येक कवीच्या घरी मासिक पुस्तकांकडून परतलेल्या कवितांचे द्रव्याभावामुळे न छापलेले बाड पाहणाराला मात्र कवीपेक्षा परमेश्वरालाच जगाची जास्त काळजी वाटते, असे प्रांजलपणे कबूल करावे लागते. कवीचे अंतःकरण आरशासारखे असते! अर्थात अशा हृदयात समोर असेल त्या काव्याचे जसेच्या जसे प्रतिबिंब वठत असल्यास ते रास्तच आहे. अगदी लहानपणापासूनच याला कविता करण्याचा रोग जडलेला असतो. हा रोग कोणत्याही उपायाने हटण्यासारखा नसतो. एकदा हालू लागलेला दात सोऱ्याच्या तारेने काही काळ तरी बांधून स्थिर ठेवता येतो, पांढरा झालेला केस कलपाने तात्पुरता तरी काळा होतो; परंतु कवी मात्र सोऱ्याची रास पुढे ठेविली, किंवा टीकेमुळे ठिकठिकाणी काळाठिक्कर पडला, तरी कविता करावयाचा थांबत नाही. कवीचे नाव बहुधा त्याच्या आप्तेष्टांच्या नावाशी संलग्न असते. नाव मिळविण्याइतकी अक्कल नसल्यामुळेच कवीला सग्यासोयऱ्यांच्या नावावर भिस्त ठेवावी लागत असेल, अशी क्षुद्र कल्पना लढवून कोणी कोणी या प्रघाताला नावे ठेवण्याचा प्रयत्न करतात; परंतु त्यात नावापुरतेसुद्धा तथ्य नसते. पुढेमागे कवितेमुळे आपले नाव घालविण्याची भीती असल्यामुळे आप्तेष्टांना दूरदृष्टीने पुढे लोटणाऱ्या कवीला अक्कल नाही, असे कोण म्हणेल? शिवाय दातांवरून जाणत्यांना घोड्याचे वय ओळखता येते, त्याप्रमाणे दर्दी मनुष्याला कवीच्या या नावावरून त्याचे काव्यारंभाच्या काळचे वय हुडकून काढता येण्याचीही या पद्धतीने थोडीशी सोय होते. पुत्र किंवा बंधू या अर्थांच्या शब्दांनी नावाचा शेवट करणारा कवी बहुधा बाळपणीच कविता करण्याला शिकलेला असतो, असा अंदाज करणे फारसे चुकीचे होणार नाही. कारण प्रणयाची लज्जत कोवळ्या वयात समजण्याजोगी नसल्यामुळे मुलाच्या प्रेमाची मर्यादा आईबाप, बहीणभाऊ यांच्यापुरतीच पसरलेली असते. 'भ्रमर', 'मयूर' वगैरे काव्यसृष्टीतल्या परक्या मंडळींच्या नावावर विकावयाला तयार झालेल्या उमेदवाराला

बाल्य व तारुण्य यांच्या सीमारेषेवर उभा करता येईल. या वयातील प्राणी जन्मदत्त नातेवाईकांच्या प्रेमाला तृप्तीमुळे कंटाळलेला, स्त्रीविषयक प्रेम न जाणणारा; परंतु त्याची अंधुक कल्पना असल्यामुळे ते शोधावयाच्या मार्गाला लागलेला असा असतो; आणि म्हणून या भटकण्यातच त्याची वरील मंडळींशी ओळख घडून येत असते. रमणाच्या नात्याने सरसावणारा प्रणयी वीर तरुण वयाचा असतो, हे सांगावयाला नकोच. यापुढील वयात कविता प्रसिद्ध करायला लागलेला कवी स्वतःच्या संपूर्ण नावाने, किमानपक्षी 'यशवंत', 'सदाशिव' याप्रमाणे एकतृतियांश नावाने तरी पुढे येऊ लागतो. कवीचे सर्वच जीवन जगाविरहित असल्यामुळे नात्याच्या बाबतीत त्याच्या कल्पनांतून कधीकधी विसंगतपणा दिसून येतो. आपल्या कवितेला हा कधी कन्या कल्पून तिला वाटेल त्या रसिकांच्या गळ्यात बांधण्यासाठी झटत असतो, तर कधी तिला आपलीच वल्लभा ठरवून तिच्याभोवती नाचत सुटतो! बाकी एका अर्थी कवीच्या विश्वबंधुत्वामुळे या विरोधाचे सहज खंडन होण्याजोगे आहे.

साऱ्या जन्मभर कविता करणे हा जरी कवीचा व्यवसाय असला, तरीही वर सांगितलेल्या अवस्थात्रयींमुळे त्याच्या जीवनक्रमात वेळेवेळी महत्त्वाचे फेरफार घडून येत असतात. बाळपणी आईच्या मांडीवर लोळत राहणे, फुलांत उठणे-बसणे, पतंग फुलपाखरांच्या बरोबर बागडणे, हाच त्यांचा मुख्य रोजगार असतो. पुढे लवकरच याला कविता करण्याची कला प्राप्त होते. या वयात शकुंतलेच्या सखीप्रमाणे याला 'मेले विषयासंबंधी वारे' ही लागले नसल्यामुळे अर्थातच हा कवितेसाठी विषयसुद्धा उघड उघड प्रसिद्ध कवितांतीलच घेत असतो. या वयातील त्याची कविता स्थलवर्णनात किंवा नीतिपर तत्त्वे हुडकण्यात गढलेली असते. षडरिपूंशी सामने, संसाराच्या भोवऱ्यात सापडल्याबद्दल खेतप्रदर्शन, चौऱ्याऐंशी लक्ष योर्नीचा फेरा चुकविण्यासाठी ईश्वराची प्रार्थना वगैरे भानगडी याच वयाच्या कवितेत उरकून टाकण्यात येतात. कवी काळाच्या पुढेच असतो, ही गोष्ट सर्वत्र मशहूरच आहे. तिला अनुसरून जरासे वयोमान वाढताच आपला कवी शृंगाराकडे वळतो. या अल्पवयस्क अवस्थेतील त्याची सारी कविता बहुतकरून शृंगारालाच वाहिलेली असते. या वेळी हा सुखसागरात पोहत असतो. यानंतर बहुतेक लवकरच त्याचे लग्न झाल्यामुळे विरहावस्थेचा काळ सुरू होतो. साधारण दहाजणींसारखी बायको मिळाल्यामुळे त्याच्या भ्रमाचा भोपळा फुटून हा सुखसागरातच गटांगळ्या खाऊ लागतो. बायको मिळाल्यामुळे विरहाला प्रारंभ होणे हा कवीच्या आयुष्यातील सर्वांत मोठा विरोधाभास अलंकार होय. कवीचे लग्न जरी एकदाच होत असते, तरी त्याला दोन स्त्रिया असतात. एक संसारकामात राबणारी बायको व दुसरी कवितेत नाचणारी प्रिया. यापैकी बायको घरातल्या घरात काबाडकष्ट करून पोरबाळांच्या खस्ता खात असते, आणि प्रिया कवीला गुंगारा देऊन कोठेतरी दडून बसलेली असते. बायकोशी याचे चारचौघांसमक्ष राजरोस लग्न झालेले असते, प्रियेशी हा गांधर्वविवाहाने संबंध जोडू पाहात असतो. ती याच्या इष्टमित्रांनी कधी पाहिलेली नसते, किंबहुना यानेही पाहिलेली नसते. तिला आळविण्यासाठी हा परोपरीने रडत असतो. कधी कधी हा छातीवर फुले ठेवून पडलेला असतो. याच्या डोळ्यांतून अश्रूंचे अलोट पूर वाहत असतात. आमच्या तिंबूनानांनी तर आगीसाठी बंब ठेवण्याच्या आटाआटीपेक्षा विरहावस्थेतील कवींचाच उपयोग करण्याची आमच्या

म्युनिसिपालिटीला शिफारस करण्याचे मनात आणिले होते; परंतु कवीला आपल्या अलोट पुराने स्वतःच्या हृदयातील विरहाग्नीच्या ज्वाळा विझविता येत नाहीत, असे पाहून नानांनी आपला हा बेत रद्द केला. या अवस्थेत कवीच्या सभोवार भयाण अंधार पडलेला असतो. या अंधारात बसून तो सिनेमा थिएटरातील प्रेक्षकांप्रमाणे कल्पनातीत गोष्टी पाहत असतो. पृथ्वीवरील लहानसहान गोष्टींच्या वर्णनासाठीसुद्धा याला स्वर्गापर्यंत भरारी मारावी लागते. उंटावरून शेळ्या वळण्यापेक्षाही वरच्या दर्जाच्या या करामतीत कवीकडून कधी कधी गमतीचा वस्तुविपर्यास होत असतो. एका कवीने मोराच्या मधुर गायनाची शिफारस केली आहे. दुसऱ्याला अश्विनमासाचे दिवस विलक्षण शांतीचे वाटून जमीन हिरव्या कुरणांनी मंडित झालेली दिसली आहे. तिसऱ्याने बोरघाटात हंसाची वसाहत करून ठेविली आहे. कोणी फुलपाखराचे गाणे ऐकिले आहे. कोणी काकडभुंग्याला सकाळी सूर्याला सामोरे जाऊन स्वागतपर गाताना पाहिले आहे. एकाने आपण बोलूनचालून स्पष्ट रोडकेच असलो, तरी आपला तिरस्कार न करण्याबद्दल आपल्या प्रियेला विनवणी केली आहे; जणू काय सुंदर स्त्रियांच्या डोळ्यात भरण्यासाठी तरुणांच्या अंगी गलेलड्डपणा हा गुण अवश्यच आहे! या व याच धर्तीच्या अनेक आचरट चुका पाहून वाचकांना राग येण्याचा संभव आहे खरा; परंतु हे सारे शोध कवीने स्वर्गात भरारी मारून तेथून केलेले आहेत, असे कळल्यावरून तरी ते क्षम्य वाटावयाला हरकत नाही, असे वाटते. स्वर्गाच्या खालोखाल कवीला स्मशानाची आवड असते. यामुळे भुताखेतांशीही त्याची बरीच जानपछान झालेली असते. विरहावस्थेत कवी मरणाची सारखी अपेक्षा करीत असतो; परंतु बहुधा त्याच्या काव्यनिर्माणशक्तीला वचकूनच यम त्याची ही प्रार्थना होताहोईतो ऐकत नाही. मला वाटते, प्राणिमात्राच्या यच्चयावत् हालचालींची नोंद ठेवणाऱ्या चित्रगुप्तानेसुद्धा, आपल्या आधुनिक कवीच्या कवितांच्या नकला करण्यापुरती देवाजवळून सवलत मागून घेतलेली असेल. आमचा भांबूराव (याच्या व आबाभटजींच्या कवित्वाचे विस्तृत वर्णन पुढे येणारच आहे.) आपल्या विरहावस्थेच्या काळात मरण्यासाठी असाच आतुर झाला होता. या एकाच विषयावर त्याने इतक्या कविता केल्या की, अखेर नानांनी कंटाळून त्याच्या टेबलावर अफू, सोमल वगैरे द्रव्यांची साऱ्या आधुनिक कवींना पुरून उरण्याइतकी रास आणून ठेविली होती! विरहदुःख भोगीत असताना आयुष्याच्या शेवटच्या टोकाप्रमाणे प्रारंभीच्या टोकावरही कवी मधूनमधून नजर टाकीत असतो. चालू काळाच्या दुःखामुळे त्याला बालपण विशेषच सुखाचे वाटू लागते! शिवाय बाळपण मूळचेच सुखप्रद असल्याबद्दल सर्व जगाचीच एकवाक्यता आहे! वाचकहो! आपले बाळपण कोणाला रमणीय वाटत नाही? मोठमोठ्या कवींनासुद्धा 'बाळपणीचा काळ सुखाचा', 'रम्य ते बाळपण देई देवा फिरूनी' किंवा 'बाळपणीच्या नाना तऱ्हा' अशासारखे बाळपणाचे पोवाडे गाथिलेले आहेत! अहाहा! ते बाळपण आणि त्या लीला! ते अर्ध्या तिकिटाने प्रवास करणे! ते निम्म्या दराने नाटक पाहणे! ते सर्वांनी कौतुक करणे! माझ्या लहानपणी शेजारपाजारच्या बायकांनी पटापट चुंबने घेऊन माझे लाड पुरवावेत; पण तेच आता-! वाचकहो, बाळपणीचे सुख अवर्णनीय आहे, असे म्हणतात ते काही खोटे नाही!

यानंतर कवीच्या अंगच्या मुख्य गुणाचे वर्णन करावयाचे आहे. हा गुण म्हणजे कवीचे वेद होय. कवीच्या वेडासाठी स्वतंत्र टप्पा (पॅराग्राफ) न राखणे निव्वळ वेडेपणाचे होईल. कवी हा

उपजत वेडा असतो. लेखाच्या तोंडातच कवीचा व वेडाचा संबंध उडत्या उल्लेखाने दर्शविलेला आहे. कवीचे हे वेड घालविण्याचा प्रयत्न करणे तर दूरच राहिले, परंतु ते नाकबूल केल्यानेसुद्धा आपल्याशी कवी उभा दावा धरील. या वेडाच्या भरात कवी वाटेल तो विलक्षण चमत्कार करून दाखवितो. एका कवीने आपल्या कुटुंबातील सारी माणसे गेल्याचे एका सदगृहस्थाला पत्र पाठविले आणि दुसऱ्या दिवशी सर्वांच्या खुशालीचे दुसरे पत्र पाठवून त्यात पहिल्यातील सर्व गोष्टी आपण वेडाच्या भरात लिहिल्याबद्दल खुलासा केला! जगाला उपदेश करावयाला तयार झालेला हा महात्मा स्वतः वेडापीर असतो, हे साहित्यशास्त्रासंबंधी सत्य, पदार्थमात्राला दृष्टीगोचर स्वरूप देणारा प्रकाश स्वतः अदृश्य असतो या पदार्थशास्त्रातील तत्त्वालाही लाजविण्याजोगे आहे! कोणाला पैशाचे वेड लागते, कोणाला कीर्तीचे वेड लागते. एका बाईला आपण पोस्टाचे तिकिट असल्याबद्दलचे वेड लागले होते; एका गृहस्थाला आपण प्रमाणाबाहेर लड्डू असल्याचे व दुसऱ्याला अक्षय पाऊस पडत असल्याचे वेड लागले होते; परंतु कवीला आपण वेडे असल्याचेच वेड लागलेले असते! प्रत्येक कवी आपल्याला निर्भेळ वेड लागल्याबद्दल अट्टाहासाने दवंडी पिटत असतो. लोकांना हे वेड खरे वाटण्यासाठी तो भर दोन प्रहरीच फिरावयाला निघतो, केसांच्या झिंज्या पसरतो, चारघाँत बोलताना मध्येच स्वगत भाषणाला सुरुवात करतो, पंक्तीत जेवताना 'दुग्धी लिंबू' पिळणाऱ्या अर्जुनालाही शहाणा म्हणवितो, (एकाने तर एकदा आपल्या शेजारी जेवावयाला बसलेल्या एका वृद्ध गृहस्थालाच प्रियामजकूर समजून त्याच्या तोंडात घास भरविण्यालाही कमी केले नाही.) कोटाची बटणे उघडी टाकतो, टाळक्यावरची टोपी सव्वा हात मागे ठेवितो, किंवा भर रस्त्यात मध्येच बैठक मारतो. इस्पितळातील वेड्यांच्या आणि कवींच्या तांड्यांची थोडीशी तुलना करणे फारसे वावगे होणार नाही. इस्पितळातील प्रत्येक वेडा तिऱ्हाइताला स्वतःखेरीज तेथील बाकी सर्व रहिवाशी वेडे असल्याबद्दल बजावीत असतो, आणि कवीच्या टोळीतील प्रत्येकजण हा हक्क स्वतःपुरताच राखून ठेवीत असतो. वेडा उगीच आडव्यातिडव्या उड्या मारितो, तसा हा रसिकांच्या अंगावर धूळ उडवितो, तर दुसरा लोकांच्या डोळ्यात धूळ टाकण्यासाठी झटत असतो! या कवींच्या स्वर्गापर्यंतच्या साऱ्या उड्या केवळ त्यांच्या वेडाच्या जिवावर चाललेल्या पाहून मात्र स्वर्गाच्या सरहद्दीवरील बंदोबस्त फारच दिलाईचा होत चालला असावा, असे वाटू लागते! हे स्वर्गस्थ देवांनो, आम्हा आर्यांची टीकांची बाडे मासिक पुस्तकांची कपाटे फोडून तुमच्या कानांवर येऊन आदळत नाहीत काय? स्वर्गप्राप्तीचे ते कडक निर्बंध आज कोठे गेले? आपल्या विधवेच्या केसाने किंवा जानव्याच्या सुताने स्वर्गास जाण्याच्या आमच्या कार्य-कल्पना लयाला जाऊन नुसत्या वेडाच्या कल्पनेनेच आता स्वर्गसुख मिळणार काय?

कवीच्या आपणखी एका गुणाचा उल्लेख करून त्याचे हे लांबलेले वर्णन पुरे करू. कविता करण्याइतकाच त्याला आपल्या कविता दुसऱ्याला वाचून दाखविण्याचाही हव्यास असतो. अर्थात नव्या कवितेचा पहिला मारा कवीच्या निकटच्या मित्रांवरच होत असतो. काही कवी आपले बाड बरोबर घेऊन हिंडत असतात, आणि काही तर साऱ्या कविता पाठ म्हणून दाखवीत असतात. या कवितेतील लहानसहान गुणांचे सविस्तर स्पष्टीकरणसुद्धा श्रोत्याला एकावे लागते! माझ्या एका कविमित्राने मला कविता ऐकविण्याचा इतका त्रास दिला की, ज्याचे नाव ते! कोठेही व केव्हाही तो

भेटला, की त्याच्या सगळ्या बेगम कवितांचा मला नजराणा केल्यावाचून राहात नसे! एकदा भर बुधवारात त्याने तालासुरावर आपल्या कविता म्हणून दाखवायला सुरुवात केली. हळूहळू आमच्याभोवती तमासगिरांचा तांडा जमू लागला! लोक आपणाला वेडे समजतील, असे मी त्याला सुचविताच त्याला दुप्पट अवसान येऊन रंग चढत चालला. शेवटी बुधवार चौकात येईपर्यंत आमच्या मागे इतका बेताल घोळका जमला की, ज्याचे नाव ते! त्याच रत्नाने आणखी एकदा माझा असाच कोंडमारा केला होता! त्या वेळी मी एका निकडीच्या कामात गहून गेलो होतो. अशात कोठल्याशा आप्ताच्या मरणाबद्दलचे आपले शोकरसप्रधान छोटेखानी काव्य आणून त्याने माझ्या सेवेला सादर केले. मला त्या वेळी फुरसत नसल्यामुळे पुढे केव्हा तरी स्वतःच ते वाचून पाहण्याचे अभिवचन देऊन तूर्त माझा वेळ न घेण्याबद्दल मी मोठ्या काकुळतीने त्याची विनवणी केली. बराच वेळ नाखुषीने आढेवेढे घेऊन शेवटी त्या काव्यातील निदान सतरावे कडवे तरी आपल्या तोंडूनच ऐकण्याचा मला आग्रह केला. माझा रुकार मिळताच त्याने ते कडवे अगदी ठाईत आळवून आळवून म्हणण्याला प्रारंभ केला. त्यातील गुणांच्या विवंचनात मागील संदर्भ माझ्या लक्षात येण्यासाठी त्याने सोळावे कडवे म्हणून दाखविले! सोळाव्याच्या स्पष्ट बोधासाठी पुन्हा पंधराव्याची साक्षा! याप्रमाणे अरेबियन् नाईटस्मधील गोष्टीतून गोष्ट निघण्याच्या तत्त्वावरहुकूम आम्ही मागल्या पावली जात जात पहिल्या कडव्यावर जाऊन ठेपलो! आणि तेथून संगतवार शेवटपर्यंत आलो. गुणांच्या सूक्ष्म शोधासाठी याप्रमाणे त्या काव्याची आम्ही एकंदर तेरा पारायणे केली. शिवाय प्रत्येक वेळी चरण नीट कळण्यासाठी तो चारचारदा घोळून म्हणत होता, ते वेगळेच! मधून मधून आत्मस्तुतिपर मल्लिनार्थीचा माराही सारखा चालू होताच. आमच्या संवादातील चार-सहा वाक्ये नमुन्यासाठी पुढे दिली आहेत.

तो- लक्षात नाही आले तुमच्या! ही या चरणातली मुख्य मख्खी आहे.

मी- आले लक्षात! फार मार्मिकपणाने तुम्ही हे वर्णिले आहे खरे!

तो- माझ्यात हेच तर विशेष आहे! सृष्टीचे सूक्ष्म अवलोकन! तुमच्या सामान्य दृष्टीला जिथे काही दिसत नाही तिथे मला हजारो गोष्टी दिसतात.

मी- तुमची कविताच याबद्दल साक्ष देईल! (त्याच्या कवितेत मला एकही गुण दिसत नसून त्याच्या दृष्टीने मात्र तिच्यात गुणांनी गजबजलेली शहरेच्या शहरे दिसत होती. मात्र माझ्या या वाक्यातील खोच त्याच्या लक्षात आली नाही. पण त्याची कविता ऐकण्याचा कंटाळा मी माझ्या तोंडावर स्पष्टपणे दाखवूनही जेथे त्याचा सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या आटोक्यात आला नाही, तेथे त्या गर्भित सूचनेचा काय पाड?)

तो- उगीच अशी कविता नाही होत! अंतःकरण सृष्टीशी एकजीव झाले पाहिजे! बस्स, कवीला हृदय पाहिजे! कवीला डोक्याची काही जरूर नाही!

मी- अगदी बरोबर! आपल्या पुष्कळशा कवींना विधात्याने डोके दिले आहे, ते उपयोगाकरिता नसून केवळ मनुष्यदेहाची परंपरा सांभाळण्याकरिताच असावे असा माझा समज आहे!

तो- तुमचा समज अगदी खरा आहे! माझेच उदाहरण घ्या की, हृदय मूढ नसते, तर अशी कविता होती का? अहो, हृदयच काय, माझा हात पाहा, कविता लिहून लिहून किती मऊ झालेला आहे तो! स्वर्गापर्यंत भराऱ्या एरवी साधत नाहीत!

नुसता हात मऊ झाल्याने स्वर्गापर्यंत जाण्याचे त्याला सामर्थ्य आलेले पाहून पाठीचीसुद्धा हाडे मऊ करून त्याला अजिबात स्वर्गवासी करण्याची परोपकारबुद्धी क्षणभर माझ्या मनात येऊन गेली! हे काव्यवाचन चालले असताना तो त्या मेलेल्या आप्ताबद्दल मधून मधून रडतही होता! मीही मयतमजकूर अगदी अवेळी मेल्याबद्दल मनापासून दिलगिरी प्रदर्शित केली! पुढे तो शोकाने ओक्साबोक्सी रडू लागताच मी किंकाव्या मारावयाला लागलो, आणि शेवटी दुःखावेगाच्या भारात बेशुद्ध झाल्याचे सोंग करून धाडकन् धरणीवर अंग टाकले! माझ्या अंदाजाप्रमाणे डॉक्टर वगैरे आणण्याच्या खटपटीत न पडता तो आपल्या शीघ्रकवित्वाच्या जोरावर अश्रुजलानेच मला सावध करू लागला! काही वेळ श्वासोच्छ्वास साफ बंद ठेवून मी तसाच निपचित पडून राहिलो त्या वेळी मात्र आपल्यावर काही किचाट येईल, या भीतीने तो आपले चंबूगबाळे आवरून घाईघाईने निघून गेला, आणि मी एकदाचा त्या जाचातून सुटून अस्वलाच्या तावडीतून वाचलेल्या इंग्रजी प्रवाशाप्रमाणे मोकळेपणाने आपल्या कामाला लागलो! प्राणायामाचे महत्त्व या वेळेपर्यंत मला नीटसे समजले नव्हते!

काव्यवाचनाबद्दल कवीचा लकडा इतका चिकाटीचा असल्यामुळे त्याच्याशी ओळख होणे हे दुर्दैवाचे लक्षण आहे. माझा तर असा तर्क आहे, की वाल्मीकीच्या शतकोटी रामायणाचे तीन तुकडे तीन लोकी वाटून देऊन स्वतःसाठी 'राम' ही दोनच अक्षरे ठेवण्यात भगवान कैलासनाथाचा हाच लोकहितपर हेतू असला पाहिजे, कारण एवढे मोठे काव्य वाचण्याची जबाबदारी कोणत्याही एकाकी लोकावर टाकणे केवळ निर्दयतेचे झाले असते. (मात्र एका संबंध काव्याचे तीन तुकडे केल्यानंतरही प्रत्येक तुकडा ठाकठिकीने सलगच्या सलग कसा राहिला, हे माझ्या बाळबोध मनाला न सुटण्याजोगे कोडे आहे. त्या दिवशी शृंगीभृंगी वगैरे गणांनी थंडाई थोडी विशेष कुसरिने केली असावी असे वाटते.) काही लोकांचा आमच्या आधुनिक कवींवर असा आरोप आहे, की त्यांना महाकाव्ये करता येत नाहीत. मी हा कवीचा दोष नसून उलट गुण समजतो. त्यांच्या इवलाल्या स्फुट काव्यांनीच वाचकांना बेजार करून सोडिले आहे, मग महाकाव्ये निघू लागली, तर काय प्रलय होईल न कळे! छे; छे! कवीश्वरानो! भलत्या भरीला पडून तुम्ही महाकाव्ये रचण्याच्या नादी मात्र मुळीच लागू नका! नुसत्या छान्यांनी जमीनदोस्त होणारांवर ऋतोपांघांची सरबत्ती कशाला हवी! काही कवींना आपल्या कवितेत प्रेतांनाही उठविण्याइतकी धमक असते, असे वाटत असते, ते बहुतेक याच जोरावर! खरोखरीच स्मशानात एखाद्या कवीने लांबसे काव्य जोराने वाचावयाला प्रारंभ केला तर खात्रीने प्रेते खडाखड उठून उभी राहतील! मात्र ती ते काव्य ऐकायला एक क्षणभर तरी थांबतील किंवा नाही, एवढाच प्रश्न आहे! चालू महायुद्धात सरकारने हिंदी शिपायांच्या इतक्या पलटणी नेल्या, त्यापेक्षा आधुनिक कवींची लहानशी तुकडी पुढे घातली असती तर शत्रूची ताबडतोब पांगोपांग झाली असती, अशी माझी बालंबाल खात्री आहे!

आपल्या कविमित्राचा निरोप घेण्यापूर्वी काही भाग्यशाली कवींचे अभिनंदन केल्यावाचून माझ्याने राहवत नाही. या कवींच्या घरातूनही कवितेचा वावर चाललेला असतो. कोठे कोठे तर कवितेची साथ थेट पोरबाळांपर्यंत पसरलेली आढळून येते. नामदेवाच्या कुटुंबाप्रमाणे हल्ली महाराष्ट्रात बरीच घरे कविता करण्यात रमलेली आहेत. आमच्या भांबूरावांचा धाकटा मुलगा तर उपजताक्षणीच स्रग्धरावृत्तात रडत असल्याचे तो शपथेवर सांगत असतो. याप्रमाणे सहकुटुंब सहपरिवारे स्वर्गापर्यंत भराऱ्या मारणाऱ्या आमच्या आधुनिक कवीपुढे एकटादुकटा सदेह स्वर्गाला जाणारा तुकाराम अगदीच फिक्का पडतो, हे पुराणाभिमानी लोकांनाही कबूल करावे लागेल!

अशा प्रकारे चालत्या जमान्यातल्या कविवर्गाचे वर्णन केल्यानंतर दुसऱ्या एका वर्गाकडे न वळणे केवळ अन्यायाचे होणार आहे. हा वर्ग आधुनिक कवींच्या आक्षेपकांचा होय. आजकाल कवितेच्या कारभारात पडलेल्या लोकांचे मतभेदानुरूप दोन स्पष्ट विभाग पडलेले आहेत. यांपैकी एका वर्गाला 'नव्याचे सोयरे' व दुसऱ्या कंपूला 'जुन्याचे सुतकी' अशी नावे देता येतील. पहिला पंथ कोणत्याही नव्या गोष्टीचे अभिनंदन करीत असतो, आणि दुसरा प्रत्येक जुन्या गोष्टीबद्दल हळहळत असतो! एकाच्या मते हिंदुस्थानचे उष्टावण अजून व्हावयाचे आहे, तर दुसऱ्याच्या दृष्टीने त्याच्या उत्तरक्रियेसाठी भाताचे पिंड वळावयाचेच काम तेवढे राहिलेले आहे! याची ही सोयरसुतके केव्हाही फिटण्याजोगी नसतात. आपल्या बहुतेक कविमित्रांचा सोयऱ्यात समावेश होत असून त्यांचे आक्षेपक सुतक्यांच्या थव्यात सामील झालेले असतात. मात्र आनंदाच्या स्मितहास्यापेक्षा दुःखाच्याच किंकाळ्या नेहमी तीव्र असल्यामुळे सोयरेमंडळींपेक्षा सुतक्यांचीच मुजोरी जास्त जोराची असते. नव्या पक्षाला जुनी कविता इथूनतिथून कमकुवत वाटत असते, आणि जुन्या पंथाला नवी कविता बाटण्या स्वरूपाची भासत असते. या सुतक्यांची काही मते पुढे मासल्यासाठी दिलेली आहेत. भक्ती व कविता एकच होत, हे त्यांचे अत्यंत लाडके मत होय. अर्थात् सर्व इंग्रजी कविता, बहुतेक चांगली संस्कृत कविता, आणि नलोपाख्यानासारखी बरीच मराठी कविता यांच्या दृष्टीने बाष्पळ ठरून मोकळी होते! भक्तीखेरीज कविता नाही आणि भक्तिविषयक जे काही असेल, ते पूर्वजांनी म्हणून ठेवलेलेच आहे; त्यामुळे नव्या कवींनी मुळीच कविता करू नये हा यांचा पहिला सिद्धांत होय! प्रीतीसारख्या पाचकळ विषयावरील कविता अश्लील असावयाचीच, हे यांचे आवडते मत असते! लग्नसमारंभावर अश्लीलत्वाचा आरोप करण्याला यांची सेना अजून कशी सरसावत नाही, हे मोठे आश्चर्य आहे. मेघदूतासारखी चटोर काव्ये, आणि शाकुंतलासारखी चघळ नाटके यांच्या डोळ्यांदेखत राजरोस मिरवत आहेत, हे त्यांच्या उजळ ब्रीदाला अगदी लांछनास्पद आहे! प्रीतीविषयक कविता करावयाच्या झाल्या, तर त्यांना पुराणाची थोडीशी फोडणी तरी असावी असा यांचा आग्रह असतो! प्रणयकल्पनांची किळसवाणी बडबड सोडून देऊन, यशोदेजवळ गाऱ्याणी सांगावयाला आलेल्या गोपींजवळून पाच वर्षांच्या निर्दोषवृत्ती कृष्णाने आपला चेंडू काढून घेण्यात जे हृदयजंगम हस्तकौशल्य दाखविले, त्याचे वर्णन करावयाला अर्थात यांची आडकाठी नसते! नावडल्या गोष्टीवर तुटून पडताना देवादिकांची आणि साधुसंतांची पथके पुढे केल्याखेरीज यांचे नीट जमत नाही! हल्ली चोहीकडे अधर्म, भ्रष्टाकार आणि पीछेहाट जोराने सुरू आहे, हे यांचे जन्मवेड असते. नव्या कवींना किंवा त्यांच्या कविता छापणाऱ्या मासिक पुस्तकांवर लोक अद्यापि सार्वत्रिक

बहिष्कार कसा घालीत नाहीत याचे या वर्गाला मोठे गूढ वाटत असते. परमेश्वराचा अकरावा अवतार बहुधा या सत्कार्याकरिताच होणार, असा यांचा आवडता होरा असतो. आधुनिक कवींना महाकाव्ये करता येत नाहीत, हा यांचा तिसरा आक्षेप असतो. चवथा आक्षेप असा आहे, की आधुनिक कवींना मुळीच ज्ञान नसते. आधुनिक कवींना वेडाची 'सोल एजन्सी' घ्यावीशी वाटते, तर हा आक्षेपक वर्ग सर्वज्ञतेचा मक्ता आपल्याकडेच ठेवू पाहत असतो. भूमध्यरेषेच्या एका टोकावरील उत्तर ध्रुवाप्रमाणे दुसरीकडील दक्षिण ध्रुवाच्याही माथ्यावर विधात्याने बर्फाच्या घड्या घातलेल्या आहेत, हे लहानसे तत्त्व मात्र यांच्या सर्वज्ञतेत सामील व्हावयाचे चुकून राहिल्यासारखे वाटते! आधुनिक कवी मोठे गंभीर तत्त्वज्ञान सांगतात; पण त्याप्रमाणे स्वतः वागत नाहीत, हा यापुढील आक्षेप आहे. या दृष्टीने पाहता ज्या वैराग्यपर भक्तिभावाच्या काव्याचे यांना पूर्ण रहस्य समजलेले आहे, त्याच्या उपदेशाबरहुकूम अंगाला राख फासून निघालेला यांचा भला मोठा तांडा आपल्याला कधी तरी पाहावयाला मिळण्याची आशा वाटू लागते. कलियुगात चांगले कवी होणे शक्य नाही, हा यांनी सहावा सिद्धांत ठरवून ठेवलेला आहे. अर्थात कलियुगाचा आरंभकाल मात्र आपली कविता किंवा लेख अलीकडच्या मासिक पुस्तकांकडून परत आल्या दिवसापासून ज्याचा त्याने स्वतंत्रदृष्ट्या मोजावयाचा असतो. मागील सात-आठच शतकांत सुमारे आठ-दहा चांगले कवी निर्माण होऊन गेल्या पन्नास वर्षांच्या लांबलचक अवधीत शेषपन्नासमुद्धा उत्तम कवी होऊ नयेत, हे वरील विधानाचे बिनतोड प्रत्यक्ष प्रमाण आहे. हल्लींची कविता टिकाऊ नसते, हे या वर्गाचे सरते म्हणणे असते, आणि हा मुद्दा मात्र माझ्या दृष्टीने अगदी बरोबर आहे. जुन्या बाडांचा पसारा केला, तर त्यातून गतकवींच्या चारचारशे वर्षांच्या मुरलेल्या कविता किती तरी काढून दाखविता येतील; परंतु आजकालच्या एकाही कवीला आपली कविता शंभर वर्षांपेक्षा जास्त टिकली आहे, असे म्हणता येणार नाही! ही क्षणभंगुरता खरोखरी लाजिरवाणी आहे!

रस्ता चुकून वाड्मयाच्या फंदात पडलेल्या या दोन वर्गांचे परस्परशी जे हाडवैर असते, त्यांच्या मानाने अहिनकुलाचे, देवदानवांचे, कोर्टाची पायरी चढलेल्या सखख्या भावांचे वैरसुद्धा गुण्यागोविंदाच्या वागण्यासारखे निर्दोष ठरेल. दोन्ही पक्ष आपापल्या (गैर) समजुतीप्रमाणे नेटाचे प्रयत्न करित असतात. त्यामुळे मायभाषेला कवितेच्या काढ्याबरोबर टीकांच्या निकाढ्याचाही भरपूर पुरवठा होत असतो. एक पक्ष मराठी कवितेला नवाईने बाटगी बनविण्याचा प्रयत्न करितो, तर दुसरा तिला फक्त वारकऱ्यांबरोबर तीर्थक्षेत्रांवर पाठवून अगदी सोवळी करण्यासाठी धडपडत असतो. पहिल्याचा पुढील पिढीवर भरवसा, तर दुसऱ्याची मागील लोकांवर भिस्त! एक भविष्यपुराणवादी आणि दुसरा तर सारीच पुराणे उराशी बाळगणारा! जगातील चैतन्य आपल्या कवितेमुळेच उत्पन्न होत असते हा पहिल्याचा अभिमान तर प्रलयकाळ लांबणीवर पडण्याला केवळ आपली पुण्याईच कारण असल्याबद्दल दुसऱ्याची खातरजमा! या आक्षेपक वर्गांची जुन्या लोकांबद्दलची आस्था, चालू काळच्या तरुण मंडळींविषयीची कळकळ आणि पुढील पिढीसंबंधी हळहळ ही पाहिली, म्हणजे त्यांच्याबद्दल आदर वाटू लागतो! आधुनिक कवितेच्या धुडगुसामुळे आम्हा आर्यांच्या आर्यत्वाचे, इतिहासाचे, व्याकरणाचे, धर्माचे, प्रासयमकांचे, नीतिमत्तेचे, सर्वस्वाचे पार वाटोळे होणार अशी यांच्या मनाने हाय खाल्लेली दिसते. भिऊ नका, जरीपुराण्यांनो!

भिऊ नका! आधुनिक कविता कितीही बोकाळली, तरी तिने आपले काहीच नुकसान होणार नाही! त्या कवितेने पुढच्या पिढीचे अहित होणे हे तुमच्या टीकांनी आधुनिक कवींना धोका पोहोचण्याइतकेच दुरापास्त आहे. त्यांची चट्साही काव्ये तुमच्या स्वतःच्या अप्रसिद्ध कवितांप्रमाणे (हो, हे सांगावयाचे राहिलेच! सार्वभौम चमत्कार असा आहे की, या आक्षेपकांपैकी बहुतेकांजवळ मात्र आपापल्या कवितांचे थोडेबहुत भरताड हटकून असतेच.) कोणालाही न कळविता पचनी पाडावयाला काळ समर्थ आहे! सरस्वतीच्या सदावतीत बेकार दुष्काळी पाहुण्यांना सदर परवानगी असते, त्याप्रमाणे तुमच्यासारख्या सोवळेकरांची सोय होणेही अवश्य आहे! आपापले मत सांभाळून तुमच्या त्यांच्या खडाजंगी अशाच जोराने चालू द्या! मात्र हल्लीच्या काही सत्कवींनाही सरसकट लाथाडण्याचे जोखीम तुम्ही आपल्या अंगावर न घेतल्यास बरे; कारण हा वाद त्रिकाळ चालू असल्यामुळे तुमच्या पूर्वजांना, भवभूतीला छळताना कालिदास वगैरेंच्या कविता जशा उपयोगी पडल्या, तुकारामाचे अभंग बुडविण्यासाठी ज्ञानेश्वरादि कवींची काव्ये आधारभूत झाली, तशा आजच्या सत्कवींच्या कविता उद्यापरवाच्या आधुनिक कवींच्या बोकांडीला बसताना तुमच्या वंशजांच्या कामी येणार आहेत! आधुनिक कवींचा लौकिकही तुमच्या घराण्याप्रमाणेच पूर्वापार चाललेला आहे! पंडितराजाच्या काळच्या 'नृत्याति पिनाकपाणौ' वगैरे उक्ती, रामदासांची 'धीटपाठ' काव्यांची वर्णने, किंवा तुकोबारायांचे 'घरोघरी जाहले कवि' यांसारखे उद्गार सध्याच्या कवींना उद्देशून केलेले नसावेत असा तर्क करण्याची मी तुमच्याजवळ नम्रपणे परवानगी मागतो! स्वतःची टिमकी वाजविण्याच्या हेतूने लोकांच्या भाविक पूर्वजांप्रियतेचा फायदा घेण्यासाठी साधूकवींच्याभोवती तुमच्यासारख्या स्वार्थसाधूंनी मांडलेला सुळसुळाट, आणि नव्या-जुन्यांतून आपली शिधासामग्री काढणारी सालोमालोसारख्या उचल्यांची हातचलाखी, काळाप्रमाणे अनाद्यनंत आहेत! तुमच्या या धक्काबुकीत सत्कवींनासुद्धा थोडासा उपद्रव झाल्यास त्यांनी दिलगीर होण्याचे काही कारण नाही! कधीकाळी एखाद-दुसऱ्यालाच आत घेण्यासाठी उघडणाऱ्या सरस्वतीमंदिराच्या दरवाजाने प्रत्येक सत्कवीच्या प्रवेशकाली पहिल्याने थोडी कुरकूर करणे अगदी साहजिकच आहे.

येणेप्रमाणे मतभेदाच्या धांदलीमुळे चालू काळ मराठी कविता अगदी संकीर्ण स्वरूपाची होऊन बसली असल्यास काही नवल नाही. इंग्रजी कविता, संस्कृत कविता, आणि जुनी मराठी कविता, या तिघांचाही तिच्यावर थोडाथोडा अंमल बसलेला आहे. फोटो घेण्याच्या कॅमेऱ्यातील आधी अर्धवट उघडलेल्या काचेवर दुसऱ्यावेळी ज्याप्रमाणे चमत्कारिक मिश्राकृती उमटते, त्याप्रमाणे आमच्या आधुनिक कविहृदयावरही उपरीनिर्दिष्ट छिन्नभिन्न काव्यसंस्कृतीमुळे विलक्षण वर्णसंकराच्या भावनांचा छाप वटत असतो. त्यामुळे सध्याच्या कवितेच्या स्वरूपाची एकरूपता पार नाहीशी होऊन गेली आहे. संस्कृतातील मुग्ध श्रृंगारकल्पना इंग्रजीच्या उत्तान रीतीने प्रकट करताना मराठी कविता सर्कशीच्या रिंगणात उतरलेल्या मर्दानी थाटाच्या पोरीसारखी उघडी दिसते. आणि इंग्रजी ढंगाने सांगताना तिला झगा पोलका घालून शेतकाम करणाऱ्या बारदेशगोव्याकडील किरिस्ताविणीची कळा येते. कधी शुद्ध मराठी गोष्टीवर इंग्रजी कल्पनेचे टोपण घालून वरलीदारकडे शिमग्याच्या दंगलीतून साडीचोळीच्या साजावर टोपी चढवून नाचणाऱ्या गोमीप्रमाणे ती बागडू लागते, तर कधी मराठी वेदान्त इंग्रजी गंभीरतेने सांगण्याच्या भारता, मडमेची नक्कल करणाऱ्या देशी दाईप्रमाणे

किळंजून बोलत असते. अशा बकाली अवस्थेमुळे तिचे गुणधर्म इतके संख्यातीत बनले आहेत की, त्यांचा नुसता नामनिर्देश करणेही एका लेखाच्या आवाक्याबाहेरचे काम आहे. त्यातून माझ्या कवींच्या कारखान्याचा पसारा टाटा कंपनीच्या लोखंडी कारखान्यापेक्षाही वाढत चालल्यामुळे मराठी कवितेची अगदी लांबून डोळेभेट घेण्याखेरीज गत्यंतर नाही.

कवितेतील वर्णभेद आम्हा हिंदू लोकांनाही लज्जेने खाली पहावयाला लावण्याजोगा आहे. रचनापरत्वे कवितेचा जातिभेद उभयविध आहे. संस्कृतातून सरळ जन्म झाल्यामुळे श्लोक आणि आर्या यांची फार उच्च जातीत गणना होते. भिन्नभिन्न वृत्तांमुळे यावरील वर्गात गोत्रभेदाचीही सोय झालेली आहे. अंभंग, ओव्या, पोवाडे ही मंडळी कनिष्ठ वर्गात असून लावण्या, छकडी वगैरे अस्पृश्य जातीत जमा होतात. उखाणे, म्हणी, आहाणे यांना गद्य व पद्य यांच्यामधील सरहद्दीवर राहणाऱ्या बिनआकारी टोळ्या म्हटल्यास चालेल. हुतुतू-हमाम्यांसारख्या खेळातून म्हणावयाची समर्पक वाक्ये किंवा 'अलीकडे गंगा पलीकडे गंगा' वाहवून त्यांच्याकरवी शब्दब्रह्मार्तात पातकांचा उद्धार करविणाऱ्या शिमग्यातल्या फाका, ही वरील वर्गाची अत्यंत रानटी उदाहरणे होत. याखेरीज गायकी धर्तीच्या कवितेचा संग्रह फार मोठा आहे. त्यांच्यातही चालीरीतीचे लक्षावधी भेदभाव आहेत. युरोपियन लोकांच्या निकट सहवासाने ज्याप्रमाणे हिंदुस्थानातील मूळच्या अगणित जातीत युरेजियन, गोवानीज वगैरे नवीन भर पडली आहे, याप्रमाणे इंग्रजी कवितेच्या वशिल्याने आमच्या इकडे चतुर्दशके, वैणिके इत्यादि नवने प्रकार प्रचारात येत आहेत. शिवाय, मनुष्याच्या मागे जसे राक्षसगण, मनुष्यगण या प्रकारचे उपजत उपद्व्याप लागलेले असतात, तसे अक्षरांतही कोमल, कठोर वगैरे भेद जात्याच ठरून बसलेले आहेत. इतकेच नाही, तर संस्कृत साहित्यशास्त्राने निरनिराळ्या गणांची आणि अक्षरांची कायमची शुभाशुभ लक्षणेही ठरवून टाकलेली आहेत.

वर्णविषयपरत्वेही कवितेचे अनेक प्रकार झालेले आहेत. महाकाव्याची रचना फार मोठी असून त्यातील लोकांना राष्ट्रहितैकर समाजशासनपद्धतीबरहुकूम वागणाऱ्या स्पार्टन लोकांप्रमाणे व्यक्तिशः जीवितस्वातंत्र्य मुळीच मिळत नाही, खंडकाव्ये तशाच वळणाची, पण लहान असल्यामुळे त्यांची उभारणी नागपुरातील बोहरी लोकांच्या मेहेंदीबाग संस्थेसारखी दिसते, एवढेच! मासिक पुस्तकांतून येणाऱ्या छोट्या कविता अविभक्त कुटुंबपद्धतीच्या वळणावर जातात. आपले सर्वस्व बरोबर वागविणाऱ्या सुभाषितांचा कंपू यद्यपि एकोप्याने हिंडत असतो, तरी त्यापैकी कोणालाही आगापिछा नसल्यामुळे त्याला बैराग्याच्या तांड्याची उपमा देता येईल. धावे, पाळणे ही पडदानशीन मंडळी असते. तसाच मंगलाष्टकांचा मेळाही कधी लग्नमंडपाच्या बाहेर पडत नाही. भूपाळ्या पाहटेलाच म्हटल्या जात असल्यामुळे मला त्याबद्दल विशेष माहिती नाही. आरत्या, मुरळ्यांप्रमाणे केवळ देवांना वाहिलेल्या असतात. शिवाय संस्कृत कवितेच्या मार्मिक अनुकरणामुळे कूट प्रश्न, कर्तृगुप्ते क्रियापदे, कर्मगुप्ते, भावगुप्ते इत्यादि अनेक अवघड काव्यप्रकारही मराठीत उतरताना दिसून येतात. परंतु यांचा प्रचार अतिशय थोड्या प्रमाणावर असल्याकारणाने माझ्या तद्विषयक कल्पना बऱ्याच अंधुक असण्याचा फार संभव आहे; म्हणून पुढील माहिती साशंकवृत्तीनेच स्वीकारण्याची वाचकांना विनंती आहे. कूटप्रश्नात एखादे कोडे सांगितलेले असते. उत्तर हुडकून काढण्यासाठी 'षण्मासिचा वायदा' सवलतीदाखल देणारे 'विचित्र पुतळा' किंवा 'विलक्षण वधू'

यांच्यासंबंधीचे मराठी कूटश्लोक बहुश्रुत वाचकांना ठाऊक असतीलच. शिवाय ज्या कविता वाचून पाहिल्यावर कवीला काय म्हणावे, याचे वाचकांना मोठे कोडे पडते, त्यांचीही मी याच सदरात गणना करितो. कर्मगुप्तात किंवा क्रियागुप्तात अनुक्रमे कर्म किंवा क्रियापद शब्दांच्या संधिसमासात दवडून ठेविलेले आणि ते वाचकाने हुडकावून काढावयाचे असते. कर्तुगुप्तात कर्ता नापत्ता होण्याचा प्रयत्न करीत असतो. अलीकडे आपण कविता करून स्त्रीशिक्षणपर सहानुभूतीचा फायदा घेण्यासाठी बायकांच्या नावाने त्या छापवावयासाठी पाठविण्याचा शिरस्ता पाडू पहात आहे तोच कर्तुगुप्ताचा मराठी मासला असावा! भावगुप्तातून भावार्थ सहसा लक्षात येत नाही. हल्लीची बहुतेक मराठी कविता या सदराखाली येते. इंग्रजी कवितेचाही नवा पायंडा अलीकडे पडू लागला आहे. 'मिस्टिक' कवितेत अत्यंत गहनार्थ अगदी अंधुक रितीने ध्वनित केलेला असतो. वाच्यार्थातून तो अंशतः शोधून काढावयाचे काम वाचकांकडे सोपविलेले असते; पुष्कळ प्रसंगी कवी मूर्ख, भ्रमिष्ठ, अजाण वगैरे जी विशेषणे स्वतःकडे लावून घेत असतो, ती सत्यार्थाने अथवा शालीनतेने, याचा वाचकांना नीटसा उलगडा होत नाही. ही सारी 'मिस्टिक' कविता होय. 'पॅस्टोरल' कविता धनगराच्या जीवनक्रमाला वाहिलेली असते. अशा धनगरी कवितेचे मराठी 'मेंढ्यांवरी लोकर दाट भारी' हे एकच उदाहरण काय ते ऐकण्यात येते!

मराठी कवितेच्या एका बऱ्याच मोठ्या भागाचे वर्णन करावयाचे चुकून राहिले आहे. हा भाग म्हणजे संगीताच्या वशिल्याने नाटकात घुसलेल्या पदांचा होय. मात्र इतर प्रकारची कविता जसजशी जास्त मुरेल तसतशी नावे देशांतील भाकरीप्रमाणे अधिकाधिक रूचकर होत जाते; तसा याचा प्रकार नाही. नाटकी पदांचा जमाना सारखा बदलत असतो. पहिल्यापहिल्याने रसपोषासाठी यांच्यात काव्यसौंदर्याचा उत्कर्ष साधण्याकडे लेखकाची प्रवृत्ती असे. परंतु नाट्यसंगीताचा गायकी चालींकडे मोर्चा वळल्यामुळे अलीकडे मात्र कोठेही पाहिले, तरी पण नाही मी बोलत आता! कारण लौकरच नाटकविषयासंबंधी स्वतंत्रपणे लिहिण्याचा माझा इरादा आहे.

कविता करता येण्याला गणमात्रांचे ज्ञान अतिशय आवश्यक आहे. अक्षरांच्या ऱ्हस्वदीर्घत्वाप्रमाणे ती लघु किंवा गुरू ठरत असून 'लघूची तो एक मात्रा गुरूच्या दोन मानिती' हा तद्विषयक मुख्य नियम आहे. याशिवाय काही किरकोळ नियमही आहेत. आर्या, गीति वगैरे मात्रागणवृत्तांतून व पद्यांतून मात्रांची मोजदाद ठेवायची असते, आणि श्लोकाच्या रचनेला तीनतीन अक्षरांच्या गणांची आवश्यकता असते. गुजराती कवितांतून दीर्घ अक्षरांना मारून मुटकून लघुत्व देण्यासाठी किंवा लघु अक्षरांना गुरुपदी बसविण्यासाठी त्यांच्या डोक्यांवर अनुक्रमे आणि - अशा खुणा ठेवण्याचा रिवाज आहे. यामुळे वर ओळीचा बांध नसल्यामुळे गद्यात जी गुजराती अक्षरे देशावरच्या धाब्याच्या घरांसारखी दिसतात तीच कवितेत या खुणांच्या योयाने, रिक्काम्या टोपल्या वाहणाऱ्या मुंबईतल्या हेलकऱ्यांसारखी किंवा नारळीच्या चोडांची ने-आण करणाऱ्या मलबारी मजुरांसारखी दिसावयाला लागतात. मराठी कवी मात्र असा खुणाखुणांचा अजागळपणा कधीच दाखवीत नाहीत. कारण त्यांना बहुतकरून गणमात्रांची मुळीच माहिती नसते!

कवितेला नटविण्यासाठी अलंकारांची जरूर असते. त्यांचे शब्दालंकार व अर्थालंकार असे

दोन स्थूल भेद असून प्रत्येकाचे कोट्यवधी सूक्ष्म पोटभेद आहेत. अर्थालंकारांपैकी एकट्या उपमेचे चौऱ्याऐंशी प्रकार आहेत, असे म्हणतात. तूर्त आपणाला या चौऱ्याऐंशी फेऱ्यात पडण्याचे काहीएक कारण नाही. टोकळ नागांची माहिती झाली म्हणजे बस्स आहे. शब्दालंकारात यमक व प्रास यांना मुख्य महत्त्व मिळालेले आहे. यमके देशादेशाच्या रिवाजाप्रमाणे निरनिराळ्या प्रकारची आहेत. मराठी-गुजराती कवितांना संबंध अक्षरांचे यमक जुळविण्याची आटाआट असते; इंग्रजीत शेवटच्या स्वराशी स्वर जमला म्हणजे यमकाची पूर्णता होते. संस्कृतात स्तोत्रे, अष्टके वजा जाता, अन्यत्र कोठेही यमके नाहीत; तर फारसी वाङ्मयात पद्याप्रमाणे गद्य वाक्यांचीही यमके जमवितात. मराठीत संस्कृतातील सयमक अपवादाइतकाच भाग, फार झाले तर निर्यमक असेल. इंग्रजी यमकांचा मुळीच विधिनिषेध नाही. (मराठीतील हा निर्यमक भाग अगदी आधुनिक कवींनीच केलेला आहे. जुन्या कवितेत थोरल्या शास्त्रीबुवांच्या 'ज्याची स्पर्धा' इत्यादी श्लोकांचे शेवटचे व 'गोविंद गोपाळ' हे दोन बंधू या श्लोकातील पहिले चरण, निर्यमक उदाहरणे आहेत.) मराठीत अनुष्टुभ श्लोकाला मात्र नजरचुकीने निर्यमक फिरण्याची सवलत मिळालेली असून आर्यांच्या दुसऱ्या-चवथ्या चरणांची यमके जोडण्याचा विलक्षण प्रघात पडला आहे. इकडे इंग्रजी-मराठीत यमकाक्षरे एकाच शब्दाची असून चालत नाहीत, तर तिकडे उर्दू-फारशीत दहादहा चरणांच्या शेवटी एकच शब्द यमकांची बाजू राखीत असतो. आमच्यातही पोथीतल्या ओवीच्या तीन चरणांची यमके जमून चौथा आडमाप असतो, तर बायकांच्या ओव्यांतून दुसऱ्यातिसऱ्या चरणांचेच यमक दिसून येते. मराठीतून यमके साधण्याच्या व्यासांगाची उदाहरणे देता येण्यासारखी आहेत. पैकी 'अनलसमीहित' ही दोन्ही एकरूप चरणांची आर्या एका टोकावर असून, 'ल,ळ' 'त,ट' 'ह,व,य,अ' यांसारख्या अक्षरांची यमके जुळविण्याच्या सवलतीचा फायदा घेणारी उदाहरणे दुसऱ्या टोकाशी पडलेली आहेत. प्रास हे यमकाचेच जुळे भावंड होय. त्याच त्याच अक्षरांच्या पुनरावृत्तीने प्रास तयार होत असतो. व्यवहारातील उदाहरण घ्यावयाचे असल्यास, मुंबईच्या रस्त्यांवरून चार-चार, पाच-पाच घरे टाकून चहाच्या दुकानांचा प्रास साधला आहे असे म्हणता येईल. श्लेषालंकार हाही शब्द व अर्थ या दोघांच्याही मदतीने तयार होतो. श्लिष्ट शब्दाला दोन अर्थ असल्यामुळे तद्युक्त वाक्यांकडे, एकीकडून कृष्णाच्या रासक्रीडेचे आणि दुसरीकडून रामपंचायतनाचे, अशी एकाच कागदावर दोन चित्रे दाखविणाऱ्या तसबिरीप्रमाणे निरनिराळ्या दृष्टींनी पहावयाचे असते. शब्दालंकारात चित्रबंध, पद्यबंध वगैरे हजारो करामती असतात. या प्रकारच्या कौशल्यात भूमितीची वर्तुळे, ज्योतिषातील कुंडल्या, कमळाच्या पाकळ्या वगैरे सर्वच प्रकार सामील झाल्यामुळे प्रेक्षकाला गणितविद्या, चित्रकला, कविता, ज्योतिषशास्त्र या सर्वांच्या प्रीतिभोजनाचा भास होतो. संस्कृत काव्यात काही श्लोकांतून दोनच आणि काहींतून तर फक्त एकाच अक्षरावर सारी कसरत करून दाखविलेली पाहण्यात येते. या सर्व प्रकारच्या शब्दच्छलाची यद्यपि तज्ज्ञांनी अधमकाव्यात गणना केली असली, तरी त्याचा ब्यामोह मात्र फारच जबरदस्त आहे. मोठमोठ्या सत्कवींनाही या सैतानाने पछाडलेले आहे. रसाळ वाणीच्या वामनपंडितासारख्या थोर सत्कवीनेसुद्धा रसिकांना 'वंशी नादनटी तिला कटितटी' या प्रकारच्या 'टीपाट्या' देऊन 'यमक्या' ही पदवी कमविली आहे! अर्थालंकाराच्या सम्यग्ज्ञानापोटी वाचकांना थोडक्यात एवढे सांगता येईल की, "काव्यप्रकाश वाचा."

नाटक कसे लिहावे?

नाटकाच्या धंद्यात मोरावळ्याप्रमाणे मुरलेल्या माझ्या एका सन्मान्य मित्राने मराठी नाट्यविदक्षु लोकांस 'नाटक कसे पाहावे?' हे सांगण्याचा यत्न केला आहे. हेच गृहस्थ भावी मराठी लेखकांना 'नाटक कसे लिहावे?' याविषयी काही धडे देणार आहेत असे माझ्या कानावर आले आहे. त्यावरून सदरहू विषयासंबंधीचे माझे विचार मी सध्या प्रसिद्ध करित आहे. वर सांगितलेल्या गृहस्थास किंवा या विषयावर लिहू इच्छिणाऱ्या दुसऱ्या कोणासही माझ्या या विचारांचा मनमुराद फायदा घेता यावा म्हणून मी मुद्दाम या विचारांचे "१८३७ च्या २५ व्या आक्टान्वये सर्व हक्क राखून ठेविले नाहीत!" नाटक लिहू इच्छिणाऱ्या भावी तरुणास तर हा लेख फारच उपयोगी आहे. यातील सूचनांच्या योग्य विचाराने जे नाटक लिहिले जाईल ते सध्याच्या नाटकग्रंथांच्या मालिकेत बसावयास पात्र झाल्याखेरीज राहणार नाही.

नाटक लिहावयाचा विचार कायम ठरल्यानंतर सहा महिनेपर्यंत रोज या विचाराच्या निश्चयाबद्दल निजावयाचे पूर्वी तीन तास विचार करावा. कोणतीही गोष्ट पूर्ण विचारांती करावी असे वृद्धाचे म्हणणे आहे. अशा प्रकारे वागत गेल्याने केवळ नाटक लिहिण्याचा आपला हेतू पूर्ण विचारांती ठरविण्यात आलेला असतो; इतकेच नाही, परंतु या सहामाहीतील झोपसुद्धा दररोज तीन तासांच्या पूर्ण विचारांती घेतली जाऊन एका दगडाने दोन पक्षी मारल्याचे श्रेय पदरी येते. सहा महिने हा निश्चय जर कायम राहिला तर मग पुढील कार्यक्रमास सुरुवात करावी आणि जर निश्चय सहा महिन्यांच्या आतच ढासळून पडला, तर पुढे नाटक न लिहिण्याचा निश्चय करून टाकावा व हा दुसरा तरी कायम राहतो की नाही याबद्दल पुन्हा सहा महिने खात्री करून घ्यावी. सहा महिनेपर्यंत एकाच निश्चयाला चिकटून बसण्याइतके स्थैर्य मनाला नसले तर पुन्हा हीच विचारांची आवर्तने चालू ठेवावीत. वर्षाच्या एका सहामाहीत दक्षिणेच्या एका टोकाला पोहोचून पुन्हा हळूहळू उत्तरेकडे मोर्चा फिरविणाऱ्या व दुसऱ्या सहामाहीत याच्या उलट प्रवास करणाऱ्या सूर्यनारायणाप्रमाणे आपल्या मनाला असे विचारांच्या क्रान्तीमधून फिरवीत गेल्याने काही काळाने तरी (अर्थात् आपण मध्येच मेलो नाही तरच) आपला कोणता तरी एक विचार कायम होतो.

घटकाभर असे धरून चालू या, की नाटक लिहावयाचा आपला विचार एकदाचा कायम झाला आणि इतक्या अवधीत आपण मेलोही नाही; मग पुढे काय करावयाचे? संबंध नाटक आपल्या हातून पूर्ण होईपर्यंत आपण खास मरत नाही अशी एखाद्या ज्योतिर्विदाकडून चांगली खात्री करून घ्यावी. का की, असे अपूर्ण नाटक टाकून गेल्याने ते पूर्ण करण्याची पुष्कळच लोकांस अनावर इच्छा उत्पन्न होते आणि शेवटी आपल्या नाटकाची दुर्दशा होते. उदाहरणार्थ, बिचारे 'रामराज्यवियोग'च घ्या ना! एखाद्या छानदार पतंगाचे शेंपूट अपुरते झाले म्हणजे मुले त्याला उकिरड्यावर पडलेल्या दोनचार लांब लांब धांदोट्या बांधतात; त्याप्रमाणेच त्या बिचाऱ्या सुंदर

नाटकाच्या तीन अंकी देहाला दोन दोन अंकी चारपाच शेपटे लावण्यात आली आहेत. हा सारा अकाली मरण्याचा परिणाम! खरोखर, बिचाऱ्या किलोस्करांना जर पूर्वीच कळते, की आपल्या आवडत्या शेवटच्या नाटकाचा शेवट असा होणार आहे, तर त्यांनी आपला स्वतःचा शेवट इतक्या लौकर कधीही होऊ दिला नसता. असो.

याप्रमाणे जगण्याची खात्री झाल्यावर आपल्याला बालबोध लिहितावाचता येते की नाही याची आपल्याशीच नीट चौकशी करावी. येत नसल्यास शिकावे. त्याखेरीज स्वतःचे नाटक लिहिता येणार नाही व दुसऱ्याची नाटके वाचता येणार नाहीत. शुद्धलेखनाच्या नियमांची फारशी माहिती नसली तरी चालते; कारण त्याबद्दलच्या चुकांचे खापर छापखानेवाल्याच्या डोकीवर फोडता येते. जेवताना ताटाच्या आजूबाजूस पडलेल्या शितांची जबाबदारी जशी वाढणाराच्या माथी लादावयाची रीत आहे तशीच पुस्तकांतील शुद्धलेखनाच्या चुकांची जबाबदारी टाईप जुळविणाऱ्याच्या माथी लादावयाची वहीवाट आहे; म्हणून कंपोजिटरला कसे तरी वाचता येण्याजोगे लिहिता व दुसऱ्याच्या नाटकातून साधारण विचार चोरता येण्याजोगे वाचता येऊ लागले म्हणजे पुढे इंग्रजी अभ्यास सुरू करावा. याचा उपयोग पुढे कळेल. शाळेतल्या मठ विद्यार्थ्यांना साधारण इंग्रजी बोलताचालता (इंग्रजी चालायचे कसे?) यायला जरी पाच वर्षे लागत असली तरी आपल्याला शिक्षकाच्या मदतीवाचून उत्तम इंग्रजी २०/३० दिवसांतच येण्याचे राजमार्ग अलीकडे काही पुस्तककर्त्यांना सापडले आहेत. वीसतीस दिवसांत एखाद्या परक्या भाषेचे ज्ञान होणे अशक्य आहे असे कोणास वाटेल; पण असे वाटण्याचे कारण नाही. याहीपेक्षा मोठाल्या गोष्टी अगदी थोड्या मुदतीत आटोपल्याची उदाहरणे आहेत. एवढे मोठे भारती युद्ध पण साऱ्या अठरा दिवसांतच आटोपले! आपल्या 'नाटक्या'चा राजा कालिदास इतके सारे शिक्षण एका रात्रीतच शिकला. आपणही पर्यायाने त्याचेच 'बच्चे' आहोत हे विसरता कामा नये. आपले राजमार्ग शोधून काढणारे बहादूरसुद्धा कालिदासांच्या आख्यायिकेतील नायिका जी 'काली' तिला हार जाण्याजोगे नाहीत. परंतु या पुस्तकांवरून इंग्रजी शिकलेला कोणी आधुनिक 'कालिदास' मात्र अजून दिसून आला नाही. असा जर कोणी असेल तर त्याची योग्यता मात्र लाकडाच्या द्रोणगुरूपासून धनुर्विद्या शिकणाऱ्या किराताइतकी आहे यात शंका नाही. या रीतीने इंग्रजी भाषा साध्य करून घ्यावी. आपल्या मराठी भाषेची आई जी संस्कृत ती आपोआपच येते असे म्हणतात; आणि ते खरेही असावे; कारण ती आपली 'मोठी आईच' असते.

हे ज्ञानसंपादन झाल्यावर नाटक लिहिण्यासाठी थोडे कोरे कागद, लेखण्या, शाई, दौत वगैरे सामान बाजारतून विकत आणावे. हे मात्र कोणाचे चोरलेले नसावे. कारण असा माल चोरल्याबद्दल खटला होऊ शकतो. ही तयारी नेहमी जय्यत असावी. कवीला स्फूर्ती केव्हा होईल याचा नेम नाही.

इतकी बाह्य व्यवस्था झाल्यानंतर नाटकाच्या अंतर्गत व्यवस्थेकडे लक्ष देण्यास ठीक पडते. कोणत्याही ग्रंथास प्रस्तावनाही असावीच लागते. हिंदुस्थानच्या नकाशात खुद्द हिंदुस्थानच्या जोडीला जशी लंका असावयाचीच तशी पुस्तकाच्या मुख्य भागाला प्रस्तावनेची जोड ही असावयाचीच. 'प्रस्ताव' 'हेतू' 'उद्देश' 'धर्म' 'हार्द' 'हृदगत' 'दोन शब्द' आणि 'आधी इकडे पाहा' ही प्रस्तावनेची

निरनिराळी नावे आहेत. यातील शेवटली तीन ग्रंथकाराची सुधारणाप्रियता व जुन्या चालीरीतीबद्दल टिटकारा दाखविणारी आहेत. प्रस्तावनेला आताच सिलोन बेटाचा दृष्टान्त दिला आहे त्याच्या समर्थनार्थ प्रस्तावनेचे व बेटाचे असलेले विशिष्ट साधर्म्य पुढे नमूद केले आहे. प्रस्तावनेची व्याख्या पुष्कळशी बेटाच्या व्याख्येच्या स्वरूपाची आहे. “दोन्ही बाजूस कोरी पाने असून मध्ये जी मजकुराने भरलेली पाने असतात त्यात ‘प्रस्तावना’ असे म्हणावे.” यापेक्षा प्रस्तावनेची अधिक मर्यादित व्याख्या करणे शक्य नाही. कारण प्रस्तावनेतील मजकूर अमुकच एक प्रकारचा असावा अशातला काही निर्बंध नाही. ग्रंथ लिहिण्याचे कारण, प्रकाशकाने दिलेला त्रास, आपल्या घरची स्थिती, आपल्यावर कोसळलेले प्रसंग, प्लेगाचा त्रोटक इतिहास, इंग्रजी राज्यापासून आम्हास झालेले फायदे, हिंदुस्थानची सामान्य माहिती, गुलामांचा व्यापार, एकंदर जगातील चालू भानगडीचे आटोपशीर स्वरूप, किंवा थोडक्यात म्हणावयाचे असल्यास आपल्या नाटकाची भर करून बाकी उरलेले आपले सर्व ज्ञान प्रस्तावनेत ढकलून देण्याची पूर्ण मुभा असते. प्रस्तावनेची लांबीरुंदी अनियंत्रित आहे. कमीत कमी एक शब्द आणि जास्तीत जास्त आपणाला लिहवेल तितके हेच काय ते तिचे प्रमाण आहे. काही काही प्रसंगी तर मूळ पुस्तकापेक्षा प्रस्तावनेचाच पसारा जास्त दिसून येऊन ‘धन्याचे नाव गण्या आणि चाकराचे नाव रुद्राजी’ या म्हणीची आठवण होते. अशा ठिकाणी पुस्तकासाठी प्रस्तावना की प्रस्तावनेसाठी पुस्तक ह्या बिकट प्रश्नाचे उत्तर वाचकांच्या कल्पनाशक्तीशी लंपंडाव खेळल्याखेरीज राहात नाही. एका प्रसिद्ध इंग्रजी नाटकाच्या मराठी भाषांतराला तर अशी प्रस्तावना आहे की, त्या विद्वान ग्रंथकाराला त्याच्या भाषांतरापेक्षा त्या प्रस्तावनेबद्दल अधिक शाबासकी द्यावीशी वाटते. या भाषांतरासंबंधी बोलत असताना मंडळी जेव्हा “भाषांतर आहे साधारण, पण प्रस्तावना काय झोकात लिहिली आहे” असे म्हणून खूप होत असते; त्या वेळी ‘मुलगी आहे साधारणच, पण हुंडाकरणी मात्र चोख आहे’ असे म्हणून व्याह्यांचे अभिनंदन करणाऱ्या वऱ्हाडी मंडळींची अल्पसंतुष्टता मूर्तिमंत डोळ्यांपुढे उभी राहते. प्रस्तावनेत अमुकच गोष्टी असल्या पाहिजेत अशातला काही नियम जरी नसला, तरी कर्त्याने काही गोष्टी स्वतःच्या फायद्याकरिता म्हणून अवश्यमेव नमूद कराव्या. “कर्त्यांच्या काही विद्वान मित्रास हे नाटक पसंत पडल्यावरून ...” या आरंभाचे एक वाक्य प्रस्तावनेत असावे. आपले सर्व मित्र आपल्यासारखेच (!) असल्यास त्यांना नाइलाजास्तव ‘विद्वान’ ही पदवी द्यावी. आपण नाटक गोगलगाईच्या गतीने लिहिले असले तरी देखील ‘घाईघाईने शेवटचे प्रवेश लिहून’ ते छापून काढिले आहे असे स्पष्ट म्हणावे. या वाक्यांच्या जोरावर नाटकाच्या निदान शेवटच्या भागाच्या गचाळपणाबद्दल टीकाकारांशी भांडता येते; निदान टीकाकारांना तरी आपली दया येते. शिवाय टीकाकारांचे निर्बीज करण्याचा आणखी एक मार्ग आहे. आपल्या नाटकाची हस्तलिखित प्रत टीकाकार होण्याजोगे जे लोक असतील त्यांच्याकडे पाठवावी व नंतर प्रस्तावनेत ‘कित्येक उपयुक्त सूचना करून परोपरीने साह्य केल्याबद्दल’ त्यांचे आभार मानावेत; म्हणजे ते लोक आयतेच गप्प बसतात. पुस्तक छापून झाल्यावर त्यांना एक एक प्रतीची खंडणी पाठविण्यास मात्र चुकू नये. आभाराच्या मसुद्यात ‘कर्त्यांचे काही विद्वान उपपदधारी मित्र (ज्यांची नावे येथे घालता येत नाहीत) हे शब्द असलेले विशेष शोभादायक होतात. या आभाराच्या मालिकेत जितके मणी जास्त तितके उत्तम. लिहितावाचता येणाऱ्या सर्वच लोकांचा समावेश जर तिच्यात करता येत असेल तर सोन्याहून

पिवळे! कारण मग टीकाकारांचे भय मुळीच उरत नाही. एका ठिकाणी तर ही यादी इतकी लांबलचक होती की, ही नावे आगाऊ प्रती घेणारांची असावीत असेच मला वाटले, व त्या दृष्टीने ती यादी साधारण लहानच वाटून कर्त्यांच्या दुर्दैवाबद्दल मला वाईट वाटले, परंतु खरा प्रकार कळताच त्याच्या जगन्मित्रत्वाबद्दल उलट आनंद वाटला. त्याचप्रमाणे फुकट प्रती वाटण्याचाही फायदा मोठा आहे. माझ्या एका नाटककार मित्राने आपल्या एकूण एक शत्रूंना व बहुतेक मित्रांना नाटकाची एक एक प्रत पाठवून दिली. त्याचा परिणाम असा झाला की, त्या पुस्तकावर एकही प्रतिकूल टीका आली नाही, परंतु 'भेटी' देण्यात पहिली आवृत्ती संबंध संपून विक्रीसाठी त्याला ताबडतोब दुसरी आवृत्ती काढण्याची पाळी आली आहे. एवढे मात्र यात थोडे गौण झाले आहे. असो. प्रस्तावनेसंबंधी इतकी माहिती पुरे आहे. अर्पणपत्रिका असली नसली तरी सारखीच. असल्यास मात्र तिच्यात 'परवानगीवाचून' हा शब्द असावा.

याप्रमाणे प्रस्तावनेदाखल 'प्रस्तावने'पर्यंतच लिहून प्रस्तुत पत्र आता पुरे करतो. पुढील 'ईशस्तुती' पासून सुरुवात करीन.

आपला

'सवाई नाटकी'

ता.क. - 'सवाई नाटकी' हे माझे नाव पाहून 'मनोरंजना'तील 'नाटकी' कदाचित् रागावतील; परंतु 'सवाई' हा शब्द मी 'नाटकी' याच्यावर ताण करण्यासाठी वापरला नाही. एका नावाचा एक मनुष्य होऊन गेल्यावर त्याच नावाचा दुसरा कोणी असल्यास त्या नावाला 'दुसरा (the second)' हे शेषूट जोडण्याचा प्रघात आहे; पण ही इंग्रजी रीती आहे. 'बहिष्कार' - योगाचे वेळी हिचा उपयोग करणे इष्ट नाही म्हणून मी मराठी रीत उचलली आहे. 'थोरल्या' माधवरावांनंतर 'सवाई' माधवराव झाले ही गोष्ट सर्वास मशहूरच आहे. त्या प्रकारात चढाओढ नव्हती हे कोणीही कबूल करील.

'स.ना.'

ईशस्तुती

ईशस्तुतीला सुरुवात करण्यापूर्वी वास्तविक पाहता नाट्यकथानक (Plot) वगैरे काही गोष्टींचा विचार करावयास पाहिजे होता; पण मागील खेपेस वचन देऊन चुकल्यामुळे 'ईशस्तुती' पासूनच सुरुवात करणे भाग पडत आहे. म्हणून कथानक वगैरेचा विचार मागाहून होईल.

ईशस्तुतीपासून खुद्द नाटकाच्या कथाभागाला सुरुवात होईपर्यंत जो भाग जातो त्यालाही प्रस्तावनाच म्हणतात. आपल्या थोरल्या बहिणीप्रमाणे या छोट्या प्रस्तावनेच्या काही गोष्टी अगदी ठरावीक आहेत. या प्रस्तावनेचा नायक सूत्रधार असतो. सूत्रधाराने पडदा उघडताक्षणीच 'गुलाल व पुष्पे उधळून' ईशस्तुती म्हणावयास सुरुवात करावयाची असते. या ईशस्तुतीचा विषय कोणताही देव असू शकतो. परंतु वहिवाटीप्रमाणे पाहता शंकर व 'गुरुदत्त निरंजन' या दोघांचाच हक्क विशेष आहे, आणि हा एक वाजवीही आहेच. शंकर तर बोलून चालून अर्धनारीनटेश्वर! पुरुषाने स्त्रीवेष घेण्याची कल्पना प्रथम त्यानेच शोधून काढली आणि या कल्पनेवर तर नाटकवाल्या मंडळींचे सारे जीवन! एवढा त्याचा नाट्यकलेशी दांडगा संबंध असल्यावर त्याच्या हक्काबद्दल तक्रार करणे योग्य नाही. हा संबंध व्यक्त करण्यासाठी ईशस्तुतीच्या तोंडाशी 'नटवर' 'श्रीनटनायक' अशा अर्थाचे शब्द मात्र जरूर ठेवून द्यावेत. याशिवाय तोंडाला पिवडी चोपडण्याची कलाही शंकराच्या भस्मलेपनावरूनच निघाली असावी. सूत्रधाराच्या पगडीचा उगमही गंगेप्रमाणे शंकराच्या जटेतूनच झालेला आहे. शंकराच्या चित्रमय स्वरूपातील सदेह गंगेचे डोके व पगडीची कोकी यांतील साम्य लक्षात घेतले असता वरील विधानाचे सत्यत्व सहज कळून येईल. याप्रमाणे शंकराचे नाट्यकलेवर हस्ते परहस्ते अनेक उपकार झाले आहेत; म्हणून नाटकात त्याला इतर देवांपेक्षा अधिक मान मिळाल्यास फारसे नवल नाही.

दत्तात्रेयाचा प्रस्तावनेत प्रवेश 'समानशीले व्यसनेषु सख्यम्' या न्यायाने आलेला आहे. तामसवृत्तीच्या लोकांना जर रुद्र हे दैवत आवडते व सात्त्विक वृत्तीला जर विष्णू प्रिय वाटतो तर मग महिना-पंधरवड्यात सारखी थारेपालट करीत असणाऱ्या प्रवासशील नाटकमंडळ्यांना, आपल्या नाटकाचे अधिदैवत, सकाळी प्रयागी स्नान करून दोन प्रहरी कोल्हापुरास मिळविलेली भिक्षा कावेरीतिरी भक्षण केल्यावर माहुरास जाऊन झोप घेणारा दत्तात्रेय हेच असावे असे वाटणे अगदी स्वाभाविक आहे, दत्तात्रेयाचे व नाटकवाल्या मंडळींचे दुसरे मोठे साम्य हे आहे की, गुरुदत्तात्रेयही अविवाहित आणि नाटकमंडळ्यांचे बहुतेक घटकही अविवाहितच! दत्तात्रेयापासून भुते दूर पळतात तर नाटकवाल्यांपासूनही भूतमात्राचा दूर राहण्याचा प्रयत्न असतो. सच्छील लोक दत्तगुरूचे नाव ऐकताच जसे त्याला नमस्कार करतात तसे नाटकवाल्यांचेही नाव ऐकताच त्याला नमस्कार ठोकतात. मात्र पहिला नमस्कार दत्ताला मान देण्यासाठी असतो व दुसरा 'दुर्जनं प्रथमं वंदे' या तत्वाला मान देण्यासाठी असतो. परंतु कारण काही का असेना; परिणाम मात्र एकच असतो यात शंका नाही.

त्याचप्रमाणे बहुतेक नाटकमंडळ्यांतील मुख्य पात्रांना खडावा घालण्याचा नाद असतो, त्यातही आपल्या अधिदैवताचे अनुकरण करण्याची दांडगी इच्छा दिसून येत नाही असे कोण म्हणेल? शिवाय दत्तात्रेयाची स्तुती करण्यात थोडासा प्रमाणशीरपणाही दिसून येतो. सूत्रधार व दोन परिपार्श्वक अशा तीन व्यक्तींनी एकच स्तुती करावयाची, मग ती तीन देव मिळून झालेल्या एकाच देवाची केल्यास अनायासे त्रैशिकालाही मान दिल्यासारखे होत नाही काय? याप्रमाणे या दोन देवांचा नाटकातील ईशस्तुतीवर हक्क आहे.

पूर्वी नाटकाची सुरुवात करण्याची कामगिरी गणपतीकडे होती. कवीने त्याला 'मम स्तवना देउनी माना सभेसी यावे' अशी विनंती सूत्रधारामार्फत करताच विघ्नहर्ता स्वतः ताबडतोब रंगभूमीवर येत असे. त्याने येऊन सूत्रधाराला सरस्वतीस बोलाविण्याची सूचना करावयाची व सूत्रधाराने ती सूचना लागलीच अंमलात आणावयाची. सूत्रधाराची दीन वाणी श्रवण करिताच सरस्वतीही पित्याच्या अंकभागावरून उठून त्या स्थळाप्रत प्राप्त होत असे. तिच्या कृपेने सूत्रधाराची बालके अज्ञान असत ती सज्ञान होऊन बृहस्पतिवत् भाषणे करू लागत. सरस्वती ही स्वतः विद्याच असल्यामुळे बृहस्पतीच्या ज्ञानाविषयी तिची इतकी हलकी कल्पना असणे अगदी साहजिक आहे. ही कामगिरी आटोपल्यावर सरस्वतीने नृत्य करित करित (मोरावर बसली असूनही) नाकी गमन करावयाचे. धूर्त विदूषक या वेळी आपले नाक दाबून धरीत असे. न जाणो ती एखादे वेळी याच्याच नाकी गमन करावयाची!

अशी नाटकाची जुनी व्यवस्था असे; पण एका सूत्रधाराच्या खुनशीपणामुळे नाटककारांची ही सोय नाहीशी होऊन त्यांना दुसऱ्या देवांची प्रार्थना करण्याची वेळ आली. याविषयी कथा अशी आहे: - एका सूत्रधाराचे व गणपतीचे नाटक मंडळींतील मनुष्ये या नात्याने वाकडे होते. गणपतीला चांगला हात दाखविण्यासाठी त्याच्या पाया पडतेवेळी सूत्रधार त्याच्या पायाच्या अंगठ्याला कडकडून चावला. विघ्नेशाने हे विघ्न टाळण्यासाठी आपली सोंड उपटून सूत्रधाराच्या पाठीवर आपटली. थोड्याच वेळाने तो दंगा व ते नाटक ही दोन्हीही थांबली; परंतु तेथून गणपती मात्र नाटकास येईनासा झाला. पुढे नाटककारांनी इतर देवांस आमंत्रणे देऊन पाहिली परंतु कोणीही येईना. प्रत्यक्ष विघ्नहाराचीच अशी दैना झाल्यावर दुसरा कोणता देव रंगभूमीवर येण्यास धजेले? अखेर नाटककारांनी शंकराकडे धाव घेतली. हे दैवत मात्र खरे! सर्व देवांनी मंथनविष घेण्याचे नाकारले तेव्हा आयत्या वेळी शंकरांनीच पुढे होऊन ते प्राशन केले. त्याचप्रमाणे येथेही सर्व देव घाबरले असे पाहून शंकरांनी नाटककारांवर कृपा करण्याचे कबूल केले.

ही हकिकत पुष्कळांस खोटी वाटेल; परंतु मी तिच्यात तिळमात्रही बदल केलेला नाही आणि मी तरी खोटे कशाला सांगू? जे ऐकलन् तेच सांगितलन्!

असो. आता स्तुती कशी करावयाची हे पाहू. शंकराचे वर्णन आणि स्तुती ही करण्याचे श्रम आपण स्वतः घेण्याचे काही कारण नाही. किलोस्करांच्या शाकुंतलातील 'पंचतुंड नर रंडमालधर' न 'अष्टमूर्ती परमेश' या दोन खाणी कायम आहेत तोपर्यंत नवीन नाटककाराला ईशस्तुतीपर शब्दरत्ने* शोधावयासाठी दूर जावयास नको. अण्णांनी आपली नाटके करण्याची जशी सर्व नाटकमंडळ्यांना

सदर परवानगी देऊन ठेविली आहे तशी सर्व नाटककारांनाही आपल्या नाटकांतून वाटेल ते चोरण्याची परवानगी देऊन ठेविली आहे. बहुतेक नाटकांतून अण्णांच्या पदांसारखी पदे, शब्दयोजनेसारखी शब्दयोजना, वाक्यांसारखी वाक्ये वगैरे प्रकार- प्राचुर्याने दिसून येतात याचे कारण ही परवानगीच होय.

ईशस्तुतीची एक किंवा दोन पदे झाल्यावर 'झाले इतके ईशस्तवन पुरे आहे' या ठरावीक वाक्याने तिचा शेवट करावा. नाटकात नायक-नायिका नसली तरी चालेल; परंतु या वाक्यांवाचून मात्र चालणार नाही. ईशस्तुतीचा शेवट करण्याचा किलोस्करांनी शोधून काढलेला हा सडेतोड मार्ग त्यांच्यानंतर होणाऱ्या साऱ्या नाटककारांना इतका आवडला आहे की, थोडथोड्या फरकाने हे वाक्य बहुतेक नाटकांतून दृष्टोत्पत्तीस येते.

ईशस्तुती ही फक्त संगीत नाटकांसाठीच आहे. 'गद्य' नाटकांत तिला थारा नाही. सबब आपल्याला जर संगीत नाटक गद्यात लिहावयाचे असेल तर परमेश्वरापाशी तोंड वेंगाडण्याचे (नाटककाराने नव्हे; पण गाताना सूत्रधाराने) काही कारण नाही. असो. झाले इतके ईशस्तवन पुरे आहे.

* किलोस्करांच्या शब्दरत्नावर दरोडा घालणाऱ्या बहादुरांपैकी एकाने तर इतकी तन्मयता दाखविली आहे की, किलोस्करांची शब्दयोजना, पदांच्या ओळी, वगैरेची चोरी करूनच न थांबता, त्याने किलोस्करांच्या नावावरही हल्ला केला आहे. किलोस्कर काही पदांच्या शेवटी 'बलवत्' असा स्वतःचा नामनिर्देश करित हे पाहून या भक्तानेही स्वतःच्या 'बाळकृष्ण' या नावाला वेडीवाकडी वळणे देऊन त्याचे 'बलवत्' हे रूप बनविले आहे. हा प्रकार पाहून हसावे की रडावे हे माझ्या वाचकांनीच ठरवावे.

प्रस्तावनेच्या इतर बाजू

जिल्हानिहाय गौरकाय अधिकारी, जिल्ह्यांच्या विस्तृत पटांगणात कलेक्टर, मॅजिस्ट्रेट व प्रसंगी पोलिटिकल एजंट या तीन निरनिराळ्या रूपांनी वावरत असतो; त्याचप्रमाणे बाशीं लाइट रेल्वेचा अर्धगौर गार्ड, गाडी चालत असेपर्यंत गार्ड, स्टेशनवर उभी राहावयाचे बेतात असताना उतारूजवळ तिकिटे घेणारा तिकिट कलेक्टर, गाडी उभी असेपर्यंत स्टेशनावर झपाट्याने येरझारा घालणारा स्टेशनमास्तर व शेवटी गाडी सुटावयाचे वेळी बावटा दाखविणारा पोर्टर, हे चार निरनिराळे हुद्दे सांभाळून असतो. सकृद्दर्शनी यांची कर्तबगारी मोठीशी वाटते खरी; परंतु नाट्यसृष्टीमधील गौरमुख सूत्रधार त्याच्या उज्वलतेस काळिमा लविल्याखेरीज राहणार नाही. हा प्राणी प्रस्तावनेच्या आकुंचित जागेतच पाच निरनिराळ्या नात्यांनी वावरत असतो. बोलण्याच्या भरात कोणतीही गोष्ट सहज विसरणारा अजागळ, घरांतील सर्व भानगडींबद्दल बेदरकार राहून हमेशा नाटकांच्या जाहिराती ठोकणारा लोकरंजनाचा मकेदार, ग्रंथकार व नट यांच्याबद्दल देवाजवळ व प्रेक्षकांजवळ वकिली करणारा स्वयंसेवक, एका सदैव उपवर पोरीचा दैववादी बाप व नाटकांचा तिटकारा करणाऱ्या एका हट्टवादी बायकोचा निश्चयी नवरा, ही सूत्रधाराची पाच अंगे आहेत. यथाहंद यांचा थोडथोडा विचार करू.

ईशस्तुती संपून दोन्ही पारिपार्श्वक दोन बाजूंनी (हे दोघे निरनिराळ्या बाजूंनी कोठे जातात?) निघून जाताच सूत्रधार कायदेशीर 'सूत्रधार' होतो असा नाट्यशास्त्राचा नियम आहे. 'गावातला एक सभ्य ब्राह्मण' या नात्यानेच त्याने ईशस्तुती करावयाची असते. यावरून पाहता मनुष्यस्वभावाच्या उद्दामपणाची चांगलीच प्रचिती दिसून येते. जो मनुष्य एका क्षणापूर्वी प्रेमळ शब्दांनी परमेश्वराला आळवीत असतो तोच सूत्रधाराचा अधिकार हाती येताच आपले ताकापुरते रामायण आटोपतो, व लागलाच बेमुवर्तपणाने म्हणावयास लागतो की, "पुरे पुरे, हा सभाजनांचा रसभंग करणारा खटाटोप कशाला पाहिजे?" मागील कृत्यांबद्दल मनुष्य किती बेदरकार असतो? जमलेल्या लोकांची हांजीहांजी करण्यासाठी हा गृहस्थ खरोखरीच मोठ्या खटाटोपाने केलेल्या ईशस्तुतीला बिनदिकत 'खटाटोप' म्हणून मोकळा होता! माझी खात्री आहे की, प्रत्येक प्रयोगाच्या पूर्वी इतक्या प्रेमळपणाने ईशस्तुती केली तर वाटेल तो देव मूर्तिमंत रंगभूमीवर येऊन उभा राहील; निदान भोळा शंकर तरी खास येईल! पण मध्यंतरीच हा प्रकार होत असल्यामुळे असे झालेले कधी दिसून येत नाही. शंकराच्याही भोळेपणाला काही मर्यादा आहेच. तोंडावर केलेली ही अमर्याद न समजण्याइतका काही तो भोळा नाही. स्तुतीचा प्रेमळपणा ऐकताच गजचर्म पांघरून यायला निघावे आणि पुढली भानगड ऐकताच पुहा मागे फिरावे याप्रमाणे दर शनिवारी-बुधवारी त्याची धांदल होत असावी असा माझा अंदाज आहे. * आता व्यवहारज्ञानदृष्ट्या पाहिले तर मात्र सूत्रधाराचेच करणे वाजवी दिसते. कारण ज्याच्या अस्तित्वाबद्दलसुद्धा वाद चालू आहेत त्या ईश्वराच्या येण्यासाठी इतका सायास करण्याच्या भानगडीत प्रत्यक्ष चार आणे खर्चून आलेल्या प्रेक्षकास कंटाळून परत

घालविण्यात काय शहाणपणा आहे?

यानंतर प्रेक्षकांना 'हंसक्षीरन्याया'ने गुणग्रहण करण्याबद्दल विनंती करण्याची वहिवाट आहे. हा 'हंसक्षीरन्याय' बहुतेक नाटककारांचा मोठा आवडता पदार्थ दिसतो; आणि खरे म्हटले असता दुधाच्या चार थेंबाची आशा दाखवून व प्रेक्षक-वाचकांना आपल्या नाटकरूपी समुद्रात खूप धडपडायला लावून नंतर त्यांची निराशाजन्य तारांबळ पाहणे कोणाला आवडणार नाही? प्रत्येक नाटकात हा न्याय हजर असल्यामुळे माझ्या अनुशासनाप्रमाणे नाटक लिहिणाऱ्या होतकरू नाटककारांना याचा उपयोग करावयाचा उपदेश मी अवश्य केला असता; परंतु पूर्वपरंपरेने वागण्याचा आपला संकल्प जरी प्रचलित नाटकांतील संबंध पर्देच्या पर्दे व प्रवेशच्या प्रवेश आपल्या नाटकात घुसडून देण्याइतका मोठा असला तरी या बाबतीत नाइलाजास्तव आमहा आर्यांच्या चर्वितचर्वणप्रियतेला क्षणभर बाजूस ठेवणे उचित दिसते. ज्याला ज्या गोष्टीची वार्ताही नाही त्यांनी त्या गोष्टीत परीक्षा घेण्याच्या भरीस पडण्यात काही अर्थ नाही. मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या एका विद्वान परीक्षकाने स्वप्रदर्शनार्थ "His verticality went to his horizontality" (साधा अर्थ- तो पडला) या अवाढव्य वाक्याचे संस्कृत रूपांतर करावयास सांगितले होते असे म्हणतात. त्याच मासल्याचा 'हंसक्षीरन्याया'चाही प्रकार आहे. लोकांना या न्यायाची माहिती खात्रीने नाही. ही विद्या जर त्यांना माहिती असती तर दुधात पाणी घालणाऱ्या गवळ्याबद्दल घरोघरी इतकी कुरकूर व पात्रोपात्री इतक्या कोट्या कधीच सुरू झाल्या नसत्या. लोक मुकाट्याने हंसक्षीरन्यायाने वागावयास लागले असते. पण त्यांना त्यात गम्य नाही. मग उगीच त्यांना त्या न्यायाने जाण्याच्या भरीस पाडण्यात काय अर्थ आहे? नवीन कल्पना शोधून काढणे हे आपली ब्रीद नव्हे, खरे कवित्व त्यात नाही. उगाच एखादा टीकाकार संतापून म्हणावयाचा की, "ही कल्पना दुसऱ्या कोणत्याही नाटकात दिसत नाही; सबब ती चुकीची असली पाहिजे; तसे नसते तर आमच्या एखाद्या तरी जुन्या कवीला ती आठवलीच असती!"

* येथे इतके म्हटलेच पाहिजे की, इतका प्रकार होत असूनही या भोळ्या दैवताचा नाटकवाल्यांकडे पक्षपात आहेच. प्रत्यक्ष निंदा होत असतानाही स्वतःच जाणे जनरीतीला वाईट दिसले म्हणून निदान आतून तरी नटवर्गाबद्दल सहानुभूती दाखविण्यासाठी या दैवताने आपल्या अनुचरगणाला पाठवून दिले आहे; हे सध्या रंगभूमीवर थैमान करणाऱ्या भूत, पिशाच, समंध, वेताळ, ब्रह्मराक्षस वगैरे मंडळींवरून सिद्ध होते.

याप्रकारे ग्रंथकाराच्या तर्फेने ही वकिली झाल्यानंतर सूत्रधाराने आपल्या 'मायेचे अनुमोदन' घेण्यासाठी 'वेषसिद्धता' झाली असल्यास तिला इकडे बोलवावी. येता क्षणीच तिने 'काय आज्ञा आहे' म्हणून विचारावे. पुढे सूत्रधाराने एका साकीत (येथे साकीच असावी लागते. आजपर्यंत या कामी जवळजवळ तीनचारशे साक्या खर्ची पडल्या आहेत.) नाटकाचे नाव, ग्रंथकाराचे नाव, त्याच्या गोत्राचे नाव वगैरे हकिगत जाहीर करावी. एका कुशल लेखकाने तर आपले नाव, बापाचे नाव, आडनाव, टोपणनाव, मूळ गाव, हल्ली वस्तीचे नाव, तालुक्याचे नाव, जिल्ह्याचे नाव, प्रांताचे नाव, पोस्टहपिसाचे नाव व अगदी जवळच्या रेल्वे स्टेशनचे नाव इतक्या गोष्टी एका पद्यात

खेचून भरून त्या पदाचा जवळजवळ एक नकाशाच बनविला आहे! या लेखावरही ताण करण्यासाठी माझ्या एका नाटककार मित्राने आपल्या एकाच पद्यात वर सांगितलेल्या गोष्टींच्या भरतीस जी. आय. पी. रेल्वेच्या सर्व स्टेशनांची नावे, आपल्या लग्नाच्या वेळी जमलेल्या करवल्यांची नावे, पानिपतच्या लढाईवर गारद झालेल्या सर्व वीरांची नावे, इराणच्या राजाच्या तीस हजार आवडत्या मांजरींची नावे, मटेरिया मेडिकामधील सर्व औषधांची नावे व विलायतच्या मेलने येणाऱ्या उतारूंची नावे देण्याचा निश्चय केला आहे. हा अमरकोश लौकरच बाहेर पडेल. आगाऊ गिन्हाईक होणारासही आपले नाव या संगीत यादीत गुंफलेले पाहण्याचा लाभ करून देण्यात येईल.

त्याचप्रमाणे या साकीत स्वतःबद्दल व स्वतःच्या कृतीबद्दल वाटतील त्या थापा मारण्याची ग्रंथकाराला पूर्ण मुभा असते. कालिदासासारख्याने स्वतःचा कमीपणा दाखविण्याचा प्रयत्न ठिकठिकाणी केलेला दिसून येतो. हा त्याचा भिन्नेपणा होय. सध्याच्या कायद्याच्या कडक युगात कोणाचीही भीती बाळगण्याचे कारण नाही. फार झाले तर आपणच आपल्या कवितेची स्तुती केल्याबद्दल एखादा अलंकारिक टीकाकार 'कवित्व केले कविनायकाने' एकदादि श्लोकाच्या आधारे 'कवी आपल्याच कन्येवर लुब्ध झाला' असे म्हणेल एवढेच. पण त्यातही काही वावगे नाही. सर्व सृष्टीचा शहाणासुरता विधाता जर आपली कन्या सरस्वती हिचा अभिलाष धरावयाला चुकला नाही म्हणतात, तर मग शब्दसृष्टीचा विधाताच आपल्या सरस्वतीभोवती घिरट्या घालू लागल्यास कोठे चुकते?

'आपला नवरा नाटक करणार' हे समजताच नटी खूप रागावते व त्याला नानाप्रकारे बोध करून पाहते; परंतु तिचे म्हणणे सूत्रधाराला कधीच पटत नाही व पटून उपयोगही नाही, कारण नाटकाच्या जाहिराती निदान चोवीस तास आधीच लागलेल्या असतात. यानंतर ही नवराबायको आपसात भांडतात. एकमेकांना शाबासक्या देतात, एकमेकांची मते खोडून काढतात, घरातल्या भानगर्दींची वाटाघाट करतात, एकमेकांच्या करमणुकीसाठी गातात, मध्येच अगदी साध्या गोष्टीही विसरतात आणि पुन्हा एकमेकांस विसरलेल्या गोष्टींच्या आठवणी करून देतात. या सर्व गोष्टी होईपर्यंत प्रेक्षकांनी घरातल्या निरुपद्रवी देवांप्रमाणे निर्विकार मनाने स्वस्थ बसावयाचे असते. सरतेशेवटी कोणाची तरी चाहूल लागताच सूत्रधार एखाद्या भुरट्या चोराप्रमाणे नटीसह निघून जातो. या बाबतीत हा लाजाळूपेक्षाही जास्त भेकड असतो. हा इतका माणूसघाण्या का असावा हे समजत नाही. पण मी चुकलो. या दोघ्यांच्याविषयी कोणती गोष्ट नीटशी समजली आहे तर हीच एक समजावयाची राहिली आहे? प्रस्तावनेच्या दोनचार पानांतच या जोडप्याच्या परस्परविरोधी विसंगत वाक्यांची इतकी गर्दी असते की, त्याच्यावरून या दोघांचे स्वभावचित्र रेखाटताना शेक्सपीयरच्या सदतीस नाटकांतल्या विविध भूमिकांचे सम्यक निरीक्षण करणारा जर्विनससुद्धा आपले अनुभक्तिक कलम निराशेने खाली ठेवील. नटी ही वस्तू मानी असते, थट्टेखोर असते, मूर्ख असते, कल्पक असते, संसारदक्ष असते, सांगकामी असते, नवऱ्याचा स्वभाव ओळखणारी असते व तशीच न ओळखणारीही असते. वेषसिद्धी झाल्यावर हमेषा आपला नवरा आपल्याला हाक मारतो हे पूर्णपणे ठाऊक असताही दर प्रयोगाचे वेळी त्याच्या बोलावण्याची वाट पाहत बसते. यावरून ती मोठी मानी तरी असावी किंवा वहिवाटीच्या कायद्याला बगलेत गुंडाळणारी तरी असावी असा तर्क

होतो. बरे; रंगभूमीवर प्रवेश केल्यानंतर तरी काही शहाणपणा असतो म्हणावा तर तोही नाही. तेथे गेल्यावर तरी नवऱ्याचा पोषाख, दिव्यांचा चकचकाट, प्रेक्षकांची दाटी, (तबलजी, पेटीवाला) वगैरे गोष्टी पाहिल्यावरच तिला 'बहुतेक प्रकार' ताडता येतो. नवरा वेषसिद्धी करावयास सांगतो त्यावरून तिला काहीच कल्पना करता येत नाही. बरे उलटपक्षी उगीचच्या उगीच नवऱ्याने सोंगे सजविण्यास सांगितले असावे अशा समजुतीवर ती स्वस्थ बसली असावी म्हणावे तर नवऱ्याला वेड लागल्याबद्दलचा संशयही ती कधी दर्शवीत नाही.

जगात प्रत्येक मनुष्य अनुभवापासून शहाणपणा शिकत असतो आणि याच कारणामुळे इतिहास लिहिले जात असतात; परंतु नटी या गोष्टीला अपवाद आहे. हजारो वेळा नवऱ्याने झिडकारून टाकिले असताही दर नाटकाने ही अनुभवाला विसरणारी व हट्टी स्त्री पुन्हा आपले चऱ्हाट सुरू करिते व नवऱ्याला नाटकाचा धंदा सोडून देण्याविषयीची मसलत देत असते. तोही अगदी ठरावीक शब्दांनी तिचे समाधान करतो. सतत पंचवीस वर्षे भिक्षांदेहीचे फलरहित व्रत चालवूनही निराश न होणाऱ्या राष्ट्रसभेतील राजकीय भिकार्यांच्यापेक्षा हजारो वर्षे एकच भीक मागणाऱ्या नटीची चिकाटी हजारो पर्तींनी मोठी आहे हे सांगणे नकोच. हिंदुस्थानात स्त्री-पुरुषांना समान हक्क देण्याचा कायदा पसार होताक्षणीच मी नटीला अध्यक्षस्थानी बसविण्याची सूचना पुढे आणणार आहे. जहाल नाटककारांनी वाटेल तर आपल्या नटीला 'अडवणुकीचे मार्ग' सुचवावेत; परंतु सध्याची 'मवाळ' नटी कित्येक वर्षेपर्यंत तरी आपला प्रयत्नवादीपणा सोडणार नाही.

नाटकाचा धंदा सोडण्यासाठी पुढे केलेल्या कारणांपैकी मुलीच्या लग्नाबद्दल दिरंगाई हे एकच कायमचे कारण आहे. शंकराचे व कंचुकीचे वार्धक्य, पार्वती व गंधर्वकन्या यांचे तारुण्य आणि ध्रुव व उपमन्यूचे बाल्य यांच्याप्रमाणेच कार्तिकस्वामी व सूत्रधाराची मुलगी यांचे कौमार्य अक्षय्य आहे. ही सदैव उपवर असते. काळाचा हिच्या वयावर परिणाम होत नाही किंवा हिला कोणी नवराही मिळत नाही. हिच्यात काही तरी खोड असल्यामुळे म्हणा, किंवा ही नाटकवाल्याची मुलगी असल्यामुळे म्हणा, हिला पत्करावयास कोणीही तयार नाही. हिचा बापही या बाबतीत बेफिकीर राहतो. प्रेक्षकांच्या मनोरंजनाच्या अगदी नित्याच्या व साध्या कर्तृत्वाबद्दल अगदी चिंतातुर होऊन प्रयत्नवादीपणाच्या मार्गास लागणारा सूत्रधार या कन्येच्या लग्नासारख्या नैमित्तिक आणि महत्त्वाच्या कर्तव्याबद्दल मात्र देवावर भरवसा टाकून पूर्ण दैववादी बनतो! मग कदाचित् 'रोज मरे त्याला कोण रडे' अशातला प्रकार येथे झाला असल्यास न कळे! हा प्रकार हमेषा पाहून कंटाळलेल्या प्रेक्षकांतूनच कोणी परोपकारशील 'कोदंड' उत्पन्न होऊन या मुलीचे पाणिग्रहण करील तरच बाकीच्या प्रेक्षकांच्या मागची ही पुराणश्रवणाची कटकट चुकण्याचा संभव आहे. एरवी दुसरा मार्ग काही दिसत नाही.

सूत्रधार हा सदैव निपुत्रिकच असला पाहिजे. याला पुत्र होतच नाही म्हणून म्हणा किंवा माकडाच्या टोळीपैकी हुप्या नवीन जन्मलेल्या पुल्लिंगी वानरबालकांना मारून टाकितो तशी प्रवृत्ती या सूत्रधाराने असेल म्हणून म्हणा पुत्रसुख याच्या दैवी नसते. नाटके पाहू लागल्यापासून व पुढे लवकरच वाचूही लागल्यापासून मला पुष्कळ दिवसपर्यंत आशा असे की, एखादा तरी सूत्रधार

मुलासह प्रवेश करील किंवा एखादी तरी नटी कन्याविवाहाच्या नेहमीच्या काळजीतून मुक्त होऊन आपला मुलगा स्कूल फायनलच्या परीक्षेत नापास झाल्याबद्दल खेद करित असलेली दिसेल; परंतु अनुभवांती त्या आशेचेही सूत्रधाराप्रमाणेच निसंतान झाले आहे.

नाही म्हणायला एका नाटकात मात्र सूत्रधाराचा एक मुलगा दृष्टीस पडतो; पण तो प्रकार हिशेबात घेण्याच्या लायकीचा नाही. 'वीरतनया'त बकुलाने, 'शुभसेनाचे काळीजच उलटे असल्यामुळे त्याला सर्व गोष्टी सहजच उलट्या दिसल्यात' असे म्हटले आहे. त्याच धर्तीचा प्रकार तेथेही झालेला आहे. त्या ग्रंथकाराचा सर्वच प्रयत्न हेतूसह उलटा आहे. आधी हरिश्चंद्र राजाच्या दुःखमय कथेतून हास्यरस उत्पन्न करण्यासाठी हे नाटक निर्माण झाले आहे. पुढे बोबडे बोलण्याचे अनुकरण करण्यासाठी एका लहानशा पात्राला अस्पष्ट वर्णोच्चाराऐवजी अगदी स्पष्ट परंतु उलटी भाषा बोलावयास लाविले आहे! या व अशाच इतर प्रकारांमुळे हे नाटक ग्रंथकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे खरोखरीच 'हास्यरसप्रधान' झाले आहे, एवढे येथे सांगणे अप्रासंगिक होणार नाही.

सूत्रधार इतक्या वेळा आपल्या दृष्टीस पडतो; परंतु जातगोताविषयी आपणाला काहीच माहिती मिळावयाचा संभव नसतो; अपवादाखातर एका सूत्रधाराच्या भाच्याचे नाव 'चंद्रकांत' एवढेच आजपर्यंत कळले आहे. परंतु एवढ्या आधारावरून असा तर्क करता येईल की, सूत्रधाराच्या गणगोताच्या माळेचे सूत्र 'चंद्रकान्त, सूर्यकान्त' यांसारख्या मण्यांनीच युक्त असावे. एखाद्या एथ्नॉलॉजीकल* कमिटीला याची वंशपरंपरा शोधून काढण्यासाठी नेमल्यास चालण्यासारखे आहे.

- 'सवाई नाटक'

---

* या शब्दाच्या खरेपणाबद्दल माझी खात्री नाही. कदाचित् 'एथनाग्राफीकल' असाही खरा शब्द असू शकेल.

- 'स.ना.'

छोट्या जगूचा 'रिपोर्ट'

धाकटा जगू कळू लागल्यापासून एका नाटक मंडळीतच होता. एकदा मंडळीच्या मालकाबरोबर एक लग्नसमारंभ पाहून आल्यावर त्याने आपल्या समवयस्क मित्रांना खाली लिहिल्याप्रमाणे 'रिपोर्ट' दिला-

खेळ मुद्दाम बांधिलेल्या मांडवात झाला. स्टेज मातीचेच केले होते आणि फारच लहान होते. 'सीन' जंगलाचा होता असे वाटते; पण जंगलाच्या 'झालरी' मुळीच नव्हत्या म्हणून त्याच्याबद्दल स्टेजवर झाडांचा पालाच बांधला होता. पडदे स्टेजच्या भोवती न बांधता सगळ्या थिएटरभोवती गुंडाळले होते. खेळाचे 'पास' फुकट वाटले होते. खुर्च्याबिर्च्या काहीच नव्हत्या. सगळ्यांना जाजमावरच बसावे लागले. 'कुलीन' स्त्रियांसाठी स्टेजच्या आजूबाजूस जागा राखून ठेविली होती; पण गर्दी फार झाल्यामुळे त्यांना उभ्याने सगळा खेळ पहावा लागला. वेश्यांसाठी जागा मुळीच ठेवली नव्हती आणि त्या आल्याही नव्हत्या. मॅनेजर लोकच पानविडीतंबाखू घेऊन ऑडिअन्समध्ये फिरत होते. पण ते कुणाजवळून पैसे घेत नव्हते. सोडालिंबूची काहीच सोय नव्हती. पेटीतबल्याबद्दल सनया आणि ताशे ठेवले होते. त्या लोकांची कामे केव्हा केव्हा होती हे सुद्धा त्यांना ठाऊक नव्हते म्हणून त्यांना मधून मधून 'वाजवा' 'वाजवा' म्हणून सांगावे लागत होते. आम्ही गेलो त्या वेळी स्टेजवर मुख्य पुरुषपार्टी, मुख्य स्त्रीपार्टी व एक भटाचे सोंग घेतलेला मनुष्य यांची कामे चालली होती. फक्त मुख्य पार्टी लोकांनीच रंग लावला होता. तो सगळ्या अंगभर होता. रंग फारच वाईट-अगदी हळदीसारखा होता. त्याची 'नक्कल' अगदी चोख होती; परंतु तो फार घाईने बोलत होता. म्हणून त्याचे बोलणे ऐकू येत नव्हते. मुख्य पुरुषपार्ट्याचा आवाज बसला होता; कारण त्याने सगळी पदे सोडून दिली होती. शिवाय त्या दोघांच्या 'नकला' मुळीच पाठ नव्हत्या; म्हणून भट त्यांना स्टेजवर 'प्रॉम्ट' करीत होता. प्रॉम्टिंग ऑडिअन्समध्ये स्पष्ट ऐकू येत होते. भटाचे अॅक्टिंग छान होते. राजारानींना अॅक्टिंग मुळीच येत नव्हते. स्त्रीपार्ट्यांचे हे पहिलेच काम होते असे वाटते; कारण तो फार घाबरून मान खाली घालून होता. बोलतानासुद्धा तो चाचरत होता; पण ऑडिअन्स फारच चांगले होते. एकानेसुद्धा टाळ्या दिल्या नाहीत. शेवटी त्या दोघांचे लग्न झाले आणि त्या वेळी सात-आठ जणांनी 'कोरस' म्हटला आणि खेळ आटोपला. राजारानी 'कोरसा'त म्हणत नव्हती.

नाटक कसे पाहावे?

पूर्वार्ध

काही वर्षापूर्वी 'केसरी' पत्रात एका पुस्तकाबद्दल विनोदात्मक, परंतु मनन करण्यासारखा अभिप्राय आला होता. त्या पुस्तकाचे नाव 'जेवावे कसे' हे होते. केसरीकारांनी त्या पुस्तकाच्या बरेवाईटपणाकडे फारसे लक्ष न देता त्याच्या अकालदर्शनाबद्दल मात्र अभिप्राय दिला होता. सध्या लोकांपुढे 'जेवावे कसे' हा प्रश्न नसून 'जेवावयाचे मिळवावे कसे' हा आहे. अशा आधाराने केसरीकारांनी त्या पुस्तकाच्या अप्रयोजकतेचा उल्लेख केला होता. कधी कधी अनुभवी मनुष्याकडून वरील लेखकाप्रमाणे मौजेच्या चुका घडून येतात. 'रंगभूमी'च्या संपादकांनी 'ग्रंथसार' या नात्याने हीच चूक केली आहे. 'नाटक कसे पाहावे?' या प्रश्नाचा ऊहापोह करण्यासाठी त्यांनी संबंध एक पुस्तक लिहिण्याचे श्रम घेतले आहेत; पण दिलगिरीची गोष्ट आहे की, त्यांनी या प्रश्नाची केवळ उत्तरार्धाचीच बाजू घेतली आहे आणि मूळ महत्त्वाची बाजू तशीच ठेविली आहे. नाटकगृहात शिरल्यानंतर या प्रश्नाची बाजू प्रेक्षकांसमोर येते ती इतकी सोपी असते की, एखाद्या पाच वर्षांचा पोरसुद्धा तिचा उलगडा करील. 'डोळे उघडे ठेवून' हेच या प्रकारच्या प्रश्नाचे सोपे आणि सरळ उत्तर आहे; परंतु नाटकगृहात प्रवेश होण्यापूर्वी, नाटक पाहण्याच्या इच्छेला दाबून टाकणारा हा प्रश्न जेव्हा भावी प्रेक्षकांच्या पुढे उभा राहतो तेव्हा मात्र याचे उत्तर फार बिकट वाटते. ते उत्तर शोधून काढण्याचा सडेतोड मार्ग म्हटला म्हणजे रा. मुजुमदारांचे सहा आण्यांचे पुस्तक घेणे हा नसून चारसहा आण्यांचे नाटकाचे तिकिट घेणे हा असतो; परंतु शाळेत गणिताचे उत्तर जसे दोन रीतींनी शोधून काढता येते त्याचप्रमाणे प्रस्तुत प्रश्नाचे उत्तरही दोन रीतींनी शोधून काढता येते. गणिताचा पहिला प्रकार जसा स्वतःची अक्कल खर्चून उत्तर शोधून काढणे, तसा या प्रश्नाचा पहिला प्रकार स्वतःचे पैसे खर्चून उत्तर शोधून काढणे; परंतु दुसरा व्यवहारज्ञानाचा प्रकार शेजारच्या पाटीवर नजर फेकून काम साधणे, आणि नाटकी गणिताच्या उत्तराचा दुसरा प्रकार शेजाऱ्यापाजाऱ्यांच्या वशिल्याने काम साधणे हा होय. या रीतीने नाटक पाहण्याचे अनेक मार्ग आहेत. ते सर्वच येथे नमूद करण्याचा विडा मी उचलित नाही. नाटकाच्या धंद्यात पडल्यामुळे जे अगदी ठळक रीतीने माझ्या निदर्शनास आले आणि ज्यांच्या सफलतेबद्दल माझी खात्री झालेली आहे ते शेलके मार्गच माझ्या वाचकांच्या फायद्यासाठी सांगण्याचा मी प्रयत्न करणार आहे. याखेरीज अन्य मार्ग शोधून काढण्याचा माझ्या वाचकांनी प्रयत्न केल्यास माझी आडकाठी नाही. रा. मुजुमदारांनी हाती घेतलेल्या प्रश्नाचा प्राथमिक विचार मी करित असल्यामुळेच मी माझ्या निबंधाच्या मथळ्याला 'पूर्वार्ध' ही संज्ञा दिली आहे. एखाद्या पुस्तकाचा उत्तरार्ध आधी निघून नंतर पूर्वार्ध निघाल्याचे हे पहिलेच उदाहरण आहे, हेही वाचकांना त्यातल्या त्यात लक्षात ठेवण्यासारखे आहे.

पैसे खर्चून नाटक पाहावयाचे नाही आणि नाटक पाहिल्यावाचून तर राहावयाचे नाही असा दुहेरी निश्चय केल्यानंतर संध्याकाळी सात वाजण्याचे सुमारास आपल्या इष्ट देवतेचे स्मरण करून

घराला रामराम ठोकावा. ही इष्टदेवता अर्थात् नाटक दाखविण्याजोग्या व्यक्तीखेरीज दुसरी कोण असणार? घराला निघते वेळी खिशांतून पैशाचे पाकीट- अर्थात असेल तरच- काढून ठेवावयास कधीही विसरू नये. कारण नाटक पाहण्याची हौस काही अंशी समुद्राच्या भरतीप्रमाणे असते. साडेनऊ वाजेपर्यंत ती एकासारखी वाढत असते आणि अगदी साडेनऊ वाजता तर तिची 'समा' होते! सर्व प्रकारच्या प्रयत्नांची पिछेहाट झाली तरी या वेळी नाटकगृहाच्या दरवाजापासून दूर व्हावेसे वाटत नाही! आपल्या आणीबाणीच्या प्रसंगी काहीतरी दैवी चमत्काराने आपल्याला नाटक पाहायला मिळणार अशी निराशा आशा या वेळी मनात उत्पन्न होते. पुराणातल्या द्रौपदीवस्त्रहरणासारख्या अद्भूत कथांवर आपला विश्वास नसूनही तशाच एखाद्या प्रसंगाची आपण आतुरतेने अपेक्षा करीत असतो! येणाराजाणारांपैकी प्रत्येकाकडे आपण ओळख पटविण्याच्या तीव्र दृष्टीने न्याहाळीत असतो! नाटकाच्या 'मॅनेजर'ने सहज आपल्यावर दृष्टी टाकली तरी तो आपल्याला बोलावण्याकरिताच पाहतो आहे असा आपल्या वेड्या मनाला भासतो. आपण उत्सुकतेने त्याच्याकडे पाहू लागतो आणि तोंडावर कृतज्ञतादर्शक हसण्याची पेरणी करतो! इतकेच नाही, परंतु शकुंतलालोलुप दुष्यन्ताप्रमाणे बसल्या जागीच आपल्याला त्याच्याजवळ गेल्यासारखे वाटते! अशा या आशेच्या हेलकाव्यात अगदी साडे नावाचा सुमार होतो! तिकडे नाटकाची पहिली घंटा होते; इकडे आपल्या हृदयात उत्कंठतेचा दणदणट सुरू होतो! तिकडे सूत्रधार पडद्याबाहेर येतो; इकडे आपला प्राण शरीराबाहेर येऊ पाहतो! सारांश, ही वेळ मोठ्या आणीबाणीची असते! आणखी अशा वेळेस अखेर निराशेने बेफाम होऊन आपण साहजिक पैसे खर्चून नाटक पाहण्याच्या मार्गास लागतो! पण मुळीच पैसे बरोबर न घेण्याची आधीपासूनच सावधगिरी ठेविली म्हणजे या अत्याचारामुळे आपल्या हातून प्रतिज्ञाभंगाचे पातक घडत नाही आणि फुकट नाटक पाहण्याच्या इच्छेप्रमाणे पैसे खर्चून नाटक पाहण्याची इच्छाही त्याच कारणामुळे दबली जाते! एवढ्यासाठी अशा रीतीने नाटक पाहावयास निघताना नेमाने पैसे घरीच ठेवावेत; त्याप्रमाणेच पैशाबरोबरच लाजलज्जा, भीडमर्यादा, अंतःकरण, वाईट वाटण्याची मनाची शक्ती वगैरे सर्व भानगडीसुद्धा घरीच ठेवाव्या; कारण 'दरवाज्या'वरील धक्काबुक्कीत आपल्या नाजूक मालमतेचा सांभाळ करणे जड जाते! त्यांच्याऐवजी निर्लज्जपणा, कोडोपणा यांसारख्या ढाली घेतलेल्या असल्या म्हणजे नाटकगृहाच्या पहारेकऱ्याने शब्दशास्त्रांचा कसलाही मारा केला तरी त्यातून निभावून जाता येते! असो!

अशा प्रकारे 'सशस्त्र तयार' होऊन बाहेर निघाल्यानंतर आपल्या ओळखीच्या नाटकवाल्यांशी संबंध कसा जोडता येईल याविषयी विचार करावा. हा संबंध जोडण्याचे दुवे पुढे चढत्या भाजणीच्या क्रमाने दिले आहेत. परीट, दूधवाला, माळी, दुकानदार, छापखानेवाला, पोस्टमन, म्युनिसिपालिटीचे नोकर, कचेरीतील कारकून, थेटरवाला, रेल्वेकडील लोक व पोलीस अधिकारी. ही खानेसुमारी सर्वांगपरिपूर्ण करावयाची असल्यास, नाटकवाल्यांचे स्नेही व दूरदूरचे आप्त, त्यांना औषध देणारा डॉक्टर, नाटक मंडळीत पूजार्चनासाठी जाणारा ब्राह्मण, नाटकगृहातला चहावाला, त्याच्या शेजारचा विडीवाला, स्टेशनावरचा हमाल, गावातले सुप्रसिद्ध गावगुंड, भांडीवाली मोलकरीण आणि दळणवाली या सऱ्या बाजारबुणण्यांची वरील यादीत भरती करावी लागेल! इतक्या लोकांच्या मध्यस्थीने होतकरू प्रेक्षकाला नाटकगृहात प्रवेश करून घेता येतो. अर्थात या सर्व लोकांना तर

फुकट नाटक पाहण्याचा हक्कच आहे असे मी समजतो; म्हणून आजच्या लेखात मी या हक्कदार लोकांकडे विशेष लक्ष देत नाही. ज्यांचा नाटक मंडळींशी प्रत्यक्ष संबंध नसून, जे केवळ भूमितीच्या पहिल्या प्रत्यक्षप्रमाण्याच्या मदतीने नाटक पाहतात, त्यांच्या सोईसाठीच आजचा प्रयत्न आहे हे वाचकांनी विसरता कामा नये.

या हक्कदारांपैकी ज्याचा आपला संबंध असतो त्याच्या योग्यतेच्या मानाप्रमाणे नाटक मंडळीत आपली कमीअधिक संभावना होते. उघड उघड या सर्वच हक्कदारांची योग्यता सारखी नसते. नाटक मंडळीला त्यांच्यापासून होणाऱ्या उपयोगाच्या मानाने यांचे हक्क स्थापित होत असतात. हल्ली आपल्या अगदी रोजच्या परिचयातले उदाहरण घेऊन या हक्कदारांचे वर्गीकरण करावयाचे झाल्यास सध्याच्या हिंदी राजकीय परिस्थितीचा उपयोग करून घेता येईल. स्वराज्य मिळविणे आणि नाटक पाहण्याची परवानगी मिळविणे यातील सादृश्य मान्य केले तर ही उपमा काव्यप्रकाशाच्या केशभेदक व्याख्येवरहुकूम अगदी पूर्णोपमा होते. स्वराज्याचा हक्क देणारे सरकार आणि नाटक पाहण्याची परवानगी देणारी नाटक मंडळी यांचे कितीतरी साधर्म्य आहे. स्वराज्याचा हक्क मागणाऱ्या लोकांचे त्यांच्या शक्तीप्रमाणे निरनिराळे भेद पाडता येतात. कमीपणापासून सुरुवात केली तर राष्ट्रसभेसारख्या लौकिक सभांच्याद्वारे मिठ्यास भाषेचे अर्ज व विनंती करणारे राजकीय भिकारी पहिल्याने पुढे येतात. परीट, दूधवाला, भांडीवाली, मोलकरीण, ब्राह्मण, आप्तइष्ट, विडीवाले वगैरे मंडळी नाटकी चळवळीतील मवाळ होत. (येथे एक सूचना देणे भाग आहे. या सर्व प्रकारच्या हक्कदारांचा स्वतः नाटक पाहण्याचा हक्क अचिन्त्यच असतो. त्यांच्याबरोबर येणाऱ्या त्यांच्या दोस्तांना हा हक्क मिळवून देण्यासाठीच ही स्वदेशी चळवळ चाललेली असते. एवढ्यासाठी इंग्रजीतील Transfer of Epithet अलंकारान्वये आपण त्या त्या हक्कदारांची नावे त्यांच्या उपग्रहांना देऊ.) वरील नाटकी मवाळांना स्वराज्याचा हक्क अर्थातच फार जपून मागावा लागतो. नाटकगृहात फारशी गर्दी नाही, मॅनेजरसाहेबांची मर्जी सुप्रसन्न आहे, वगैरे वगैरे गोष्टींची तरतूद लक्षात घेऊन हे नाटकी मवाळ आपल्या मागणीचा अर्ज अत्यंत नम्र भाषेने, परिणत अंगाने, हसतमुद्रेने मॅनेजरपुढे टाकतात. राजकीय मवाळांना सरकार एखादे वेळी स्थानिक स्वराज्य, कौन्सिलात मुकाट्याने बसण्याचा हक्क वगैरे फोलपटे देण्याची मेहेरबानी करते, त्याप्रमाणे नाटक सरकारसुद्धा आपल्या मवाळांना कधी 'पिट'मध्ये बसण्याचा, कधी पडदे ओढण्याच्या माडीत बसण्याचा, तर कधी दरवाजातच बसून खेळ पाहण्याचा हक्क देत असते. दरवाज्यावरील व्यवस्थापकांना माळ्याकडून येणारे फुलांचे गजरे, चहावाल्याकडून मिळणारा चहा, विडीवाल्याने दिलेल्या पानाच्या पट्ट्या, या गोष्टी हिशेबात घेतल्या म्हणजे मवाळ लोकांकडून अधिकारी साहेबांना होणाऱ्या 'टी' पाट्या, पानसुपान्या यांची उणीव भरून येणार आहे. या नाटकी मवाळांची नम्र भाषा, कितीही वेळा हाकून दिले तरी पुनः पुन्हा येण्याचा लोचटपणा, कठीण शब्दांच्या मारालाही दाद न देणारा मोंडपणा, नाटक 'खलास' होण्याची वेळ झाली तरी चिकाटी धरून बसलेला आशावादीपणा या सर्व गोष्टी पाहिल्या म्हणजे राष्ट्रीय सभेत बसल्याचा भास झाल्यावाचून राहात नाही. हे साम्य इतके परिपूर्ण आहे की, कधी साहेबांच्या बंगल्यावर मिळणाऱ्या लाथांचा नमुनासुद्धा नाटकगृहाच्या दरवाज्यावर दृष्टीस पडतो. एखादा माथेफिरू 'डोअरकिपर' या लोचट भिकाऱ्याला

एखादे वेळी गचांड्यासुद्धा देत असतो. असो. यंदाच्या लाहोरच्या काँग्रेसचा टाहो घेणाऱ्या राजकीय भिकाऱ्यांना शनिवार-बुधवारी नाटकगृहाच्या दरवाज्यावर येऊन या नाटकी मवाळांपासून कायक्रमाचे धडे घेण्याची शिफारस करून आमच्या नाटकी सृष्टीतल्या स्वराज्यासाठी भीक मागणाऱ्या या 'जवानमर्द भिकारभाई'चा तिरस्कारपूर्वक निरोप घेऊ.

या मवाळात आणखी एका वर्गाचा समावेश न करणे अन्यायाचे होणार आहे. पाचसात इंग्रजी ग्रंथांची भाषांतरे करून विद्वान ठरलेले लेखक, केवळ लोकांच्या करमणुकीसाठी लेखणी शिवविणारे ग्रंथकार, जन्मभर संस्कृत भाषेत रळून शेवटी राजकीय प्रकरणात शिरणारे पेन्शनर वगैरे जसे राजकीय मवाळात असतात त्याप्रमाणे नाटकी मवाळांतही पाच-सात नाटकांतल्या चोऱ्या करून वेडीवाकडी नाटके लिहिणारे लुंगेलुंगे नाटककार, नाटकवाल्यांच्या स्तुतीची श्लोकात्मक अष्टके करून आणणारे कवी वगैरे स्थानिक हक्कदार असतातच! यांच्या वशिल्यानेही प्रसंगवशात नाटकगृहात प्रवेश करून घेता येतो. मुक्कामाच्या गावचे गवईसुद्धा याच वर्गात ओढिता येतील. याचे तोंड बंद करण्यासाठी अर्थात घरी येऊन कर्कश सुरात गात बसतील या अर्थानेच- पासाचा बोळा यांच्या तोंडात कोंबावा लागतो. यांना पास न दिले तर हे गावभर निंदेचे रडगाणे सुरू करतात. मात्र यांच्या स्तुतीपर संगीतात आणि निंदात्मक गद्यात अधिक कर्कश कोणते हे मला अजून ठरविता येत नाही.

यानंतर 'निःशस्त्र प्रतिकार'चा मार्ग स्वीकारणारे नाट्यसृष्टीतले 'जहाल' लोक येतात. पोस्टमन, म्युनिसिपालिटीतले नोकर, रेल्वेकडील अधिकारी गावातल्या ठिकठिकाणच्या अड्ड्यांतले प्रमाणीभूत प्रमुख वगैरे लोकांचा या 'जहाल' वर्गात समावेश होतो. अप्रत्यक्ष प्रतिकार करण्याच्या बाबतीत हे पूर्णपणे वाकबगार असतात. कलकत्याच्या राष्ट्रसभेपासून गाजत असलेले, मवाळांना थरथर कापविणारे आणि अधिकाऱ्यांच्या डोळ्यात सलणारे राष्ट्रीय पक्षाचे चार कंठाळी ठराव* या नाटकी जहालांजवळ वेड्यावाकड्या रूपाने हजर असतात. नाटकवाल्यांनी आपल्याला नाटकाला फुकट सोडलेच पाहिजे ही यांची स्वराज्याची कल्पना, गावच्या बडबड्या लोकांचा धुमाकूळ ही यांची स्वदेशी चळवळ, लोकांना नाटकाची तिकिटे न घेण्याचा उपदेश करणे हा यांचा बहिष्कारयोग आणि नाटक चालले असता दंग्याधोऱ्यांना उत्तेजन देणे हेच यांचे राष्ट्रीय शिक्षण! क्वचित् प्रसंगी नाटकगृहाभोवती लोकांना न येऊ देण्याचे 'पिकेटिंग'सुद्धा अंमलात येते! यांच्या अप्रत्यक्ष प्रतिकाराच्या मार्गाचे काही नमुने नमूद करितो. नाटक सुरळीत चालले असता मध्यंतरी 'वन्समोर-नोमोर'चा धुमाकूळ घालणे; पोस्टमनने नाटक मंडळींची पत्रे उशिरा आणून देणे किंवा अजिबात फाडून टाकणे; म्युनिसिपालिटीतील लोकांनी नाटकमंडळींच्या राहत्या घरी व नाटकगृहात पाण्याची टंचाई करून सोडणे; रेल्वेकडील लोकांनी पार्सले अडकवून ठेवणे, सामानाचे डबे मध्यंतरीच 'सिक' करणे किंवा भलत्याच स्टेशनवर रवाना करणे वगैरे ... हे किंवा यांसारखे अडवणुकीचे मार्ग राजकीय जहालांच्या प्रयत्नांपेक्षा शतपट फलदायक असतात हे येथे नमूद करणे केवळ जरूरीचे आहे. या नाटकी जहालांनासुद्धा पिटमध्ये बसण्यासारखे हलक्या प्रतीचे 'वसाहतीतील स्वराज्य' नको असते. अगदी इंग्लिशमनप्रमाणे- अर्थात पैसे खर्चणाऱ्या लोकांप्रमाणे नाटकगृहात 'निर्भेळ स्वराज्य' मिळविणे हे यांचे अंतिम साध्य असते.

---

* या चार ठरावांचा असा दुरुपयोग करताना मला मनापासून वाईट वाटत आहे.

- सवाई नाटकी

यानंतर माझ्या वाचकांनी माझ्या मागोमाग फार जपून येण्याची खबरदारी घ्यावी. कारण आता आपणाला प्रत्यक्ष प्रतिकार करणाऱ्या छातीटोक वर्गाशी भिडावयाचे आहे. तुर्कस्तान, इराण वगैरे देशांतील सशस्त्र प्रजाजनांप्रमाणे राज्यकर्त्यांना सामन्यात जेरीस आणून त्यांच्याकडून स्वराज्य हिसकावून घेणारे लोकसुद्धा नाटकी सृष्टीत आहेत. पोलीस व त्यांचे अधिकारी, मॅजिस्ट्रेट व त्यांचे अनुयायी वगैरे अधिकारी लोक या वर्गात मोडतात. खेळ बंद करणे, खेळाला मुळीच परवानगी न देणे, प्रेक्षकांतील दंगा मोडण्याच्या निमित्ताने कायदेशीर दंगा करणे यासारख्या मर्दानी मार्गांनी नाटकवाल्यांशी हमखास लढून, त्यांना दाती तृण धरावयास लावून शरण आणणारा हा वर्ग फारच बलवान असतो. 'मॅग्राचार्टावर' सही करणारा 'किंग जॉन' जसा गोगलगाय बनला होता तसाच नाटकाचा मॅनेजर या महात्म्यांपुढे नरम पडतो. हे लोक आपल्या परिवारासह नाटकगृहात येऊ लागेल म्हणजे मॅनेजरच्या अरेरावीपणाला आळा पडून दरवाजावरील राजसत्तेला 'नियंत्रित राजसत्तेचे' (Limited Monarchy) स्वरूप येते. या वर्गाचा दरारा इतका विलक्षण असतो की इतर वर्गांशी जुलमी राजसत्ता चालविणारा मॅनेजर यांना पाहताच आपल्या सिंहासनाचा- खुर्चीचा-सत्तीचा राजीनामा देतो; नाही तर यांनी अधिकाराचे शस्त्र वापरलेच म्हणून समजावे! हा सारा सशस्त्रतेचा प्रभाव आहे.

आता राहता राहिला अराजकांचा- निहिलिस्टांचा- वर्ग! वर सांगितलेले, राजकीय किंवा नाटकी तीन वर्ग या नात्याने तरी आपला हेतू सिद्धीस नेण्याचा प्रयत्न करित असतात. त्यांचे प्रयत्न आशेच्या पायावर होतात! पण अराजक म्हणजे वैतागलेले निराशावादी! इष्ट हेतूकडे यांचे फारसे लक्ष नसते. परंतु केलेल्या प्रयत्नांच्या निष्फळतेमुळे सुडासारखा फलहीन परंतु भयानक मनोविकार यांचा स्वामी असतो. निराशेचा बेफामपणा यांच्या हातून मोठमोठाले अत्याचार घडवून आणितो. स्पेन, पोर्तुगाल, रशिया वगैरे देशात हे अराजक लोक पूर्वीपासून आहेत. हिंदुस्थानात मात्र हे महात्मे अलीकडेच उदयास येत आहेत. हिंदुस्थानात मात्र हे महात्मे अलीकडेच उदयास येत आहेत. बाँबसारख्या स्फोटक द्रव्यांची फेक सुरू करून हे अराजक स्वतः गुप्त राहतात. राजकीय वातावरणात हे लोक हिंदुस्थानात जरी नुकतेच दिसत असले तरी नाटकी सृष्टीतले अराजक मात्र फार प्राचीन काळापासून आहेत. दगड, धोंडे यांसारख्या स्फोटक-डोकी फोडणाऱ्या द्रव्यांचा नाटकगृहावर वर्षाव करून हे आपल्या मनोवृत्तीचे समाधान करीत असतात. राजकीय अराजकांचे प्रयत्न जसे सहसा यशस्वी व्हावयाचे नाहीत तसे यांचे धोंडेही फार करून कोणाला लागत नाहीत हे सुदैवच समजले पाहिजे. स्पेन, पोर्तुगाल, सर्बिया वगैरे देशातल्या राज्यकर्त्यांवर कैक वेळा बाँबगोळे टाकण्यात येतात; परंतु ते बहुधा चुकतात! नाटका-अराजकांनाही कधी यश येत नाही. उलट अतिपरिचयामुळे हा धोंडे मारण्याचा प्रकार अलीकडे हास्यास्पद होऊ पाहात आहे! नाटकाच्या मॅनेजर मंडळीला त्यांचे आता काहीच वाटेनासे झाले आहे. बंगालचे पोलीस बाँबच्या आवाजाने

दचकल्याच्या बातम्या ऐकून पत्र्यावर पडलेल्या धोंड्यांचे आवाज शांतपणे ऐकणारे नाटकाचे मॅनेजर त्या पोलिसांना हसत होते. दारूची पोती पेटवून पार्लमेंटच्या सभागृहाला आग लावण्याची कल्पनासुद्धा आमच्या नाटकी वातावरणात अंमलात येऊन गेली आहे. चाळीसगावच्या कित्येक 'गायफॉक्स'नी राजापूरकर मंडळींचे नाटकगृह जाळण्यात यश मिळवून 'गनपावडर प्लॉट'मध्ये सापडलेल्या अर्धवट अराजकांना लज्जेने खाली पाहावयास लाविले आहे. अर्थात बेछूट तालीमबाज, पोलीसच्या नजरेत भरलेले उडाणटप्पू यांसारखी शेलकी मंडळींच या अराजक वर्गात असते हे सांगावयास नकोच! त्याचप्रमाणे मनुष्यपणाला काळोखी आणणारी ही कृत्ये काळोखातच होतात हेही साहजिकच आहे! येथेच आणखी एका गोष्टीचा उल्लेख करणे योग्य आहे! शरीराचे जसे धर्म आहेत तसे मनाचेही तेच धर्म आहेत. कित्येक शरीराने सुट्ट असतात तर कित्येक मनाने सुट्ट असतात. उलटपक्षी कोणी शारीरिक उडाणटप्पूही असतात, तर कोणी मानसिक उडाणटप्पूही असतात आणि वरील अराजकांत या दोन्ही तऱ्हाच्या उडाणटप्पूंचा भरणा असतो. फरक एवढाच की, शारीरिक अराजक स्वतःची विचारसरणी यथातथ्याने आचारात आणतात आणि मानसिक अराजक तिचा नुसता उच्चारच करून थांबतात! दुबळ्या शरीरात राहणारे अराजक मन कमकुवतपणामुळे खुनासारख्या कृत्यासाठी हत्याराऐवजी लेखणीकडे धाव घेते आणि हा खून पाडण्यात त्याच्या हातावर रक्ताऐवजी शाईचे डाग पडतात. सारांश, कमताकद अराजकांचे अत्याचार धमकीच्या पत्रांपलीकडे जात नाहीत; राजकीय भानगडीत जशी ही धमकीची व शिव्याशापांची निनावी पत्रे आहेत तशी ती नाटकांतही आहेत. प्रत्येक नाटकमंडळीला अशी पत्रे यावयाचीच! परंतु हे कागदी बाँबगोळे कधीच त्रासदायक होत नाहीत. यांच्या जन्मदात्या हलक्या मनाच्या समाधानासाठी यांना मानसिक बाँब किंवा भाववाचक बाँब अशी दिसण्यात भयंकर परंतु अगदी निःसत्त्व नावे देता येतील. या पत्रांतून आचरट विधाने, असंभाव्य बेत, धाडसाच्या धमक्या आणि अत्यंत घाणेरड्या शिव्या हा मालमसाला ठेचून भरलेला असतो. हे बाँब ताबडतोब फाडून (फोडून!) टाकण्यात येतात. परंतु परोपकाराच्या दूरदृष्टीने येथून पुढे तरी मानसिक अवनतीचा हा किळस जपून ठेवण्याची मी प्रत्येक मंडळीच्या व्यवस्थापकाला नम्र सूचना करितो. कारण, पुढेमागे स्त्री-शिक्षण सार्वत्रिक होऊन बाजारबसव्यांनासुद्धा शिव्यांचे शिक्षण देण्याच्या शाळा निघाल्या तर त्या वेळी या मानसिक उकळ्यांची बाडे वाड्मयादाखल (Classical Literature) उपयोगी पडण्याचा संभव आहे, किंवा आपल्या बाजूवर प्रकाश पाडण्यासाठी समर्थनार्थ प्रमाणांऐवजी प्रतिपक्षांना सर्रास अचकटविचकट शिव्या देणाऱ्या सध्याच्या काही मवाळ पत्रांनाही हे अपशब्दांचे कोश उपयोगी पडतील! असो!

येथपावेतो फुकट नाटक पाहणारे बरेवाईट हक्कदार सांगितले. आपली यांची ओळख असली म्हणजे आपले काम झाले. परंतु नाटकगृहात प्रवेश करण्याचा हा फक्त एक मार्ग झाला. खरे म्हटले तर कोणताही किल्ला स्वाधीन करून घेण्याचे तीन मार्ग असतात. एक समोरासमोर लढून किल्ला घेण्याचा; दुसरा गनिमीकाव्याने छाप घालण्याचा; आणि तिसरा फंदफितुर करण्याचा. नाटकगृहाचा किल्ला पाडाव करण्यालासुद्धा हे तिन्ही मार्ग मोकळे आहेत. इतका वेळ विवेचन केले ते केवळ पहिल्या मार्गाचे! उघड उघड वशिला लावणे आणि छातीस छाती लावून लढणे ही दोन्ही सारख्या

छातीची कामे आहेत. आता गनिमीकाव्याने कसे लढावयाचे ते पाहा.

गनिमीकाव्याची लढाई म्हटली म्हणजे फारच अकलेची, धीमेपणाची आणि गुप्तपणाची! तीत अखेरपर्यंत लढणाऱ्याच्या हेतूचा मागमूसही लागत नाही आणि छाप्या येतो तो असा अचानक, की शत्रूला बेसावधपणामुळे प्रतिकारच करिता येऊ नये! इतिहासात गनिमीकाव्याची लढाई छत्रपती शिवाजी, नेपोलियन, मल्हारराव होळकर यांसारख्या कसलेल्या वीरांनाच साधली आहे. नाट्यकलेत मात्र ही बरीच सुसाध्य आहे. प्रथम आपल्या एखाद्या मित्राच्या किंवा चुलत मित्राच्या बरोबर नाटकमंडळीच्या बिऱ्हाडी जायचे; तेथे पहिल्याच भेटीत एक दोन प्रमुख व्यक्तींशी मित्रत्वाचा संबंध जोडावयाचा आणि एखादे दुसरे काम अंगावर घ्यावयाचे व पुढे त्या कामाच्या पूर्ततेसाठी येऊन दुसरे काम अंगावर घ्यावयाचे! अरबी भाषेतील सुरस गोष्टींची, एका दिवशी एकीचा शेवट व दुसरीचा आरंभ अशा गुंतागुंतीच्या तत्वावर रचना केली आहे; तीच रचना या भेटीच्या हेतूमध्ये कितीतरी दिवस मोठ्या सावधगिरीने ठेवावी लागते! आठ दहा दिवस हा क्रम चालला असता मध्यंतरी होणारी नाटके पैसे खर्चून पाहावी लागतात! एखादे दिवशी खेळ चालला असता मध्येच नेपथ्यात जाऊन गप्पा मारीत बसावे. आपल्या ओळखीचा पारा कितपत वर चढला आहे हे पाहण्याची ही सारी साधने आहेत! एखाद वेळी नाटक चालू असता नाटकाचा मुख्य मॅनेजर बसला असेल त्याच्याशी काही निराळ्याच विषयावर बोलत बसावे! या गोष्टीमुळे आपल्याला नाटक पाहण्याचा फारसा हव्यास नाही असा नाटकवाल्यांचा ग्रह होतो. स्वार्थत्यागाचा हा छाप बसवीत असताना मधून मधून स्तुतीचे 'डोस' देण्यात चुकू नये! खेळ चालला असता लोकमतांचे 'टेलिग्राफ' नटमंडळीस नेऊन पोहोचवीत असावे! अर्थात या 'ताज्या तारा' कोणत्या धोरणाच्या असाव्या लागतात हे सांगणे नकोच! याप्रमाणे सर्व तयारी झाली म्हणजे एके दिवशी छाप्याला सुरुवात करावी! छाप्या केवळ चाचणी करण्यापुरताच असतो. एखाद्या खेळाच्या दिवशी तिकीट न काढता नाटकगृहात शिरण्याचे धाडस करावे! नाटक बहुधा साडेनऊ वाजता 'उभे राहते' आणि नऊ वाजल्यापासून लोकांची गर्दी साधारणपणे जमू लागते! परंतु नाटकाचे व्यवस्थापक व नट आठ वाजता नाटकगृहात जातात. म्हणून आपला छाप्या सव्वाआठ साडेआठच्या सुमारास घालावा! ही वेळ पसंत करण्याचे कारण इतकेच की, अजून लोकांची गर्दी नसल्यामुळे व्यवस्थापक लोकांस आपल्याशी बोलावयास वेळ असतो आणि त्याच कारणाने आपले येणे त्यांच्या नजरेसही ठळकपणे येते. छाप्याच्या मोहिमेचे स्वरूप घाईचे असावे! एकंदर प्रकार पाहून कोणीतरी आपल्याला 'कारणबोधक' प्रश्न विचारतो आणि याच प्रश्नाच्या स्वरूपावरून, आणि हेतूवरून आपल्या नाटकी कारकिर्दीचे पुढील धोरण ठरवायचे असते! या प्रश्नाचा एकंदर प्रकार समाधानकारक असला म्हणजे झाले! किल्ला सर झाल्याची मुहूर्तमेढ खुशाल ठोकावी! या प्रश्नाचे आजपर्यंतचे ठरावीक आणि योग्य उत्तर नवशिक्या लोकांपुढे शब्दशः देतो. "आता काही नाटकाला आलो नाही. अजून जेवणसुद्धा झाले नाही. त्या आमच्या यांच्याकडे इतका वेळ बसलो होतो, आता आत त्या आपल्या त्यांच्याकडे जाऊन येतो. मग घरी जाणार, जेवणार आणि इतक्यावर नाटकाला येणार! बाकी आज यायला सापडेल किंवा नाही याची शंकाच आहे." वर्तमान, भूत, भविष्य या तिन्ही काळचे आपले धोरण सांगणारे, जन्मदात्या प्रश्नाकडे लक्ष न देता आपल्याच मागाने जाणारे, लांबलचक,

क्वचित् प्रसंगी अप्रासंगिक परंतु अपरिहार्य असे हे आपले उत्तर मात्र हसत हसत दिले पाहिजे! या उत्तरावर जर नाटकवाल्यांनी मोकळ्या मनाची उत्साहवर्धक, आशाजनक आणि विनोदी टीका केली तर आपल्या मनाशी विजयाची खूणगाठ बांधावी आणि ते लुटुपुटीचे काम कसे तरी आटोपून घरी चालते व्हावे! आणि वाटेल तर त्याच दिवशी किंवा दुसऱ्या प्रयोगाच्या दिवशी खुशाल तिकीट न काढता नाटकगृहात प्रवेश करावा आणि आपला जय झाल्याबद्दल द्यावा हरहर महादेवाचा घोशा उडवून! यापुढे त्या मंडळींची नाटके पाहण्याचा तहहयात हक्क आपल्याला मिळतो! पुढे कर्तबगारीच्या जोरावर आपल्याला प्रत्यक्ष किल्लेदाराची- दरवाज्यावर पास देण्याची- जागासुद्धा मिळविता येते. थोड्याबहुत फरकाने गनिमीकाव्याच्या लढाईचे हे कायमचे स्वरूप आहे. मी नाटकाच्या धंद्यात शिरून फक्त साडेतीन वर्षे झाली आहेत. परंतु इतक्या अल्प अवधीत आणि फक्त आमच्याच मंडळींत किती तरी लोकांना या रीतीने कायमचे हक्कदार होताना पाहिले आहे! नाटकी मित्रत्वाची वाढ मी अगदी लक्ष लावून पाहिली आहे. हिच्या यशस्वीतेबद्दल माझी बालंबाल खात्री झालेली आहे, आणि म्हणूनच मी या रीतीची वाचकांना शिफारस करीत आहे!

आता फंदफितुरीच्या मार्गाकडे वळू! फंदफितुरी ही नेहमी एकट्या दुकट्या मनुष्याला एकीकडे गाठून त्याच्यामार्फत करावयाची असते! इतिहासाकडे नजर फेकल्यास त्यातल्या त्यात असे दिसून येईल की, फंदफितुरीच्या बाबतीत पुरुषांपेक्षा प्रेमळ स्त्री जातीचाच जास्त उपयोग होत आला आहे. नाटकी सृष्टीही या अनुभवाच्या विरुद्ध नाही. आता अर्थात या सृष्टीतल्या स्त्रीजातीत स्त्रीवेष घेणाऱ्या नटांचीच योजना केली पाहिजे. एवढी तरतूद लक्षात ठेवून पुढे कार्याला सुरुवात करावी. फंदफितुरीसाठी प्रथम काही भांडवल खर्च करावे लागते. हे भांडवल पुन्हा मिळण्याचा संभव नसतो. परंतु त्याच्यावर रेल्वे कंपनीच्या शेअरप्रमाणे व्याज मात्र दामदुपटीपेक्षा अधिक मिळविता येते! फंदफितुरीला सुरुवात रस्त्यावर करावयाची असते. संध्याकाळी नाटकवाले बहुधा फिरावयास जातात अशा वेळी त्यांच्या बिन्हाडावर पाळत ठेवून एखादे भोळसरसे सावज एकटेदुकटे दिसले, की त्याच्यावर झडप घालावी. हा फसवणुकीचा विषय नाटकात साधारण तरी महत्त्वाचा असावा; अगदी पडदे ओढणारा गडी किंवा 'कोकिले'चे काम करणारा छबडा असा उपयोगी नाही. नवीन ओळख पाडण्याचे दोन प्रकार आहेत. एक, नवी ओळख या खऱ्या स्वरूपाने आणि दुसरा, जुन्या ओळखीच्या जीर्णोद्धाराने स्वरूपाने. दोन्ही मार्ग सारखे सुसाध्य असून सारखे फलप्रद आहेत. प्रथम नवीन ओळखीबद्दल विचार करू. आपले इष्ट सावज घरांतून बाहेर निघाल्याबरोबर आपणही रेंगाळत त्याच्यामागे चालू लागावे! मध्यंतरी तो कोणाशी बोलावयास थांबला तर आपणही लघवीसारख्या निमित्ताने कालक्षेप करावा. परंतु जर का त्याच्याशी बोलणारा इसम सुदैवाने आपल्याही ओळखीचा असला तर काम झालेच! लागलीच 'द्वाभ्या तृतीयः' होऊन पुढे बरोबर चालण्याइतकी ओळख करून घ्यावी आणि तो मध्यस्थ आपल्या मार्गाने जाताच त्याच्याबद्दल बोलणे सुरू करून ओळखीच्या मात्रेचे दोन वेढे जास्त द्यावेत! ओळख करून देणाऱ्या मनुष्याबद्दल 'याची तुमची कुठली ओळख?' हा प्रश्न विचारावा आणि त्याच्या उत्तरावरहुकूम पुढील कार्यक्रम ठरवावा. त्याच्या उत्तरानंतरच्या आपल्या धोरणाचे नमुने 'प्रिस्क्रिप्शन फार्म'च्या धर्तीवर पुढे दिलेले आहेत.

नमुना	नटाचे उत्तर	आपले धोरण	मिश्रणाचे प्रमाण	शेरा
१	याची आमची फार ओळख. मोठा छान मनुष्य आहे.	त्याची आणखी सलगी दाखविणाऱ्या व्याख्यानाचा एक भरपूर डोस देणे	तीन भाग त्याची स्तुती व एक भाग आपली स्तुती	दुसरे वेळी गाठ पडल्यास बोलण्याइतकी ओळख झाली.
२	आहे झाले असाच एक हलकट	तेच औषध चालू. सलगीऐवजी मात्र माहिती	दोन भाग त्याची निंदा व दोन भाग आपली स्तुती	दाट ओळख निंदेच्या जोरावर झाली.

मध्यस्थाच्या मदतीने अशा प्रकारे ओळख झाली तर ठीकच झाले. परंतु असा कोणी उपयुक्त महात्मा नच भेटल्यास आपण स्वावलंबनाचा मार्ग सोडू नये. नाटक मंडळींचे बिन्हाड दिसत असेपर्यंत त्या सावजाच्या मागे रेंगाळत चालावे. बरेच लांब गेल्यामुळे किंवा आडवळणाच्या फायद्यामुळे ते बिन्हाड दिसेनासे झाले, की आपली गती त्याच्याशी समांतर ठेवावी. पुढे एकदाची त्याची आपली नजरानजर होताक्षणीच पुढील प्रश्नांचा मारा करावा.

प्रश्न १ - पुढला खेळ कोणता?

प्रश्न २ - तुमचे काय काम आहे त्यात?

प्रश्न ३ - येथे किती दिवस मुक्काम आहे?

प्रश्न ४ - पुढला मुक्काम कोठे होणार?

महाकवी कालिदासाने स्पष्ट सांगून ठेविले आहे की, 'संबंधमाभाषणापूर्व माहः' या महातत्त्वाच्या आधाराने आपला आणि त्या नटाचा या चार प्रश्नोत्तरानंतर स्नेहसंबंध झाला असे मानायला काही हरकत नाही. उपर्युक्त श्लोक म्हणणाऱ्या दिलीपाचा नि सिंहाचा स्नेहही एवढ्याच आधारवर उभारलेला होता. असा स्नेह झाल्यानंतर नाना प्रकारचे विषय काढून स्नेहाचे दृढीकरण करणे हे केवळ आपल्या हाती असते. त्यातल्या त्यात चालू दिवसाची त्याची फिरावयाला जावयाची जागा फारशी उत्तम नसून तिच्यापेक्षा चांगली जागा आपणास माहित आहे हे सांगण्यास व दुसरे दिवशी आपल्या सोबतीने त्या बाजूला फिरावयास येण्याचे त्यास आमंत्रण देण्यास मात्र विसरू नये. मध्यंतरी चहाकॉफीचे दुकान आढळताच त्यातल्या वस्तूंची लाच देण्यास कसूर होता कामा नये! लाच म्हणजे फंदफितुरीचा जीव आहे. हे स्नेहाचे दोरखंड नाटकवाल्या लोकांची व आपली 'टग ऑफ वॉर' झाली तर तुटणार नाही अशी खात्री होईपर्यंत हा चहाकॉफीचा खुराक चालू ठेविलाच पाहिजे. याशिवाय दोन्ही बाजूचे वजन जोखून मधून मधून बिडी, पानतंबाखूपासून तहत दारू, चरस, अफू, बचनाग यांसारख्या चैनीच्या पदार्थांचाही मारा करित गेल्यास फायदेशीर आहे. इष्ट उंचीपर्यंत स्नेहाची परमावधी झाली म्हणजे या फितुरी पात्राच्या मध्यस्थीने नाटकगृहाच्या किल्ल्याचा दिंडीदरवाजा मोकळा करून प्रवेश करून घेता येतो. असो. जुन्या ओळखीचा जीर्णोद्धार करण्याच्या

स्वरूपाने नवीन ओळख पाडण्याचा प्रकारही असाच सुकर आहे. एकदम हसत हसत बोलण्यास सुरुवात केली तरीसुद्धा शेकडा नव्याण्णव पूर्णांक नव्याण्णव शतांश हिशश्याने यश येतेच येते! अतिशय परिचयामुळे नाटकवाल्याला आपल्या मित्रांची व ओळखीच्या प्राण्यांची खरोखरीच मोजदाद नसते! उलटपक्षी नवीन स्नेह करण्याकडे त्याची प्रवृत्ती जास्त असते. या दोन्ही गोष्टींचा परिणाम आपल्या धाडशी प्रयत्नाला पथ्यकरच होतो. हा फंदफितुरीचा मार्ग इतक्या विस्तरतः वर्णांत बसण्याचे कारण इतकेच की, वरील दोन्ही मार्गापेक्षा हा मार्ग श्रेयस्कर असून यात हिंदूपणाने वागल्याचेही श्रेय मिळते. अनादिकालापासून फंदफितुरी आमच्या आर्यराष्ट्रात प्रचलित आहे. ज्या फंदफितुरीच्या जोरावर श्रीरामचंद्रांनी लंकेची राखरांगोळी केली; ज्या फंदफितुरीच्या जोरावर दिल्लीचा दौलत शहाबुद्दीन घोराने मातीत मिसळून टाकिली; ज्या फंदफितुरीच्या जोरावर पेशवाईचे वाटोळे झाले; त्या फंदफितुरीच्या जोरावर- प्रियवाचक, असे कंटाळू नका. फंदफितुरी आम्हा हिंदू लोकांचा आत्मा आहे! बिभीषण, जयचंद्र, मीर-जाफर, उमीचंद्र, मुरारीराव, रायगाडचा रायनाक महार यांसारख्या महात्म्यांचा ज्या अलौकिक गुणामुळे उत्कर्ष झाला त्याचे योग्य वर्णन करावयास नको का! फाटक्या पानांनीच भरलेल्या आमच्या इतिहासात पदोपदी काळ्या डागाखाली 'फंदफितुरी' हीच अक्षरे दिसून येतील! याच गुणाने आम्ही मातीला मिळालो; हाच गुण आमच्या हाडीमासी खिळून राहिला आहे! आणि म्हणूनच या आर्यमार्गाने जाण्याची मी माझ्या प्रत्येक आर्यवाचकाला विनंती करित आहे! नाटकी सृष्टीतसुद्धा या आर्यगुणाने मोठमोठाली कार्ये घडून आली आहेत. म्हणून अशा मार्गाने एखादे पात्र आपल्या स्वाधीन करून ठेविले म्हणजे झाले! आपल्या सुदैवाने जर का मुख्य स्त्रीपाटीच आपल्या हाती लागला तर मग विचारावयासच नको! कित्येक महात्म्यांनी अशा प्रकारे चांगल्या चालत्या मंडळ्या नामशेष करण्याचासुद्धा प्रयत्न केल्याचे माझ्या ऐकित्यात आहे!

याशिवाय घोरपड लावून किल्ला सर करण्याचा एक बिकट मार्ग आहे. परंतु नाटकात आणि इतिहासात हा अगदी क्वचित दिसून येतो; नाटकाच्या किल्ल्यावर घोरपड लावणे म्हणजे घोरपडीप्रमाणे मॅनेजरच्या पायाला घट्ट मिठी मारून अर्थाअर्थी संबंध नसताही नाटक फुकट पाहण्याची आळ घेणे! हा मार्ग अगदी निर्वाणीचा आहे! आमच्या मंडळीत एकदा एक गृहस्थ येऊन दरवाजावर अशीच आळ घेऊन बसले. स्वारीचा पोषाख साधारण चांगला असून बोटत एक अंगठीसुद्धा होती. या राजेश्रीचे प्रतिज्ञावाक्य पुढील शब्दांत दिले आहे, "जवळ पैसा नाही; नाटक पाहण्याचा तर निश्चय केला आहे! बापाने घरातून हाकून दिले आहे; तुम्ही लाथेने दूर लोटून द्या, पोलिसांच्या ताब्यात द्या; पण प्राण गेला तरी नाटक पाहिल्यावाचून राहणार नाही; तरी या अशा पावसात रात्रभर अस्सा पडून राहीन." विशेष शोधाअंती असे कळून आले की, जिवावर उदार होऊनही निर्वाणीचे शब्द बोलणारा हा महात्मा रेल्वेवरील एक स्टेशनमास्तर आहे! भडाभड पैसे खर्चून नाटक पाहणारे माझे उधळे वाचक या सडेतोड मार्गाकडे लक्ष देतील काय? "ब्राह्मणांचा स्वधर्म भिक्षा। ओम् भवति या पक्षा। रक्षिते पाहिजे।" हे समर्थांचे वचनही ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे! ब्राह्मणांबद्दल तक्रारच नाही; आणि वेदोक्तांचे अधिकार मागणाऱ्या क्षत्रियादिकांनी इतर अधिकारांबरोबर याही अधिकाराची मागणी केली म्हणजे झाले!

यानंतर वेष पालटून तात्पुरता प्रवेश करण्याच्या मार्गाचा विचार करू. नाटकवाल्याच्या मित्रत्वाचा वेष पुरेनासा झाला म्हणजे कोणी पोलिसाचा वेष घेऊन येतो, कोणी रेल्वेचा हमाल होऊन येतो, कोणी थेटरवाल्याचा कामचलाऊ आप्त होतो, कोणी नाटकवाल्याच्या नातेवाईकाचा वेष घेतो आणि कोणी चहावाल्याच्या हाताखालचा असिस्टंट होतो! एवंच, नाटकगृहाच्या आत नटांची सोंगासाठी वेष बदलण्याची क्रिया आणि बाहेर या आशाळभूतांची या प्रकारे वेष पालटण्याची क्रिया सारख्याच जोराने चालू असते. नाते लढविण्याचे आणि ओळखी पटविण्याचे मार्ग अनेक आहेत. कधी कधी हे नात्यांचे अणुरूप इतके बारीक असतात की, साध्या डोळ्यांनी ते दिसतच नाहीत. आमच्या गणूच्या एका प्रेमळ नातेवाईकाने ही नात्याची तार इतकी लांबविली होती की, तिच्या वेढ्यात आमचा गणूचसा काय; पण पृथ्वीवरील यच्चयावत् प्राणीही सापडले असते! त्या गृहस्थाच्या चुलत्याची मेव्हणी आमच्या गणूच्या मामेभावाला देण्याचे ठरले होते; परंतु पत्रिका न जमल्यामुळे हे लग्न शेवटी फिसकटले हेच त्या गृहस्थाच्या आणि गणूच्या नात्याचे स्वरूप होते! काही दिवसांमागे आमच्या मंडळीत एक माकड बाळगिले होते. एक दिवस एक गृहस्थ डार्विनसाहेबांचे 'ऑरिजिन ऑफ स्पेसीस' पुस्तक घेऊन दरवाज्यावर आले. या पुस्तकातले आधार दाखवून त्यांनी त्या माकडापासून आपली उत्पत्ती आहे हे सिद्ध करून दाखविले! आणि त्या नात्याच्या जोरावर फुकट नाटक पाहण्याची परवानगी मागू लागले! त्यांच्या काही अंगविक्षेपांवरून त्यांच्या म्हणण्याला दुजोरा मिळाला आणि आमच्या मंडळींतील एका प्राण्याचे आप्त म्हणून आम्ही त्यांना नाटकास फुकट सोडिले! मात्र दुसऱ्या प्रयोगाच्या दिवशी त्या माकडाचा वंशवृक्ष इतका फोफावला की, त्याच्या शाखांवरून उड्या मारण्यासाठी त्या माकडास कायमचे सोडून देणे भाग पडले! असो! या वेषांतराच्या भानगडीत विषयांतर होत चालल्यामुळे आपण या माकडाचा येथेच निरोप घेऊ!

या माकडचेष्टात वेषांतराचा एक महत्त्वाचा प्रकार चुकून तसाच राहात होता! प्रत्येक नाटक मंडळी बहुधा दर मुक्कामास 'विद्यार्थ्यांसाठी निम्मे दराने' एक खेळ लावीत असते! त्या दिवशी अगदी गावगुंडाला सुद्धा विद्यादेवीच्या भक्तीचा उमाळा येतो! चार चार विद्यार्थ्यांचे बापसुद्धा त्या दिवशी टोपी घालून विद्यार्थी बनतात! आपल्या 'भुजंगनाथी' चेहेऱ्याकडे शारदादेवी ढुंकूनही पाहणार नाही; आपल्या ओठावरच्या केरसुण्या शाळेची झाडलोट करण्यासाठी मात्र योग्य आहेत असल्या विरोधक गोष्टींबद्दल ते अगदी बेदरकार असतात! डोक्यात विद्या नसली तरी चालेल; पण डोक्यावर टोपी असली की झाला विद्यार्थी! अशा रीतीने आधी स्वतः टोपी घालून मग नाटकवाल्यांना टोपी घालावयास तयार होणारे विद्यार्थी बहुधा प्रत्येक गावी आढळतात! विद्यार्थ्यांची संख्या वाढविण्यासाठी सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणासारख्या फंदात पडण्यापेक्षा सरकारने सर्व नाटकवाल्यांना प्रत्येक खेळ 'विद्यार्थ्यांसाठी निम्मे दराने' लावण्याचा हुकूम केल्यास जास्त यश येण्याचा संभव आहे! असो. नेहमी जोडा घालणारे रावबहादुर वगैरे लोक नामदारासाहेबांच्या धूळभेटीसाठी बूट मिळविण्याच्या खटपटीस लागतात, तद्वत् या दिवशी नाटकवाल्यांच्या डोळ्यात धूळ टाकण्यासाठी गावगुंडांची टोप्या जमविण्याची खटपट चालू असते. (धूळभेट आणि धूळ टाकणे यांतील सादृश्य मुद्दाम जुळवून आणलेले नाही.) तसेच, या दृष्टान्तात शरीराच्या दोन

निरनिराळ्या टोकांबद्दल जरी भिन्नत्व आहे तरी दोहोतही क्रियानुकरण दिसून येते हेही लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. सारांश, या दिवशी गावभर टोप्यांची देवघेव चाललेली असते! संध्याकाळी नाटकगृहाभोवती जिकडे तिकडे टोप्याच टोप्या दिसून येतात आणि हिंदुस्थानात टोपीवाल्यांचे राज्य आहे ही गोष्ट वाजवीपेक्षा फाजील खरी वाटू लागते! किंवा 'यथा राजा तथा प्रजा' या म्हणीचाही अक्षरशः प्रत्यय येतो! असो. या प्रकारात नाटकवाल्यांकडून अप्रत्यक्षरीत्या विद्यावृद्धी घडत असते. आता फुकट नाटक पाहण्यासाठी गावागुंड जसे चांगल्या वर्गात शिरू पाहतात तसे चांगले लोकही वाईट वर्गात शिरतील काय, या प्रश्नाचा निकाल लावण्यासाठी निव्वळ 'हलकट लोकांसाठी निम्मे दराने' एखादे नाटक लावण्याची मी एकदा आमच्या मॅनेजरास विनंती केली होती. परंतु आमच्या मॅनेजराचे माझ्याबद्दल फारसे चांगले मत नाही आणि अतएव मी आपल्या मित्रमंडळींसाठी ही तजवीज करीत असेन अशा समजूतीने त्यांनी माझ्या विनंतीकडे दुर्लक्ष केले!

ताज्या घोड्यांभोवती गोमाशा असतात, तशीच बारीक बारीक चिलटेही असतात. ठेकणांपेक्षा त्यांच्या अदृश्यकल्प पोरानांचा सुळसुळाट अधिक जाणवतो. हाच नियम मनुष्यांनाही लागू! जेथे कायद्यात आलेल्या मनुष्यांची इतकी हमखास गर्दी तेथे बेकायदा पोरानांची दंगल ही असावयाचीच! मुलांचे नाटकात घुसण्याचे मार्ग अगदी निराळ्या धर्तीचे असतात! आळीतल्या कोणातरी हक्कदार प्रेक्षकांची माणसे घेऊन येणे; नाटकवाल्यांच्या बिऱ्हाडाभोवती रखडून शेवटी हँडबिले वाटण्याची कामगिरी मिळविणे; व्यवस्थापकाला दया येईपर्यंत केविलवाण्या मुद्देने नाटकाच्या दरवाज्यासमोर उभे राहणे; निदान चहावाला, विडीवाला यांच्या दुकानांतले 'सेल्समन' म्हणून पानपट्ट्या विकवावयास नाटकगृहात शिरणे; हे सामान्य मार्ग आहेत; कधी कधी मुलांची मजल त्याच्यापुढेही गेलेली आढळून येते! थोडेसे नाटक पाहून घरी जाणाऱ्या एखाद्या प्रेक्षकाचा 'पास' मिळवून 'एकाचा पास दुसऱ्यास चालणार नाही' या नाटकी पिनल कोडाच्या कलमाला चळविण्यासारखा, किंवा अंक सुटल्यानंतर प्रेक्षकांच्या आवकजावक गडबडीचा फायदा घेऊन गर्दीत अगदी खाली वाकून नाटकगृहात घुसण्यासारखा नजरबंदीचा खेळही काही चलाख मुले मधून मधून करीत असतात. परंतु या सर्व मार्गांपेक्षा एक मार्ग फारच कल्पनेचा आणि यशस्कर आहे! आईबापांना न जुमानणारे काही बालपुंडलीक नाटकात राहावयाचे म्हणून नाटकमंडळींतच मुक्काम देतात! दिवसभर वाटेल तिकडे हिंडण्याची परवानगी नाटकवाल्यांकडून तेव्हाच मिळविता येते! 'घरी जाऊन येतो' म्हटले की झाले! या स्वैर भटकण्याने आपल्या नेहमीच्या कार्यक्रमात फरक झालेला आपल्या ग्रामस्थांना कळत नाही! नाटकवालेही काही ताबडतोब 'सोंग' देत नाहीत! त्यांच्या मते नवीन मुलगा काही दिवस नाटकांत 'मुरावा' लागतो. परंतु हा 'मोरांबा' तयार होईपर्यंत बहुधा त्यांचा मुक्काम बदलण्याची वेळ येते; यामुळे सोंग घेण्याच्या त्रासातूनही हा बालप्रेक्षक मोकळा असतो! याप्रमाणे नाटकवाल्यांचा मुक्काम असतो. फुकट नाटक पाहण्याची, शिवाय त्यांच्याकडे जेवणाखाण्याचीही सोय होऊन आपला कार्यभाग वाजवीपेक्षा जास्त सफल होतो! पुढे नाटक मंडळी मुक्काम बदलण्याच्या बेतात आली म्हणजे आपणही आपला मुक्काम बदलून आपला घराचा रस्ता धरवा! या प्रकारात आपले इष्ट हेतू तर परिपूर्ण होतातच; परंतु आपल्या ग्रामस्थ सोबत्यांच्या दृष्टीने आपण किती तरी महत्पदाला चढलेले असतो! या महत्त्वमानाचे साधारण शब्दचित्र काढून पाहूया! खेळाच्या दिवशी संध्याकाळी

नाटकातील मुले नाटकगृहाकडे चालली आहेत; आपणही त्यात आहोत, ती आपसात बोलत आहेत; त्यांचे आपल्याकडे लक्ष नाही; पण आपल्या ओळखीचे लोक जाता येता आपल्याकडे पाहात आहेत; आपण त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करून नाटकवाल्यांच्या गोष्टीकडे आपले लक्ष आहे असे दाखवीत आहोत; आपले सारे उनाड सोबती आपल्यामागून येत आहेत; ते आपल्याशी सलगी करू पाहात आहेत; आपण नाटकी मुलांना चिकटून राहण्याचा प्रयत्न करीत आहोत; त्या नाटकी मुलांनी तबला, डग्गा, तंबोरा यांसारखी रोज घरून थिएटरात न्यावयाची ब्याद आपल्या गळ्यात अडकविली आहे; पण इसापनीतीतल्या चावऱ्या कुत्र्याप्रमाणे आपल्याला त्या घाटेचाच अभिमान वाटत आहे; आपल्या भाग्यशाली कामगिरीकडे आपले जुने सोबती मत्सराने पाहात आहेत; त्यांची ती दृष्टी ओळखल्यामुळे आपण मनात आनंदमय होत आहोत; आजपर्यंत आपल्या सोबत्यांसह कित्येक वेळा आपण या नाटकी मुलांकडे उत्सुकतेने पाहात होतो पण आज आपण अखेर त्यांच्यापैकी एक झालो आहोत आणि आपले सोबती पूर्वीप्रमाणे आपल्याकडे पाहात आहेत, यांसारख्या विचाराच्या भरात आपण तुरतुर चालत आहोत. आपल्या कमनशीब सोबत्यांची कीव येऊन आपण मधून मधून त्यांच्याकडे सदय तुच्छतेने पाहात आहोत आणि आपले सोबतीही आपला कमीपणा ओळखून निराशेच्या उत्सुकतेने आपल्याकडे पाहात आहेत! अहाहा! कोण मनोहर स्थिती ही! माझ्या उनाड बालवाचकांनो, तुमच्यात असा कोण फत्तर आहे की, जो या स्थितीत पडण्याची इच्छा करीत नाही? उद्याच्या भावी गावगुंडांनो, द्या तर आईबापांना झुकांडी आणि शिरा पाहून भराभर नाटकात!

याप्रमाणे नाटकगृहात शिरण्याचे हे बेकायदेशीर मार्ग संक्षेपाने नमूद करण्याचा येथवर प्रयत्न केला आहे! आठ वाजल्यापासून नाटकाच्या दरवाजासमोर हे सर्व प्रकार एकसारखे चालू असतात. निरनिराळ्या पंथांचे लोक आपापल्या उक्त मार्गाने नाटकगृहात शिरण्यासाठी धडपडत असतात. दरवाजावरचे यमदूत या होतकरू प्रेक्षकांना धक्के देतच असतात! कोणी पोलिसांच्या वहाणा घालून पोलीस होत असतात; त्यांचे कपट ओळखून व्यवस्थापक त्यांना वहाणांच्या भरतीस जोडेही देत असतात! घरून एका शिपायानिशी बाहेर निघालेले विशिष्ट अधिकारी नाटकगृहाजवळ येईपर्यंत एका लहानशा टोळीचे नाईक होतात! कारण गावचे प्रत्येक 'लॅंडवोहोळ' या 'वाहत्या गंगेचा' फायदा घेण्यासाठी तिच्यामागे लागतात. ही फलटण आत शिरू लागताच तिकिट्यांचे धनीसुद्धा मागे सरकतात! कधी कधी पुढाकार घेणाऱ्या अधिकाऱ्याला आपल्यामागे पसरलेल्या या शेंडेनक्षत्राच्या लांबीची कल्पनाही नसते आणि म्हणूनच, बिळात घुसणाऱ्या सापांचे निदान शोपूट तरी तोडण्याचे लोक यत्न करितात त्याप्रमाणे नाटकगृहात घुसणाऱ्या या सर्पांचेही शोपूट तोडण्याचा नाटकवाले प्रयत्न करीत असतात. इकडे 'धारकरी' पंथाचे वीर असे तलवार चालवीत असतात. तर 'वारकरी' पंथाचे भिक्षेकरी तिकडे तोंड वेंगाडीत असतात. एका घटकेच्या अवधीत नाटकाच्या दरवाजापुढील आकुंचित क्षेत्रात जितके खोटे बोलण्यात येते तितके उभ्या वर्षात अति पवित्र क्षेत्रातले ब्राह्मणसुद्धा बोलत नसतील. कित्येकांच्या मुद्रा इतक्या केविलवाण्या आणि सुक्या दिसतात की, तशा मुद्रा एखाद्या साहेबाच्या मरणाबद्दल भरलेल्या दुःखप्रदर्शक सभेस जमणाऱ्या मवाळानासुद्धा साधावयाच्या नाहीत! चिकाटीच्या, दीर्घ प्रयत्नाच्या वगैरे बाबतीतसुद्धा नाटकी सृष्टी इतर सर्व

सृष्टीभेदापेक्षा अदभूतरम्य आहे! बारा हात खंदक पैलपार होणारी लक्ष्मीबाई झाशीवाली इतिहासाच्या सृष्टीत क्वचितच दिसते; पण नाटकगृहाभोवतालच्या गटारांवरून ताड ताड उड्या मारणारे किती तरी महात्मे नाटकी सृष्टीच्या वाटणीस आलेले आहेत! तिकडे वसईच्या किल्ल्यात निदान माझे मस्तक तरी पडू द्या असे म्हणणारा चिकाटीचा चिमाप्पा एखादाच सापडला, तर इकडे निदान 'कोरसा'च्या वेळच्या गडबडीत तरी माझा देह नाटकगृहात जाऊन पडो असे म्हणणारे कैक चिमाप्पा पोलिसांच्या तडाक्यात सापडत असतात! मुद्दाम अदभूत म्हणून निर्मिलेल्या काव्यसृष्टीतसुद्धा प्रेमासाठी भिंत ओलांडणारा रोमियो एकच आहे; पण इकडे, नाटकगृहाभोवतालची पडकी भिंताडे ओलांडून आवारात शिरणारे रोमियो रोमागणित आढळतात! उलटपक्षी, त्यांचे प्रतिपक्षी म्हणजे दरवाजावरचे लोकही काही कमी नसतात! थर्मापिलीच्या घाटात असंख्य पार्शियन लोकांना अडवून धरणारा स्पार्टन सेनानी लिऑनिडास, रोमच्या अगणित शत्रूंना टायबर नदीच्या पुलाच्या तोंडाशी थोपवून धरणारा एकाकी रोमन वीर हेरेशिअस, पावनखिंडीच्या तोंडाशी हजारो यवनांच्या तोंडात माती घालणारा हिर्डसमावळचा लढवय्या बाजी देशपांडे यांनी जो पराक्रम केला तोच पराक्रम शेकडो बदमार्षांना एकटा अडवून धरणारा नाटकाचा द्वाररक्षक दरोज करीत नाही असे कोण म्हणेल? रजपुतांचे साहस, इंद्रजांची चिकाटी, कोकणस्थांचा कावा, मिशनऱ्यांचा मुर्दाडपणा वगैरे यच्चयावत् विशिष्ट गुणांचा या वेळी नाटकगृहासमोर बाजार भरतो! आघात आणि प्रत्याघात यांनी दाही दिशा दुमदुमून जातात. याप्रमाणे गडबडीचे एक-दोन अंक संपल्यावर नाटकवाले नाटकगृहाची दारे लावून घेतात; परंतु तरीही प्रेक्षक हिंमत सोडत नाहीत. बंदोबस्ताने लावलेल्या मच्छरदाणीभोवती हे लोचट डास गाणे ऐकतात तरी कार्यभिन्रत्वामुळे त्याच्या त्रासदायकपणात तिळमात्र अंतर नसते. सरोवरात एक खांबाचा सभामंडप करून बंदोबस्ताने राहणाऱ्या परीक्षिती राजाला ज्याप्रमाणे तक्षकाने अखेर बोरातली अळी होऊन गाठले, त्याप्रमाणे प्रेक्षकांपैकी काही दीर्घोद्योगी तक्षक हजारो वेळा झालेल्या अपमानाला न जुमानता काही अकल्पित मार्गाने नाटकगृहात शिरून आपला डाव साधित असतात. असो.

आता वर सांगितलेल्या मार्गाचे अवलंबन कोणी करावे याबद्दल काही नियम आहेत काय याचा विचार करून नाटकगृहात शिरणाऱ्या अधिकाऱ्यांच्या 'पुरवणी'प्रमाणे लांबलेल्या या लेखाचा समारोप करू. नियम, निर्बंध या धर्तीचे शब्द ऐकताच आपण आता या हक्काला मुक्तो की काय, अशा कल्पनेने माझे काही वाचक भीतिग्रस्त होतील; परंतु वाचकहो, तुमची भीती निराधार आहे! अशा प्रकारचा निर्बंध काहीएक नाही! कोणत्याही मनुष्याला यापैकी पटेल तो व साधेल तो मार्ग स्वीकारता येतो! राजापासून रंकापर्यंत धर्मासाठी झटणाऱ्या 'श्री'च्या अनुचरांपासून धर्माला पायाखाली तुडविणाऱ्या सुधारकांपर्यंत, दंगा करणाऱ्या गावगुंडांपासून दंगा मोडणाऱ्या पोलिसांपर्यंत, दात पडलेल्या थेरड्यांपासून दात न आलेल्या अर्भकापर्यंत, वाटेल त्याला फुकट नाटक पाहण्याचा प्रयत्न करण्याची समाजाने मोकळीक ठेविली आहे. नाटकवाल्यांना दारी हलकटपणा करण्याची पूर्ण मुभा देत आहे! नाटकाला फुकट जाण्यासाठी नीतिविषयक फाजील कल्पनांना रजा देण्यास धर्माचीही आडकाठी नाही! निंदेच्या भरात नाटकवाले आणि वेश्या यांच्यात कल्पनासाहचर्य उत्पन्न करणारे धर्मात्मेसुद्धा नाटकवाल्यांनी 'फुकट पास' देताच त्यांचे स्तुतिपाठक

होतात! भाराभार धर्माची बाडे उपसणाऱ्या एका वेदोनारायणाने धर्मासाठी अवतरलेल्या आपल्या चोपड्यांत नाटकवाल्यांची स्नानसंध्या केल्याबद्दल पाठ थोपटल्याची हकिगत चाणाक्ष वाचक अजून विसरले नसतीलच! त्यांच्या दृष्टीने पाहिले म्हणजे एखाद्या वेश्येने सायंकाळी शिवदर्शन घेतले तर तिची पापे विसरून तिच्या घरी दक्षणेसाठी जावयाला हे धर्माधार मागेपुढे पाहणार नाहीत असे वाटते! क्षुद्र तिरस्करणीय मानिलेल्या नाटकवाल्यांच्या द्वारी रात्री थोडक्यासाठी खोटे बोलणारे, तोंड वेंगाडणारे, स्वाभिमान सोडून धक्काबुक्का खाणारे, दोन आणे वाचविण्यासाठी दोन आणे लाच देणारे, मॅनेजर नाहीत तितक्या वेळात मला मुकाट्याने सोड म्हणून आपल्या ओळखीच्या 'डोअरकीपर'ला सांगणारे, आपली सद्सद्विवेकबुद्धी पायाखाली तुडवून क्षुल्लक किमतीच्या नाटकासाठी दुसऱ्यालाही त्याच संकटात पाडणारे सद्गृहस्थ दुसऱ्या दिवशी उजळ माथ्याने समाजात नाटकवाल्यांची अवहेलना करताना दिसले म्हणजे मात्र तिरस्काराने असेच उद्गार तोंडातून निघतात की, "बा समाजा, हीच का तुझी नीतिमत्ता, हाच का तुझा मनुष्यपणा! नाटकासारख्या क्षुल्लक बाबतीत जर आम्ही आमच्या मनोदेवतेला अशी पायाखाली दडपून टाकितो तर महत्त्वाच्या गोष्टीत आमचा क्षुद्र स्वार्थ आम्हाला काय करावयाला लावणार नाही!" शिक्षणक्रम सोडून देऊन नाटकाच्या धंद्यात पडल्यानंतर काही दिवसांनी माझी व पूर्वाश्रमातील माझ्या एका विद्वान मित्राची गाठ पडली. जवळ जवळ पदवीधर झालेल्या या माझ्या मित्राने माझी अशी कानउघडणी केली की, "हा हलका मार्ग पत्करून तुम्ही आपली योग्यता कमी करून घेतलीत... तुमच्या मित्रांना आता तुमच्याशी मित्रभाव ठेवण्यात लाज वाटेल." अशा प्रकारच्या वागबाणांनी माझे हृदय विदारण केल्यानंतर हा नीतिपाठ ओकणारा महात्मा शांत झाला; पण शांत होताक्षणीच या नैतिक मेरूने मला हसत हसत विचारले की, "आता आम्हाला कोणते नाटक दाखविणार?" काय म्हणावे या प्रकाराला! त्याच्या विसंगतपणाची अखेर मलाच लाज वाटली! पुढे माझे असे हितचिंतक बरेच आहेत असे मला आढळून आले! त्यांनी नाटकवाल्यांना निंद्य मानले तर त्याबद्दल कोणाचे काही म्हणणे नाही. हा व्यक्तिविषयक प्रश्न आहे. पण लागलीच त्याच नाटकवाल्याजवळ मेहेरबानीची याचना करणे लाजिरवाणे नाही काय? एखाद्या शेजाऱ्याने दारूचे दुकान काढल्याबद्दल आधी त्याची खरडपट्टी काढून, नंतर त्याच दमात त्याचेजवळ फुकट दारूचा घोट मागणे किंवा एखादी स्त्री वेश्या झाल्याबद्दल तिला बोध करून नंतर... पण जाऊ द्या, उगीच कोळसा उगाळून आपल्या हाताला काळे कोण लावून घेतो.

वरील मार्गात रुळलेल्या हक्कदारांना माझे आजचे लिहिणे आवडणार नाही; धंद्यातली रहस्ये उघडकीस आल्यामुळे त्यांचा माझ्यावर रोष होईल हे मी जाणून आहे; परंतु त्याला माझा नाइलाज आहे. त्यांच्याप्रमाणेच माझ्या वाचकांनाही या मार्गाचा लाभ व्हावा अशी माझी सदिच्छा आहे. परोपकारासाठी लेखणी उचलणाऱ्या माझ्यासारख्या व्रतस्थांनी लोकापवादाकडे मुळीच लक्ष देता कामा नये.

- सवाई नाटकी

दीडपानी नाटकमाला

संगीत मूकनायक!

लेखक- दीडशहाणा

रूढीच्या शिळाछापात छापिले.

(मनुस्मृतीच्या अँक्टान्वये या नाटकासंबंधी सर्व हक्क हिंदुसमाजासाठी कायमचे राखून ठेविले आहेत.)

प्रस्तावना

नाटक हे संसाराचे चित्र आहे.

- नाटककर्ता

भरतवाक्य

लेखक- हे सर्वसाक्षिन् भगवान! सर्वमान्य 'संगीत मूकनायक'
नाटकाची कोणत्या तरी अर्थाने कुचेष्टा करण्यासाठीच हे
नाटक लिहिलेले आहे असा कोणाचा भलताच
गैरसमज मात्र तुझा प्राण गेला तरी
होऊ देऊ नकोस!

आकाशवाणी- आमेन! आमेन!! आमेन!!!

संगीत मूकनायक

अंक पहिला

प्रवेश पहिला

(स्थळ : विक्रांताच्या घरातील माजघर. पात्रे: उमाबाई, उमाबाई, भामाबाई, चिमाबाई वगैरे बायका व आवडी, बगडी वगैरे परकऱ्या पोरी, बाळंतपदर घेतलेली व पिवळीफिक्रट अशी विक्रांताची आई, मध्यंतरी टांगलेला पाळणा*; पाळण्यात बारा दिवसांचा विक्रांत.)

सर्व बायका : पद - (चाल- हजारो वर्षे चालत आलेलीच.)
गोविंद घ्या कुणी। गोपाळ घ्या कुणी।
गोविंद घ्या कुणी। गोपाळ घ्या कुणी।

(‘नाही मी बोलत नाथा’ हा चरण जितके वेळा म्हणण्याचा साधारणपणे प्रघात आहे तितके वेळा हेच एकसारखे, प्रेक्षकांस कंटाळा येईपर्यंत घोळून म्हणतात.)

उमाबाई : (उमाबाईच्या कानाशी कुजबुजतात.) उमाबाई, बखळ पोरें बघितली, पण असले चिन्ह नव्हते बघितले बाई कधी! चांगले बारा दिवसांचे पोर- पण रडतसुद्धा नाही अजून! आज बारासे ना?

उमाबाई : (तसेच करून) नसेल रडत मेले. रडेल उद्या चार दिवसांनी! जिवासारखा जीव काय रडल्यावाचून राहिल?

चिमाबाई : (की ज्यांना हा संवाद आर्गतुकपणाने ऐकिलेला आहे, त्याही तसेच करून) अहो, कुठले रडते आहे ते? उमाबाईना आपले काहीतरी संपादून घ्यायला हवे! म्हणे रडेल! रडायला जीव आहे कुठे त्या पोरात? अन् म्हणे रडेल. बरे रडेल ते? रडेल म्हणे रडेल!

भीमाबाई : (विक्रांताचे आईस) नाव काय ठेवायचे म्हणालात?

विक्रांतची आई : विक्रांत!

उमाबाई : हे असले कसले बाई नाव?

विक्रांतची आई : तिकडून सांगायचे झाले आहे ना!

(ते नाव ठेवतात. पडदा पडतो.)

* टीप: हे पात्राचे नाव नाही.

- नाटककर्ता

प्रवेश दुसरा

(स्थळ : सरकारी मराठी शाळा. पात्रे, हेडमास्तर, विक्रांताचा बाप, हातात एक लहानशी कोरी पाटी घेऊन व डोक्याला पांढरी कानटोपी घालून उभा असलेला विक्रांत, उमर वर्षे ५.)

विक्रांताचा बाप : आपल्या चरणावर घातला आहे, आता जरा लक्ष-

हेडमास्तर : बिगारीत बसवा नेऊन त्याला!

विक्रांताचा बाप : बरे.

(विक्रांतासह जातो. पडदा पडतो.)

प्रवेश तिसरा

(स्थळ: विक्रांताच्या घरातील माजघर, संध्येची सामग्री घेऊन बसलेला व सोवळ्याची लंगोटी नेसलेला विक्रांत- उमर वर्षे ७॥.)

विक्रांत : (हातवारे करीत मनातल्या मनात संध्येतील शब्द पुटपुटतो.)

(काही वेळ गेल्यावर)

विक्रांतची आई : (स्वयंपाकघरातून) अरे विकू, पान वाढले रे!

विक्रांत : (घाईघाईने दोन आचमने टाकून पळत जातो; वाटेत चिरगुटावर पाय पडतो; तो घाबरून इकडे तिकडे पाहतो व तसाच स्वयंपाकघराकडे जातो.)

(पडदा पडतो.)

प्रवेश चौथा

(स्थळ : रस्ता. पात्रे : पाटीदप्तरे घेऊन शाळेतून घरी जात असलेला विक्रांत, प्रतोद वगैरे मुले.)

(विक्रांत- उमर वर्षे १२. विक्रांत अजागळासारखा चालत आहे. मध्येच प्रतोदला त्याचा धक्का लागतो व प्रतोदची दौत पडते.)

प्रतोद : विकऱ्या, लेका दौत सांडलीस, नाही?

विक्रांत : (केविलवाण्या नजरेने प्रतोदकडे पाहतो.)

- प्रतोद : (काही न छापण्याजोगे (अप)शब्द हासडून) डोळे फुटले होते का?
(विक्रांतच्या दोन तीन थोतरित ठेवून देतो.)
- विक्रांत : (मोठ्याने रडू लागतो.)
- प्रतोद : (होलिकासंमेलन कमिटीच्या सभासदांना न रुचणारे शब्द वापरून) रड लेका.
आणखी एक तडाखा घेऊन ठेव तिसऱ्या प्रहराच्या फराळासाठी अन् हवा
तसा रड! (थप्पड मारावयास जातो.)
- विक्रांत : (सूं बाल्या ठोकतो.)
- प्रतोद : हट्ट लेका भागूबाई!

(पडदा पडतो.)

प्रवेश पाचवा

(स्थळ : विक्रांताच्या घराची ओटी. पात्रे : विक्रांत, विक्रांतची बहीण रोहिणी, तिचा नवरा शरच्चंद्र, शेजारची वेत्रिका, विक्रांतला दाखविण्यासाठी आणलेली सरोजिनी, सरोजिनीच्या गळ्यात तिच्या आईची गळसरी, कानात प्रमद्वरेच्या मोठाल्या बुगड्या, डोळ्यांत फारच काजळ.)

- वेत्रिका : अगं सरे, अशी गुडघ्यात काय मान घालतेस? अंमळ वर बघ तरी! तो बघ-
समोर होता कोनाडा- त्याच्याकडे बघ.
- रोहिणी : अरे विकू, तू तरी असा इकडे तिकडे काय बघतोस? सरीकडे पाहा एकदा!
आज ती तुला दाखवायला आणली आहे.
- शरच्चंद्र : हं, विक्रांत, सांग लवकर, पसंत आहे ना ती तुला ही मुलगी?

(एकदम माजघरातून विक्रांतचा बाप येतो.)

- विक्रांतचा बाप : अगं रोहिणी, हा काय पोरखेळ मांडला आहे नसता? लग्नाआधी मुलाने मुलगी
बघितल्याचे बघितले आहे का अजून कुणी? शरोबा, असले भलतेच केले
तर जनरीत सुटेल ना?
- शरच्चंद्र : नाही, म्हटले आपले अलीकडच्या रीतीप्रमाणे मुलाने मुलगी बघून पसंत
केली म्हणजे जरा-
- विक्रांतचा बाप : अहो, म्हणजे जरा काय? लग्नाच्या गोष्टी पोरसोरी का ठरवायच्या आहेत?
अहो, मी याचा बाप ना? प्रत्यक्ष मी पसंत केली ना मुलगी- मग याचा बाप
पसंत करील मुलगी! अन् ए हणमोबा, तुला तरी असा जेठा मारून बसायला

लाज नाही रे वाटली? ऊठ.

(सर्व जाऊ लागतात. आधी विक्रांतचा चेहेरा व मग पडदा पडतो.)

प्रवेश सहावा

(स्थळ : लग्नमंडप. पात्रे : अशा वेळी साधारणपणे लागण्याइतकी.)

भिक्षुक : तदेव लग्नं सुदिनं तदेव ताराबलं चंद्रबलं तदेव! .... शुभलग्न सावधान! *

(मंडळी अंदाजाने अक्षता उधळतात, भिक्षुक अंतरपाट काढून घेतात, शरच्चंद्र विक्रांतची मानगूट वाकवितो. प्रमद्वरा सरोजिनीला उचलते. सरोजिनी विक्रांतच्या डोक्यावर माळ टाकिते.)

बरेचजण : (आवेशाने व कोल्हेकुईने) अरे, वाजवा रे!

(पडदा पडतो.)

अंक पहिला समाप्त

* माझी पुरी खात्री आहे की, ऐन गडबडीमुळे या श्लोकाचे पुढील दोन चरण अजून कोणीही नीटसे ऐकलेले नाहीत. - नाटककर्ता.

अंक दुसरा

प्रवेश पहिला

(स्थळ: सरकारी मराठी शाळा. पात्रे: दिपोटी, जरा बाजूस हेडमास्तर, त्यांच्या मागे उत्कंठित असा विक्रांतचा बाप. मुलांची परीक्षा चालली आहे, विक्रांत दीपोटीच्या पुढे उभा आहे.)

दिपोटी : वांदिवाशची लढाई कधी झाली?

विक्रांत : (बुचकळ्यात पडतो.)

दिपोटी : काळीचा वसूल करण्याची अकबराची रीत काय होती?

विक्रांत : (काळा पडतो.)

दिपोटी : छट्टू कधी मेला?

विक्रांत : (त्याला मेल्यापरीस मेल्यासारखे होते.)

दिपोटी : पेशवाई बुडविल्याचे खापर कोणाच्या माथी फुटते?

विक्रांत : (डोके खाजवितो.)

दिपोटी : पिवळा समुद्र कुठे आहे?

विक्रांत : (त्या समुद्रात बुडाल्याप्रमाणे गुदमरतो.)

दिपोटी : पाणलोट कशाला म्हणतात?

विक्रांत : (डोळ्यांतून घळघळा पाण्याचे लोट वाहू लागतात.)

दिपोटी : (काही लिहित) आपल्या जागेवर जाऊन बसा.

विक्रांत : (मटकन् खाली बसतो.)

विक्रांतचा बाप : (हेडमास्तरांस एकीकडे) काय झाले?

हेडमास्तर : (हळूच) नापास!

विक्रांतचा बाप : हत् दळभद्दया!

(पडदा पडतो.)

प्रवेश दुसरा

(स्थळ: विक्रांतच्या घरातील एक खोली. पात्रे: विक्रांत- उमर वर्षे १७. खोलीच्या बाहेर थोडी कुजबूज. थोडा वेळ गेल्यावर कोणी बाहेरून खोलीत ढकललेली सरोजिनी प्रवेश करते.)

सरोजिनी : (मुळमुळू रडते.)

विक्रांत : (गोंधळून जातो.)

(पडदा पडतो.)

प्रवेश तिसरा

(स्थळ: मामलेदाराची कचेरी. पात्रे: गादीवर ऐसपैस हातपाय पसरून पडलेले अजम रावसाहेब मामलेदार. हात जोडून उभा असलेला विक्रांतचा बाप; जवळच हातपाय गळून गेले आहेत ज्याचे, असा विक्रांत- उमर वर्षे २०.)

विक्रांतचा बाप : परीक्षा वगैरे काही नाही साहेब; पण-

मामलेदार : मग इथे काय बळी द्यायचा आहे? जा, पोसवत नसला तर पांजरपोळात नेऊन घाला!

विक्रांतचा बाप : रावसाहेबांनी थोडी दया केली तर होण्यासारखे आहे! कुठे उमेदवारीत चिकटवून दिला-

मामलेदार : कशाने चिकटवून देऊ? गोंदाने का सरसाने? अरे, तुम्हा लोकांना नोकरी म्हणजे का परड्यातील भाजीबिजी वाटते की काय?

विक्रांतचा बाप : रावसाहेबांची आम्हास मोठी आशा आहे; बापूसाहेबांनी हे पत्र दिले आहे आपल्याजवळ द्यायला! (एक पत्र देतो.)

मामलेदार : (पत्र वाचताच त्यांचा चेहेरा निवळत जातो.)

विक्रांतचा बाप : (आशेने त्यांच्याकडे पाहतो; त्यांच्या चेहेऱ्याशी याच्या चेहेऱ्याचे जमत जमत जाते.)

मामलेदार : अरे, मग हे आधी का नाही दाखविलेस पत्र? ठीक आहे. उद्यापासून बारनिशीकडे लावतो याला.

विक्रांतचा बाप : (आनंदाने मामलेदाराचे पाय धरतो.) (पडदा पडतो.)

प्रवेश चवथा

(स्थळ: विक्रांताचे घर. पात्रे: विक्रांत-उमर वर्षे ४०. कचेरीतील काम घरी करण्यासाठी आणलेले पाहात बसला आहे. त्याच्या बायकोला वेळोवेळी मिळालेला संततीविषयक आशीर्वाद संस्थेच्या दृष्टीने सफल झालेला आहे. त्या आठ पोरींची मधून आवकजावक.)

विक्रांत : (पुढे पडलेल्या कागदांकडे पाहात आहे.)

पोर नं. ३ : बाबा, मला भूगोलपत्रक आणायचे आहे!

पोर नं. २ : मला एक कचकड्याची फणी पाहिजे.

पोर नं. १ : माझी धोतरे फाटली आहेत.

पोरे नं १ ते ८ : (आलटून पालटून राष्ट्रीय सभेच्या एका वर्षाच्या ठरावांइतक्या मागण्या पुढे करतात.)

विक्रांत : (सरकारप्रमाणे तटस्थ असतो.)

सरोजिनी : (स्वराज्याच्या मागणीपेक्षाही जरा जोराच्या निकडीने) आज तांदूळ नाहीत, संध्याकाळला.

विक्रांत : (पार्लमेंटपेक्षाही शांतवृत्तीने मूग गिळून बसतो.)

(पडदा पडतो.)

प्रवेश पाचवा

(स्थळ: कचेरी. पात्रे: अजम रावसाहेब मामलेदार आणि विक्रांत.)

मामलेदार : इतकी वर्षे काम करीत आहात तरी ही अशी चूक अजून होतेच आहे तुमच्या हातून. काय म्हणावे तुम्हाला?

विक्रांत : (मुंडी खाली घालतो.)

मामलेदार : अहो, ही चूक म्हणजे काय समजता तुम्ही? हिचा परिणाम काय होतो माहीत आहे का?

विक्रांत : (भेदरतो.)

मामलेदार : फार, फार मोठी गंभीर चूक आहे ही!

- विक्रान्त : (सर्द होतो.)
- मामलेदार : केवढा दंड होतो अशा गाढवपणाने ठाऊक आहे?
- विक्रान्त : (सर्दी वाढते.)
- मामलेदार : एक महिन्याचा पगार दंड होतो खाड्दिशी!
- विक्रान्त : (सर्दीची जोराची वाढ.)
- मामलेदार : शिवाय, खटलासुद्धा करता येतो अशाने.
- विक्रान्त : (गोटू लागतो.)
- मामलेदार : अहो, आहात कुठे? वर्ष दीड वर्षाची ठेप व्हायची ना एखादे वेळी?
- विक्रान्त : (आईस्क्रीम होतो.)
- मामलेदार : आता आम्हीच आहोत म्हणून बरे आहे.
- विक्रान्त : (बर्फाचे पुन्हा रक्तमांस होऊ लागते.)
- मामलेदार : जा, पुन्हा काळजीने लिहून आणा ते सगळे!
- विक्रान्त : (पहिल्यासारखा शाबुत.)
- मामलेदार : (कागदांचे बिंडोळे टाकतात, विक्रान्त ते उचलू लागतो.)

(पडदा पडतो.)

अंक दुसरा समाप्त

अंक तिसरा प्रवेश पहिला

(स्थळ: कचेरी. पात्रे: विक्रांत- उमर वर्षे ५०. इतर कारकून कामात.)

विक्रांत : (पेन्शनित येतो.)

(विक्रांत पेन्शनचा हुकूम घेऊन जातो. पडदा पडतो.)

प्रवेश दुसरा

(स्थळ: विक्रांताचे घर. पात्रे: आजारी पडलेला विक्रांत- उमर वर्षे ५५. भोवताली आप्तइष्ट मंडळी, वैद्य.)

आप्त : (दुसऱ्यास हळूच) आता आशा दिसत नाही, काही सांगावयाचे आहे का विचारावे आता!

२ रा आप्त : विचारतो बरे मीच. (उठू लागतो.)

वैद्य : (अगदी हळू पण जरा दटावून) अहो, आता काय विचारता? वाचा बंद पडलीसुद्धा!

३ रा आप्त : (ह्याच्या नाकाशी धरलेले सूत काढून अर्थपूर्ण नजरेने इतरांकडे पाहतो, सुस्कारा टाकतो व जरा डावीकडे मान चढवून खूण करतो. बायकांत एकदम रडारड, पुरुष मंडळी त्या मुडद्यापेक्षाही गंभीर.)

(पडदा पडतो.)

प्रवेश तिसरा

(स्थळ: मसनवटी. पात्रे: ताटी वर करून उचलून सरणावर घातलेला विक्रांत, इतर मंडळी सरण पेटवितात.)

मंडळी नं. १ : चला झाले! संपला त्यांचा आपला ऋणानुबंध!

मंडळी नं. २ : एक चांगला मनुष्य गेला! कोणाच्या अध्यात ना मध्यात! कधी खटखट नाही की कधी ठकठक नाही! उभ्या जन्मात याच्या हातून चारचौघांनी नावे ठेवण्यासारखे काही झाले नाही तेवढ्या आठ मुलांखेरीज, (चिता धडकते. तिच्या जाळाने पडदा पेटून जळतो.)

खेळ खलास!

दीडपानी नाटक

(स्थळ: घरासमोरील अंगण. वेळ- चांदण्या रात्रीचा पहिला प्रहर. पात्रे: भोकाड पसरून रडणारा आठ-दहा महिन्यांचा बाबू. बाबूची समजूत घालीत असलेले त्याचे वडील- तर्कालंकारचूडामणी प्रोफेसर कोटिबुद्धे.)

प्रा. कोटिबुद्धे : (गंभीर वाणीने) बाबू, रडू नकोस! रडण्याने स्वतः रडणाराला काहीच फलप्राप्ती होत नसून, आसमंतात्भागी वास्तव्य करणाराला- म्हणजे निकटतरवर्ती जनसमुदायाला मात्र कर्णकर्कश रुदनध्वनीपासून महत्तम त्रास होण्याचा संभव असतो. किंबहुना खात्री असते, असेही म्हटले असता अतिशयोक्ती होणार नाही.

बाबू : (जोराने) ह्या- आ- ह्या- आ- आँ- आँ

प्रो. कोटिबुद्धे : (विशेष गांभीर्याने) अरे रडू नकोस! बाबू, आरोग्यशास्त्राच्या दृष्टीनेसुद्धा, दीर्घक्रंदन प्रकृतीला अत्यंत अपायकारक आहे, हे भूमितीच्या प्रत्यक्ष प्रमाणासारखे स्वयंसिद्ध आहे! आक्रोशामुळे अंतःस्नायूंच्या ज्ञानमज्जा विस्तृत होऊन त्यामुळे बाह्यस्नायूंची रेषावलयेही अत्यंत वेगाने इतस्ततः आकर्षिली जातात! श्वासनिरोधामुळे रुधिराभिसरणक्रिया जिला इंग्रजीत (Blood circulation) असे म्हणतात- मंदतम होत्साती, रुधिरलोहपिंडाच्या स्वैरगतीला प्रतिबंध झाल्यामुळे अंतर्गत चलनवलन-व्यापाराची अप्रत्यक्षरीत्या नियंत्रणा होते. त्याचप्रमाणे तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनेही रुदनाची व्यंगे दिसून येतात, श्रीमद्भगवद्गीतेत प्रत्यक्ष भगवंतांनी असे सांगितलेच आहे की, “अस्तत्वं च महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि”! पाश्चिमात्य तत्त्ववेत्त्यांचा मुकुटमणी सुप्रसिद्ध हर्बट स्पेन्सरसुद्धा कंठरवाने हेच प्रतिपादन करीत आहे, की-

बाबू : (दुसऱ्या सप्तकाचे सूर काढीत) हां- हां- एं- एं

प्रो. कोटिबुद्धे : (चढत्या गांभीर्याने) रडू नये, बाबू रडू नये! तो बघ सिंहराशीतला जोडतारा! त्यातल्या दोन ताऱ्यांच्या परस्परांभोवती पूर्ण प्रदक्षिणा व्हावयास छत्तीसशे बेचाळीस वर्षे, सात महिने, तीन दिवस, चार प्रहर, छप्पन्न मिनिटे व अठरा पूर्णांक सात दशलक्षांश पळे लागतात. दशांशाची शेवटली पाच स्थळे आवर्त दशांशात आहेत, असे सुप्रसिद्ध आर्यज्योतिषी भास्कराचार्यांचा सूर्यकिरणांच्या परावर्तनाने त्याला प्रकाशप्राप्ती होऊन पृथ्वीच्या कक्षेत सूर्यास्तानंतरही पर्यायाने सूर्यप्रकाशाचा संचार होतो. या प्रकाशप्रत्यक्षाला चंद्र हे निमित्तकारण आहे. याला वेदांतून ‘सोम’ या नावाने संबोधिले असून त्याचे वनस्पतीचा पती असेही नामकरण केले आहे. त्यावरून वनस्पतिशास्त्राची एके काळी आपल्या देशात

किती प्रगती झाली होती, याचे स्वयंप्रकाश प्रत्यंतर मिळते! या दृष्टीने चंद्राकडे पाहिले म्हणजे जणू काय तो आपल्या प्रकाशाने अज्ञानयुगावरची कालपटले भेदून आमच्या पूर्वजांच्या अगाध ज्ञानावरच प्रकाश पाडीत आहे असे वाटते! पाहा, त्याच्याकडे विचारपूर्ण दृष्टीने पाहा. असा रडू नकोस-

बाबू : (कोणत्याही सप्तकाच्या आटोक्यापलीकडच्या सुरात) यां- ह्या- में-

प्रो. कोटिबुद्धे : (स्वगत) Oh! nonsense! whatever shall I do now? (काय त्रास आहे हा! आता करावे तरी काय?)

(दहा-बारा वर्षांची मनुताई येते.)

मनुताई : बाबा, द्या बाबूला इकडे! मी खेळवते त्याला!

(बाबूला कडेवर घेते.)

मनुताई : (काहीतरी निरनिराळे सूर काढून) बाबुड्यारे, छकुल्यारे, सोनुल्यारे, बाबूराया, तो बघ चांदोमामा! मा- म्मा!

बाबू : (रडे आटपून पाहतो) आ- आ! (हात पसरतो.)

मनुताई : चांदोबा चांदोबा भागलास का।

निंबोणीच्या पानामागे लपलास का।

निंबोणीचे पान करवंदी।

मामाचा वाडा चिरेवंदी ॥

मनुताई : (त्याला खाली ठेवून बोटे पुढे करून) चाल चाल बाळा! सोन्याचा वाळा! चाल चाल बाळा! सोन्याचा वाळा! चाल चाल बाळा! सोन्याचा वाळा!

बाबू : (आनंदाने हातपाय हालवीत) आऽ आऽऽऽ!

(बाबू उत्कट आनंदाने एक दोन पावले टाकून हसत हसत मनुताईच्या गळ्यात झेप टाकितो. मनुताई त्याचे दोन चार मुके घेते. प्रोफेसरसाहेब टेबलाजवळ जाऊन नोटबुकात लिहितात.)

प्रो. कोटिबुद्धे : (थोडक्यातच जगाचा प्रलय होण्याची खात्रीची बातमी कळली असून, आपला काही इलाज नाही, असा विचार करणाऱ्या मनुष्याप्रमाणे हताश व सखेद मुद्रेने लिहितात.) “आमच्या स्त्रीवर्गाच्या तोंडी बसलेली अर्थशून्य, विसंगत व वेडीवाकडी गाणी ऐकली म्हणजे मानस व्यग्र झाल्यावाचून राहात नाही! गीता व उपनिषदे यांचे पाठ या केव्हा म्हणणार? वाड्मयातही हेच! गंभीर तत्त्वज्ञानाची, शास्त्रसाहित्याची पुस्तके फार तयार न होता दरवर्षी नाटके, कादंबऱ्या, गोष्टी

यांनी भरलेल्या पुस्तकांचाच वाढता भरणा होत आहे! लोकांना उच्च ज्ञानाची प्राप्ती कशी होणार, हा प्रत्येक विद्वानापुढे मोठा प्रश्न आहे!

भरतवाक्य

वाग्देवी : जिते रहो, पड्डे! जिते रहो!

(पड्डा पड्डतो.)

प्रस्तावना : सभांतून, व्याख्यानांतून, संमेलनांतून, वर्तमानपत्रांतून, वाङ्मयविषयक सिंहावलोकनांतून कित्येक पक्वपंडित हेच म्हणतात व लिहितात की, “आमच्या वाङ्मयात तत्त्वज्ञानविषयक, शास्त्रीय वगैरे गंभीर पुस्तके थोडी तयार होऊन ‘नाटके-कादंबऱ्या’चाच विशेष भरणा होत आहे! अशाने लोकशिक्षण कसे होणार, हा प्रत्येक विद्वानापुढे मोठा प्रश्न आहे!” आणि या दीडशहाण्यांना काय म्हणावे, हा प्रत्येक सामान्य वाचकांपुढे मोठा प्रश्नच आहे!

-नाटककर्ता

सकाळचा अभ्यास

(दामू कोशांतून शब्द काढीत आहे; एका बाजूला दिनू भूगोल घोकीत आहे; प्रत्येकाजवळ पुस्तके व वह्या पडल्या आहेत; जवळच कपडे पडले आहेत.)

दामू : (डिक्शनरीत पाहतो) एफ ए बी एल ई, एफ ए-

दिनू : (मोठ्याने) खानदेश जिल्ह्यातील तालुके- (तीनदा घोकीत.) धुळे, अमळनेर, एरंडोल, पाचोरे, धुळे, अमळनेर, एरंडोल-

दामू : एफ एबी एल ई फेबल म्हणजे कल्पित गोष्ट. (लिहू लागतो.)

दिनू : धु-ळे, अमळनेर-

दामू : दिन्या, हळू घोकीत आहे! माझा शब्द चुकला की इकडे! हे बघ, फेबल म्हणजे कल्पित नेर झाले आहे. हळू घोकीत आहे. (शब्द पाहू लागतो) बी ई ए यू-

दिनू : धुळे, अमळनेर, एरंडोल-

दामू : लागलास का पुन्हा ओरडायला? (वेडावून) धुळे, अमळनेर- मोठा आला आहे भूगोल करणारा! हळू घोकीत आहे.

दिनू : अन् तू मोठा आला आहेस शब्द काढणारा! नाही घोकीत हळू जा! तुला वाटेल तर माजघरात जाऊन बैस. धुळे- अमळनेर-

दामू : ऐकत नाहीस?- नाही?- देऊ का भडकावून एक श्रीमुखात?

दिनू : का रे दादा त्रास देतोस? ए आई गं, हा दादा बघ मला उगीच मारतो आहे. धुळे- अमळनेर.

दामू : मारतो का रे? नाही गं आई. हाच. मोठमोठ्याने ओरडतो आहे सारखा अन् अभ्यास करू देत नाही. आता ओरड तर खरा, की सांगतो कसे काय आहे ते! बी ई ए यू-

(डिक्शनरी चाळू लागतो.)

दिनू : ओरडेन, ओरडेन! तुला भिईन की काय? धुळे, अमळनेर-

दामू : दम खा! काढतोच तुझे 'धुळे-अमळनेर!'

(त्याला मारावयास धावून जातो; तो पळू लागतो.)

दिनू : आई, बघ गं हा दादा! धुळे अमळनेर- (घरात पळून जातो.)

दामू : पळून गेलास, नाहीतर दाखविला असता स्वारीला चांगला इंगा! धुळे-अमळनेर

करतो मोठा! येऊ दे आता बाहेर बच्चंजीला! म्हणजे काढतो सारा खानदेश जिल्हा.
(जागेवर येऊन बसताना पेन्सिलीवर पाय पडतो.) अरे, अरे, अरे! गडबडीत पेन्सिल
मोडून दोन तुकडे झाले तिचे; पण हे बरे झाले! एक तुकडा हरवला तर दुसरा आहेच!
अन् आज पाटीवर शुद्धलेखन काढावयाचे आहे कुठे? हे एवढे शब्द काढले की
झाले काम! अबब! केवढा लांबलचक शब्द हा! (डिक्शनरी उघडतो) बी ई ए यू-

(दिनू येतो.)

दिनू : दादा, तुला आईने-

दामू : आलास का पुन्हा त्रास घायला! बी ई ए यू-

दिनू : तुला आईनं चहा घ्यायला बोलाविलं आहे, यायचं असेल तर ये नाही, तर नको येऊ.

(दिनू जातो.)

दामू : अरे चोरा! नको येऊ काय? म्हणजे एकट्यालाच चहा प्यायला! मग काढीन मी
शब्द!

(दामू जातो. जगू दुसरीकडून येतो.)

जगू : (धापा टाकीत) दादा-दादा, अरे ती बघ तिकडे- (पाहून) अरेच्या! दादा कुठे गेला?
इथे तर दादाही नाही आणि दिनूही नाही! हा- हेच ते चित्रांचे पुस्तक! (रीडर उचलतो.)
कशी छान चित्रं आहेत रंगीबेरंगी! बरं सापडलं आहे आयतंच! शेजारच्या रघूला
दाखवितो आत नेऊन! अस्सं लपवून न्यावं; नाहीतर दादा पाहील एखादा! आलाच
दिनू!

(जगू दामूचे रीडर घेऊन जातो. दिनू येतो.)

दिनू : धुळे, अमळनेर- पुढे काय बरं? किती तालुके आहेत हे? धुळे, अमळनेर- पण पुढचा
कोणता तालुका?

(भूगोलात पाहतो. दामू येतो.)

दामू : अरे! माझं रीडर काय झालं इथलं? आता होतं की इथे! दिन्या, रामोशा, एवढ्यासाठी
आधी धावत आलास काय? तरीच, आण माझं रीडर! देतोस की नाही?

दिनू : अरे वा! मला रे काय ठाऊक तुझं रीडर नि फिडर? मी आपला भूगोल पाठ करीत
बसलो आहे. मी कशाला घेऊ रीडर?

दामू : भूगोल पाठ करीत होतास नाही का? कसा देत नाहीस रीडर तेच पाहातो!

(त्याच्याकडे धावून जातो.)

- दिनू : (मोठ्याने ओरडून) का रे मारतोस दादा? आई-
- दामू : दिन्या, हात तरी लावला आहे का तुला? नाही गं आई, दिन्या उगीच कांगावा करतो आहे. यानं माझं रीडर लपवून ठेवलं आहे, अन् आता देत नाही.
- दिनू : मी शपथ घेईन! पाहिलंसुद्धा नाही तुझं रीडर मी! तूच कुठंतरी टाकून दिलं असशील आणि मला विचारतो आहेस!
- दामू : कुठं तरी टाकून दिलं! आता इथं नव्हतं का? तुझ्या देखत तर शब्द काढीत होतो.
- दिनू : मी नव्हतो पाहात तुझ्याकडे. मी माझा भूगोल करीत होतो.
- दामू : मग झालं काय बुवा रीडर? आता शब्द कसे काढायचे?
- दिनू : अरे, त्या गादीतबिदीत असेल! रात्री तू पडल्या पडल्या वाचीत नव्हतास का?
- दामू : खरं रे खरं! चल आपण या गाद्या उलगडून पाहू.
- दिनू : चल. धुळे, अमळनेर, एंडोल, पाचोरे.
- दामू : तो शब्दसुद्धा मी विसरलो. हा, बी ई ए यू-
- (दोघेही बिछाने उलगडतात.)
- दामू : बी ई ए यू- बिछान्यात तर नाही कुठे!
- दिनू : मग गुंडाळून ठेवू हे बिछाने? धुळे, अमळनेर, एंडोल, पाचोरे.
- (बिछाने गर्दीने गुंडाळून ठेवितात; त्यातच दामूचे कपडे व टोपीही गुंडाळून ठेवितात. दोघेही आपापल्या जागी बसतात.)
- दामू : बी ई ए यू- आता शब्द कसे करावे बुवा?
- दिनू : (हसत) भलं झालं; आता एका माणसाला मार बसणार. धुळे, अमळनेर-
- दामू : हसतोस काय? तूच लपविलं आहेस पुस्तक! आण पाहू तुझी पिशवी! मला तुझा झाडा घ्यायचा आहे!
- दिनू : तर- तर! आणीत नाही जा!
- दामू : आणीत नाहीस? बघू या बरं गंमत! आण पिशवी
- (त्याच्या अंगावर धावून जातो, तोच पाय पडून दिनूची पाटी फुटते.)
- दिनू : फोडलीस का माझी पाटी? आता आईला सांगतो.
- दामू : सांग, सांग जा! मुद्दाम पाय दिला का पाटीवर? तूच मुद्दाम पाटी वाटेत ठेवलीस! मीच

सांगतो आईला, की या दिन्यां माझं रीडर लपविलं आहे! आण इकडे ती पिशवी.

(पिशवीची ओढाताण होते. बंद तुटतो.)

- दिनू : धुळे- अमळनेर. सोड पिशवी- सोड नारे! धुळे-
- दामू : रीडर दे! नाही सोडीत पिशवी!
- दिनू : धुळे, अमळनेर- सोड, पिशवी सोड. (जोराने पिशवी ओढतो. बंद तुटतो. दिनू पडतो.) तोडलास का बंद पिशवीचा? आता आईला सांगतो.
- दामू : मी तोडला का बंद? मी नुसती पिशवी धरून ठेवली होती. तूच जोराने ओढलीस अन् माझं नाव घेतोस का?
- दिनू : येऊ दे बाबांना आता! म्हणजे चामडीच लोळवायला सांगतो! धुळे, अमळनेर- (दोघेही आपापल्या जागेवर बसतात.)
- दामू : कोणता तो मोठा शब्द? बी ई ए यू- पण आता शब्द करायचे कसे! रीडरच नाही मुळी!
- दिनू : (वेडावीत) टाइमटेबल गेलं रीडरमध्ये! ठेवावं कशाला रीडरमध्ये? मास्तर सांगतात रोज, की टाइमटेबल भिंतीला लावावं, ते उगीच का? घ्या आता. छडी लागे छम्- छम्-
- दामू : दिन्या, तुला रे कोणी चोमडेपणा सांगितला आहे हा? जाऊ दे माझं टाइमटेबल गेलं तर!
- दिनू : तुला बोलतो आहे का मी! आम्ही आपले मनाशी बोलतो.
- दामू : असं आहे का? दाखवू का एकदा इंगा?
- दिनू : हो, हो दाखीव. धुळे, अमळनेर- आईला सांगेन- टाइमटेबल गेलं रीडरमध्ये-
- दामू : शेजारच्या गणूला अभ्यास विचारून येतो. (जाऊ लागतो.)
- दिनू : मी बाबांना सांगेन, की एक मनुष्य अभ्यास टाकून खेळायला गेला होता.
- दामू : सांग जा- खेळायला जातो आहे का मी? (जातो.)
- दिनू : गेला की दादा बाहेर! अरेरे! माझं टाइमटेबल हरवलं असतं तर मी गेलो नसतो असा? धुळे- अमळनेर.

(शिटी वाजवीत जगू येतो.)

दिनू : जग्या, कुठली रे शिटी ही? माझी वाटते?

जगू : हो, आली आहे तुझी! शेजारच्या रघूला मी चित्रे दाखविली त्यानं दिली मला ही शिटी. (शिटी वाजवतो.)

दिनू : जगू, आपल्याला दे बुवा ही शिटी. मी तुला चित्रांचे पुस्तक देईन. मग पाहू बरं कोण देतो शिटी? (डोळे मिटतो व हात पसरतो.) जगू देतो का दामू देतो? जगू देतो का दामू देतो?

जगू : जगू देतो. पण तू पाहतोस डोळे उघडे ठेवून! अगदी डोळे मिटून घे!

दिनू : हं, हे घे अगदी डोळे मिटून घेतले! आता कोण देते पाहू. जगू देतो का कोण देते? (जगू जवळ येतो.)

जगू : बघू नकोस हं! हं ही घे शिटी! (त्याच्या हातावर हात मारून पळून जाऊ लागतो.) मिळाली शिटी?

दिनू : अरे चोरा, फसवतोस काय? आता घेतोच शिटी

(जगू व दिनू पळून जातात. दामू येतो.)

दामू : दुसऱ्या तासाला भूगोल आहे. इंग्लंडमधील शहरे करायची आहेत. काल झाली त्याच्या पुढे! पण काल किती झाली हे कुणाला ठाऊक? (भूगोल काढतो.) इंग्लंडमधील शहरे! (दोनदा घोकतो.) काय आहे हे नाव!हं, ऑक्सफर्ड आणि केंब्रिज- विद्यालयाकरिता प्रसिद्ध. आक्सफर्ड केंब्रिज. कें-ब्रि-ज-

(दिनू येतो व आपल्या जागेवर बसवतो.)

दिनू : बस म्हणावे आता रडत! आणलीच की नाही शिटी! धुळे- अमळनेर

(शिटी वाजवतो.)

दामू : दिन्या, शिटी आहे काय रे? बघू या बरे कशी आहे ती! आक्सफर्ड-

दिनू : आता कशाला बघू या बरे? काल आम्हाला भवरा दाखवीत नव्हतास नाही का? आता घे शिटी!

(शिटी वाजवितो व आपल्याजवळच ठेवतो.)

दामू : नाही तर नको देऊ जा! आम्ही दुसरी आणू चांगली! आक्सफर्ड आणि केमरीज- (घरात जातो.)

दिनू : धुळे- अमळनेर- एरंडोल- पाचोरे- फार तालुके आहेत या जिल्ह्यांत! (ऐकून) जग्या शिटीसाठी अजून रडतोच आहे वाटते! (शिटी वाजवतो.) (शिटी वाजवून खाली ठेवतो. तोंड पुशीत दामू येतो व आपले जागेवर बसतो.)

दिनू : दादा, काय खात होतास रे आता?
दामू : कुठे? काही नाही! मी आईजवळ गेलो नाही, आईने मला लाडू दिला नाही, मी तो खाल्ला नाही! काही नाही! आक्सफर्ड आणि केमरीज विद्यालयाकरिता प्रसिद्ध-
(दिनूकडे पाहून हसतो.)

दिनू : हसू नकोस काही! मी पण घेतो आईजवळून लाडू. धुळे-अमळनेर-एरंडोल-
दामू : कसा फसविला चोराला! आता ती शिटी घ्यावी तेवढी.

(जाऊन शिटी घेतो व जागेवर बसतो.)

दामू : आक्सफर्ड आणि केमरीज- आक्सफर्ड आणि केमरीज- आक्सहर्ड आणि केमरीच
(दिनू घेतो.) मिळाला लाडू? - धम्मक लाडू दिला असेल आईने! लाडू पाहिजे नाही
का? आक्सहर्ड आणि केमरीच-

(दिनू जागेवर बसतो.)

दिनू : नसू दे लाडू नसला तर! धुळे-अमळनेर-एरंडोल-अरे! एथली शिटी काय झाली?
आता इथं होती की!

(दामू शिटी वाजवतो.)

दामू : आक्सहर्ड आणि केमरीच-

दिनू : अरे चोरा! शिटी चोरलीस काय, चोर कुठला!

दामू : दिन्या, गाढवा! मी तुझा दादा, अन् मला चोर म्हणतोस? काल भरतभाव पाठ केलास,
त्यात हेच शिकलास वाटते? भरत असा रामाला चोर म्हणत नव्हता!

दिनू : पण रामसुद्धा असा भरताच्या शिव्या चोरीत नव्हता! मोठा आला आहे राम व्हायला!
आण माझी शिटी.

दामू : देत नाही जा! मला चोर म्हणतोस नाही का?

दिनू : कसा देत नाहीस पाहू? धुळे, अमळनेर-

(त्याच्या अंगावर धावून जातो; दोघांची मारामारी होते; जगू येतो.)

दामू : (दिनूला खाली पाडून) शिटी पाहिजे का? देऊ का एक शिटी तोंडात?

दिनू : जग्या, ओढ त्याचा पाय! मीच घेतो ही बघ!

(शिटी घेऊन जगू जातो.)

दामू : पाहिजे का शिटी? बोल! म्हणशील का चोर आता?

- दिनू : आई, बघ गं हा दादा कसा बोकांडी बसला आहे!
- दामू : बोकांडी बसलो आहे का रे? तूच मला मारायला आलास; शिटी पाहिजे!
- (दोघेही आपापल्या जागेवर जाऊन बसतात.)
- दिनू : तुला तरी कुठे मिळाली? तुला नाही मला नाही. घाल कुत्र्याला! धुळे-अमळनेर-एरंडोल-पाचोरे-पाचोरे.
- दामू : आस्कहर्ट आणि केपरीच- आस्कहर्ट आणि केपरी-आस्कहर्ट आणि केपरी, आस्क-
(कुत्र्याचे ओरडणे ऐकू येते. दामू घोकीत खिडकीजवळ जातो. आस्कर आणि खेपरी,
आस्कर आणि खेपरी. दिन्या ही बघ कुत्र्यांची भांडाभांडी. आरकर आणि खेपरी.
चास्कर आणि- आपला मोत्या पण आहे! खेपरी, चास्कर आणि खेपरी- चास्कर,
मोत्या छूः! छूः! मोत्या! चास्कर आणि खेपरी. दिन्या, बघ तर खरा! मोत्या छूः!
- दिनू : कुठे रे? कुठे पाहू? धुळे- अमळनेर! (धावत खिडकीकडे जाऊ लागतो. वाटेत पाय
लागून दामूची दौत सांडते.) दादा, दौत सांडली रे!
- दामू : कशी सांडली? केलास सारा घोटाळा! वर्डबुकावर सगळी शाई सांडलीस! आज
इन्स्पेक्शन आहे तेथे काय दाखवू आता?
- दिनू : मी काय केलं रे? तूच दौत उघडी टाकलीस! वर्डबुक असं पसरून ठेवलंस! मी नुसता
येत होतो, तर पाय लागला फक्त माझा!
- (हाताने शाई भरू लागतो.)
- दामू : आता चाकू तरी दे! म्हणजे वर्डबुकावरची शाई तरी खरडून टाकतो!
- (जगू येतो व शिटी वाजवतो.)
- जगू : दादा, दिनू, जेवायला चला लौकर. चल दिनू, दादा, ऊठ!
- दामू : आलो रे बुवा! सगळा घोटाळा झाला!
- (तिघेही घरात जातात. पांढू गडी येतो.)
- पांढू : तीन मुलं आहेत, पण तीन तऱ्हेची आहेत! घर झाडता झाडता नकोसे होते! काय
कागद! काय चिंध्या! काय बुके! नुसता उकिरडा करून ठेविला आहे! दामूरावाचे
कपडे या गादीत! आणि शाळेत जाताना कपडे कुठे आहेत म्हणून ओरडेल आता!
असू देत गादीतच कपडे! ही बुके एवढी पिशव्यांतून ठेवावी म्हणजे झाले! कोणाची
बुके कोणती हेही समजत नाही! सगळी बुके गोळा करून, अर्धी एकाच्या पिशवीत
आणि अर्धी दुसऱ्याच्या पिशवीत ठेवावी. मग घेतील आपली पाहून!

(सर्व पुस्तके दोघांच्या पिशव्यांतून भरतो व जातो. दामू व दिनू येतात.)

दिनू : धुळे-अमळनेर-

दामू : अरे, आता राहू दे तुझे धुळे-अमळनेर! कपडे घाल लौकर! घंटेची वेळ झाली. अरे! माझी पुस्तकं काय झाली? पिशवीत एवढीच सारी! दिन्या पाहू दे तुझी पिशवी!

दिनू : मी नाही दाखवीत जा!

दामू : तुझी पिशवी मोठी रे कशानं झाली? माझी पुस्तकं घेतलीस वाटतं! पाहू पिशवी!

दिनू : नाही दाखवीत! आता दुसरा बंद तोडायचा आहे वाटतं! सारा घोटाळा केला आहेस माझा! पिशवीचा बंद तोडलास! पाटी फोडलीस!

दामू : आणि तू काय कमी केलं आहेस? दौत सांडलीस! वर्डबुक बिघडविलस, रीडर लपविलस! पुस्तकं चोरलीस! अरे, पण माझे कपडे कुठे आहेत? सकाळी मी येथे ठेवले होते! काय करावं, शाळेची तर वेळ झाली! आणि कपडे नाहीत. दिनू मी शाई तयार करतो, दोघांनाही होईल! तू आईला सांग, म्हणावे दादाचे कपडे सापडत नाहीत. पांडूनं केरात नेलेनू वाटतं. तर आता पेटीतून नवे कपडे काढून दे! (दिनू जातो) पांडू अगदी आंधळा आहे! केरात कपडेसुद्धा दिसले नाहीत त्याला! शाईची बाटली कुठं आहे बुवा?

(दिनू येतो.)

दिनू : दादा, आई म्हणते, तिला काम आहे. आज तू माझे कपडे घाल आणि मी जगूचे घालतो.

दामू : तुझे कपडे मला रे कसे होतील? लांडे नाहीत का होणार? जा, नीट सांग आईला. (दिनू जातो.) काय घर आहे पाहा! शाईची बाटली सुद्धा सापडत नाही! हं:! ही पाहा सापडली एकदाची. आता दोघांच्या दौती भरून घ्याव्या.

(दिनू येतो.)

दिनू : दादा, आई म्हणते, नाही तर मर!

दामू : बरं तर मग! दे तुझे कपडे मला आणि तू जगूचे घे!

दिनू : हे घे. (आपले कपडे त्याला देतो.) जगू, अरे जग्या, मला तुझी टोपी आणि कोट दे पाहू! आण रे लवकर!

जगू : (आतून) आणतो रे.

(दामू कपडे घालतो.)

- दामू : हं दिन्त्या, ही बाटली घे. आता मी दौत धरतो; तू शाई ओत.
(दिनू शाई ओततो. जगू हळूच कपडे घेऊन दिनूच्या मागे उभा राहतो.)
- दामू : हं अस्सं! ओत आणखी! आता ही दुसरी दौत. ओत हिच्यात!
- जगू : (एकदम ओरडून) हे घे कपडे!
(दिनू घाबरतो. हातातून बाटली पडते. दामूच्या कपड्यांवर शाई पडते.)
- दिनू : केवढ्यानं ओरडलास रे जग्या? भ्यालो ना मी!
- दामू : अन् तू माझ्या कपड्यांवर शाई सांडलीस ती?
- दिनू : तुझे नाहीत काही कपडे ते! माझे आहेत! (कपडे घालतो.)
- दामू : बरे, चला आता लौकर! नाहीतर उशीर होईल! आज आणखी इन्स्पेक्शन आहे!
- दिनू : इन्स्पेक्शन आहे, अन् तुझा पोषाख हा असा!
- दामू : अरे पोषाख राहू दे. इतका वेळ सारखा अभ्यास केला तरी अभ्याससुद्धा झाला नाही.
चल, चल, लौकर.

(तिघेही जातात.)

दिवाळसणावर संक्रांत

मनुष्याचे मन सदासर्वदा उत्सवप्रिय असते. यद्यपि, कैक नाटक-कादंबऱ्यांच्या प्रस्तावनांचा आरंभ या वाक्याने झाला असला, पुराणाभिमानी लोकांनाही हे मत मान्य असले, 'दक्षिणा प्राइज कमिटीने' बक्षिसास पात्र ठरविलेल्या पुस्तकांतही जरी हे वाक्य एखादे वेळी दिसून आले, फार कशाला हे वचन शाळाखात्याने सुद्धा मंजूर केले असले तरीसुद्धा ते सर्वांशी खरे आहे. हवा, पाणी, अन्न, झोप, खोटे बोलणे, बालविवाह, होमरूल, वगैरे बाबतींप्रमाणे या उत्सवप्रियतेचीही मनुष्यप्राणाच्या जीवनाला महत्त्वाची आवश्यकता असते. मात्र परमेश्वराने या उत्सवप्रियतेची काही नैसर्गिक बाह्य योजना करून ठेवलेली नसल्यामुळे मनुष्यजातीला कृत्रिम साधने निर्माण करावी लागली आहेत. ज्या परमेश्वराने माशाच्या पोराला उपजत पोहावयाला शिकवून मात्क्यान पोहण्यासाठी पाण्याचाही भरपूर पुरवठा करून ठेवला, पक्ष्याच्या पिलाला भरान्या मारावयास शिकवून त्या विद्येला अवसर मिळण्यासाठी आडमाप आभाळाचे छतही खूप उंचावर टांगले, माणसाच्या बच्चाला उपजतांचे खोटे बोलावयास शिकवून, असत्याच्या स्वच्छंद संसाराला सोईस्कर अशी समाजरचनाही करून दिली, त्याच परमेश्वराने मानवी मनातही उत्सवप्रियता प्रस्थापित करून ठेवून, तिच्या समाधानासाठी निसर्गसिद्ध साधने निर्माण करून ठेवू नयेत हे मोठे आश्चर्य आहे! ही गैरसोय दूर करण्यासाठी मनुष्याने काळाच्या एकरूप ओघाला निरनिराळी वळणे देण्याचा आपल्या परीने पुष्कळसा यशस्वी प्रयत्न केलेला आहे. सण, श्राद्धे, पक्ष, जयंत्या वगैरे सर्व प्रतिसृष्टी याच प्रयत्नांचा परिणाम आहे. कार्यकारणभावाचा विशेषसा विचार न करता मनुष्याने तीनशेसाठ दिवसांपैकी, काहींना कमी व काहींना अधिक महत्त्व देऊन तुलनात्मक उत्सवसाधने निर्माण केलेली आहेत आणि हजारो वर्षांच्या संस्कारांनी या करामतीला निसर्गाचे स्वरूप प्राप्त झालेले आहे! दसऱ्याच्या दिवसाला पंचवीस, किंवा व्यतिपातयुक्त दिवसाला तेवीस तास नसताही आम्ही एक प्रयाणाला अति अनुकूल आणि दुसरा तितकाच प्रतिकूल समजतो! देवादिकांच्या जन्मदिवसाप्रीत्यर्थ आपण खडखडीत उपास करतो तर वडिलांच्या पुण्यतिथीनिमित्त खीर ओरपीत असतो. (त्या दिवशी वडिलांच्या मिळकतीचा कबजा आपल्याकडे आल्यामुळे झालेल्या आनंदाच्या भरत तर कदाचित ही गोड योजना केलेली नसावी?) विक्रमसंवताच्या मरणदिवशी, दिवाळीच्या पक्वान्नांनी भरलेली पाने उठवून तोंड गोड करावयाचे आणि शालिवाहन शकाचा वाढदिवस साजरा करण्यासाठी कडुलिंबाची पाने खाऊन तोंड कडू करून घ्यावयाचे! अमावास्या आणि प्रतिपदा ही तर काळाची पाठोपाठची अपत्ये ना? मग एकीच्या सकाळी आपल्या नावावर एखादी व्ही.पी. आल्याचा त्रास व दुसरीच्या सकाळी मनीऑर्डर आल्याइतका आनंद अगदी निष्कारण वाटतो तो का? आपल्या पितरांच्या उद्धारासाठी (खरे म्हटले तर अवतारासाठी) भरभाद्रपदातला काळा पंधरवडा का निवडावयाचा आणि दुसऱ्यांची पितरे उद्धरण्यासाठी शिमग्यापुनवेचे चांदणे का पसंत करावयाचे हे सांगावयाला स्वर्गातले पितरच खाली आले पाहिजेत. तात्पर्य हेच की, एखाद्या दिवसाला, उत्सवहेतू व्हावयाला स्वाभाविक कारणाची मुळीच अपेक्षा नसते.

वरील सर्व उत्सवहेतू प्रकारांत सणांना बऱ्याच कारणांमुळे अग्रस्थान द्यावे लागेल; आणि त्यातल्या त्यात दिवाळीच सण म्हणजे सर्वांत उच्च दर्जाचा! दिवाळी! दिवाळी! दिवाळी येण्यापूर्वी महिना दीड महिना आधीपासूनच समाजात केवढी गडबड उठून जाते! 'दिवाळीकरता मुद्दाम सवलतीचे दर!', 'दीपावलीप्रित्यर्थ!' वगैरे मथळ्याच्या जाहिरातींतून दिवाळीसाठी लागणाऱ्या सामानाच्या पाट्या झळकू लागतात! 'सव्वा रुपयांत दिवाळी', 'साडेतीन आण्यांत दिवाळी', 'पैशापासरी दिवाळी' यासारख्या आरोळ्या कोणी ऐकल्या नाहीत बरे! वर्तमानपत्रांतून सुवासिक तेले, उटणी, अर्गजे, मसाले यांच्या जाहिरातींचा इतका आनंदी घमघमाट सुटलेला असतो की, त्यामुळे आसपासच्या इसब, नायटे, चट्टे यांबद्दलच्या जाहिरातींतली किळसवाणी घाण तर मरतेच मरते पण आतल्या मजकुराच्या घाणेरडेपणाबद्दल सुद्धा काही वाटेनासे होत असते. सवलतीच्या या सुळसुळाटात दिवाळीशी ज्यांचा काही अर्थाअर्थी संबंध नाही अशा प्रकारचे पुस्तके, लाकूडकाम यांसारखे पदार्थही दिवाळीनिमित्त सवलतीच्या दराने विकावयास निघतात. रुळपट्टीचे नकाशे, नारूर वस्ताद, मिशांचा कलप यांसारख्या चिजांना दिवाळीच्या हंगामात वृत्तपत्रांच्या रकान्यांतून आडदराने भटकताना पाहिल्याचे मला स्मरते. दिवाळीच्या मोसमापुरते विम्याचे दरही कमी झाल्याचे ऐक्यात आहे. आमच्या गावच्या मसणवटीतल्या लक्कडवाल्याने तर चुरशीच्या भरात 'मरतिकाचे साम्यान' आणि गोवऱ्यासुद्धा दिवाळीच्या दिवसांत कमी दराने देण्याचा पुकारा केला होता असे म्हणतात.

इतका जिच्या आनंदाचा नुसता पूर्वरंग, त्या दिवाळीचा ऐनरंग म्या कोठवर वर्णावा? घरात पक्वान्नांची रास आणि घराबाहेर दिव्यांची आरास! माहेरी आलेल्या मुली, शाळांना सुट्ट्या झाल्यामुळे बेकार आनंदात असलेली मुले, कचेऱ्यांना रजा असल्यामुळे सुखावलेली वडील माणसे! सर्रास कोणालाच ना काम ना धंदा! कालक्षेप हाच या दिवसांतला मुख्य व्यवसाय.

धडा सहावा

वसंत ऋतूचे दिवस! हे दिवस चहकडेच वर्णनीय स्वरूपाचे असतात. त्यातून (मी काल येथे येऊन पुन्हा उद्याच पुण्यात जाणार असलो तत्रापि) आमच्या या मुंबई शहरात तर हे दिवस विशेष गंमतीचे वाटतात. वृक्षसृष्टीत शेकडा पंचविसांना नवी पालवी फुटत आहे. माझ्या समोरच्या बारा झाडांपैकी पाच, खेड्यात होणाऱ्या लग्नांतील वऱ्हाडी मंडळींप्रमाणे जुन्यापाऱ्या पानांवरच गुजराण करीत असून चार झाडांजवळ झबू खेळताना आधी सुटलेल्या गड्याप्रमाणे शपथेला सुद्धा एखादे पान नाही; फक्त तीन झाडे मात्र कोवळ्या पालवीमुळे 'नुकीच मिसूर फुटलेल्या' तरुण घोडेस्वार कादंबरीनायकाप्रमाणे शोभताना दिसल्यामुळेच झाडपाल्यासंबंधी वरील विधान केलेले आहे. पुष्पसृष्टीची साक्ष पटविण्याला भावड्याच्या टोपीवरील वेलबुट्टीतील फुलांचा बराच आधार मिळण्यासारखा आहे. दोन प्रहरच्या उन्हाच्या रखरखीत सलग्नीमुळे गावातल्या होळ्या अजून साफ विझल्या नसाव्या असे मनाला वाटत आहे. छपरांच्या वळचर्पीतून विसावणाऱ्या पारव्यांकडे पक्षीगणाचे प्रतिनिधित्व आलेले आहे. शिवाय, कोकिळांचे शहरात बसणारे दूधभाऊ मधून मधून मंजुळ कावकाव करीत आहेत. हिडिंबेच्या माहेरच्या नात्याची एक मोलकरीण समोरच्या नळावर मर्दानी पेशाने भांडी घाशीत असली तरी मनोहर युवतिसमूहाचे प्रस्तुत प्रसंगी एकच उपलब्ध उदाहरण या दृष्टीने महत्त्वाचे वाटत आहे. गिरण्यांतून व कारखान्यांतून खपणारे कामगार चालू लढाईत खपणाऱ्या हिंदी सैनिकांचा हेवा करीत आहेत. ठिकठिकाणच्या उपाहारगृहांतून व विश्रामालयांतून समयोचित शीतपानात गढलेल्या भाग्यशाली लोकांकडे बाहेरूनच आशाळभूत नजरेने पाहणारे रिकामटेकडे बालचारुदत्त, दारापुढे पडलेल्या बर्फाच्या भुशावर पायांच्या अंगठ्यांनी आपल्या ललाटीच्या कंगाल रेषोट्यांची चित्रे काढीत आहेत. शेजारच्या मोटारींच्या आणि टिन्च्या कारखान्यांतील कारागिरांची करामत बंगाली वक्त्यांच्या जहाल अवसानाने ठणाणून दुपारच्या झोपेसाठी तडफडणाऱ्या माझ्या मनाला इतकी सतावून सोडीत आहे, की त्या साऱ्या हत्यारांचे ठोके एकदम माझ्या टाळक्यावर आपटल्याने सुद्धा मला असा त्रास होणार नाही. तशांतून, असा टोणप्याचा मार चुकवून पळभर झोपेची झापड डोळ्यांवर पडलीच तर मध्येच ट्रामगाडीची कठोर घरघर, उचलजागत्या मनाला स्वतःला काळझोपेची घरघर लागल्याचे भेसूर स्वप्न दाखवून जागे करावयाला तयार! आणि नंतर, जणू काय या क्षणमात्र जागृतीचा फायदा घेण्यासाठी टपून बसलेला समोरच्या हॉटेलातील 'छोकरा' कर्कश आवाजात 'दोन इसम तीन आणे, चार इसम सव्वा दोन आणे' वगैरे ओरडून आपल्या पाहुण्यांची किंमत ठरवून मोकळा होत आहे व मला त्याच्याइतका कर्कश, पण शतपट भेसूर आवाजाने 'विविधा'च्या उदाहरणातल्या रकमा ओरडणाऱ्या आमच्या तिसऱ्या इयत्तेवरच्या मास्तरांची बुद्धक आठवण करून देत आहे. या आठवणीने विचारांची विषयांतरे इतक्या अचाट वेगाने- वाचकहो! माफ करा! मनोरंजनाच्या संपादकांनी मला 'वसंत' अंकासाठी काही तरी लिहिण्याची आज्ञा केल्यामुळे जुन्या नटीसूत्रधारवादांतील सूत्रार्थानुरूप 'सध्या नुकत्याच लागलेल्या या ऋतूत अनुसरूनच' काही लिहिण्याचा माझा संकल्प नाइलाजामुळे असा अर्धवटच सोडावा लागत आहे! येथपर्यंत कसे तरी ओढले, पण आता पुढे 'वसंतऋतू'संबंधी काय लिहावे

मुळीच सुचत नाही. वसंतऋतूचे वरील वर्णनही कविसंप्रदायाला थोडेसे सोडून असण्याचा संभव आहे; कारण, तूर्त मी तिरस्थळी असल्यामुळे माझा मराठी कादंबऱ्यांचा सर्व संग्रह घरी राहिला आहे आणि म्हणून, वर्णनासाठी केवळ प्रत्यक्षावलोकनावरच भिस्त ठेवावी-

कवीचा कारखाना

वर सांगितल्याप्रमाणे कवितेत शब्दांच्या सोवळ्याओवळ्यांकडे करड्या नजरेने पाहणाऱ्या मंडळींवरून मला भांबूरावाच्या वडिलांची आठवण झाली. चिंतूकाकांचे सोवळेओवळे इतके कडक होते की, पूजाअर्चा करताना ते भलत्या शब्दांचा कधीही उच्चार करीत नसत. मात्र रागीटपणामुळे त्यांचे तोंड फारच शिवरे असल्याकारणाने एखादे वेळी ते विलक्षण अडचणीत सापडत असत. तंटेबखेडे टाळण्याकरिता भांबूला त्यांनी शेजारघरी जाण्याची एकदा सक्त मनाई केली होती. दुसऱ्याच दिवशी चिंतूकाकांच्या संध्येच्या वेळी भांबूराव भोकाड पसरून शेजारच्या मुलाबद्दल कागाळी करू लागला. त्याबरोबर चिंतूकाका खवळून ओरडले, “अरे पण इराणी घोड्या, तू का तिकडे गेलास श्रावणी करायला?” शेण खाण्यासाठी कर्मठ म्हाताऱ्याने अशा रीतीने तोंडसुख घेतल्याचे कुशल वाचकांच्या ध्यानात येईलच.

जुन्या संप्रदायातील ठळक मतांच्या दृष्टीने विचार केला असता अलीकडे गणपती पोहोचविताना म्हणण्यात येणारे काव्य सर्व दृष्ट्या पसंतीस उतरण्यासारखे वाटल्यावरून ते येथे नमूद केल्यावाचून राहवत नाही.

* साधू संतनका मेला । बोला शिरी गजानन बोला ॥

ज्या मुसलमानी कडव्यावरून हे भजनी काव्य जन्मास आले आहे ते लोकाविश्रुतच आहे. प्रास, यमक इत्यादि बाबतीत हे पद्य धुतल्या तांदळासारखे असून भक्तिरसाला त्यात ओतप्रोत ऊत आलेला आहे! शिवाय, विधर्मी हसन-हुसेनांच्या जागी आपले साधुसंत बसलेले पाहून माझ्या धार्मिक बंधूंना अथणीच्या एका जुन्या मशिदीत कुठल्याशा- श्वराला, पाहिल्याप्रमाणेच विजयानंद वाटण्याजोगा आहे. भजनाच्या गर्दीत झालेली ‘श्री’ची ओढाताणही भक्तिमार्गाच्या भोळ्याभाबड्या भाविकपणाला साजेशीच आहे. आता भक्तीच्या भरात गजाननाचा पाय जरा जाया झालेला आहे खरा, पण हा मुद्दा अगदीच गौण आहे. भक्तींनी एकदंत बनविला तरी ज्या दयाधनाला उलट प्रेमाचे अधिकच भरते येते. तोच एकचरण झाल्यामुळे अगदी एकेरीवर येऊन त्यांना हतीच्या पायाखाली तुडविण्याची शिक्षा फर्मावील हे खात्रीने संभवनीय-

* पाठभेद: - साधूसंतांचा मेळा! भाषादृष्ट्या हा पाठ विशेष शुद्ध वाटला तरी, गृहीत पाठातील ‘मेला’ हा शब्द कल्पनासाहचर्यामुळे चालू भजनाचेच भावंड शोभण्याजोग्या प्रेतयात्रा प्रसंगीच्या महामंत्राची आठवण करवून भक्तीबरोबर स्मशान वैराग्याचाही लाभ करून देत असल्यामुळे माझी योजना विशेष समर्पक आहे असे वाटते

- बाळकराम

अत्र क्रियापदं गुप्तं यो जानाति स पंडितः ।

आमच्या आठवणीपासून आमच्या गावातील आद्यकवित्वाचा मान आबा भटजीसच देण्यात येत आहे. तिंबूनाना, चिंतूकाका, मोरबा वगैरे सर्व वडील मंडळींचे आबांच्या काव्यनैपुण्याबद्दल थोर एकमत होते. सर्वांना सरसकट नावे ठेवणारे विसूभाऊसुद्धा आबांना कवी समजत असत. शनिमहात्म्य, व्यंकटेशस्तोत्र वगैरे ग्रंथांतून फडाफड दाखले देण्याबद्दल आबांची साऱ्या गावात मोठी ख्याती असे. दासबोध एकदोनदा नजरेखालून घातल्याचे श्रेयही आबांनी मिळवून ठेविले होते. इतकेच नव्हे तर, एकदा वादाच्या भरात 'करोमि यत्र सकलं परस्पर नारायणायेति समर्पयामि' या संस्कृत श्लोकार्थाचासुद्धा अर्थ लावून आबांनी अजरामर कीर्ती संपादन ठेविली होती. आमच्या गावच्या जागत्या बहिरोबासाठी शेजारती (मुद्दाम वहिवाट पाडून म्हणण्यासाठी) आबांनीच केलेली होती. मोठ्या मंडळींत आबांच्या काव्याची फारच तारीफ चालत असे. परंतु आम्हा मुलांच्या (त्या वेळच्या) मनावर मात्र आबांच्या या कवित्वाचा फारसा पगडा बसलेला नव्हता. आम्हाला सखाराम भगताच्या अंगात देव खेळत असल्यामुळे त्याच्याविषयी आदर, गमना पिताजीने लखोबांच्या पगारार टाच बसविल्याचे ऐकून त्यांच्याबद्दल सादर जिज्ञासा किंवा हिरनाकाने 'सहा महिने' भोगल्यामुळे त्याबद्दल सकौतुक विस्मय वाटत असे. तशापैकी काही एक प्रकार आबांच्या कवी असण्याबद्दल झाल्याचे मला स्मरत नाही. एकदा आम्ही बरेचजण या गोष्टीचे रहस्य जाणण्यासाठी, आबांच्या कवितेविषयी सांगोपांग चाललेली चर्चा तब्बल दोन घंटे ऐकत बसलो; परंतु शेवटी, त्यापेक्षा शाळेत बसलेले एक वेळ पुरविले असा अनुभवाने सर्वांचा अभिप्राय पडला नाही. म्हणावयास, मेळ्यांची हूल प्रथम आमच्या गावी आली, त्या वेळी मात्र आबांची योग्यता थोडीशी आमच्या प्रत्ययास आली. 'श्रीगजानना' इत्यादि सुप्रसिद्ध पद्य आपापल्या गावालाही सोईस्कर करून घेण्यासाठी शेवटच्या कडव्यातील 'पुण्यग्रामी' या शब्दाबद्दल योग्य तो फरक करून घेण्याची तेव्हाची वहिवाट, आमच्या गावच्या लांबलचक नावामुळे निरुपयोगी ठरून सर्वांचा विरस होण्याची वेळ आली; तेव्हा आबांनी सदर ठिकाणी 'आमच्या ग्रामी उत्सव तुझा' असा बदल करून सर्वांकडून वाहवा मिळविली. आबांच्या कवित्वाचा लौकिक बरीच वर्षे असा अव्याहतपणे चालत आला होता.

याप्रमाणे आमच्या वाल्मिकीचा मान यद्यपि आबांच्या वाट्यास आला होता, तत्राप पुढे आमच्या गावात जे कवितेचे वेडे पीक निघाले त्याचे श्रेय मात्र भांबूरावालाच दिले पाहिजे. पुण्या-मुंबईस काही दिवस घालवून परत येतेवेळी भांबूराव नव्या कवितेचे बियाणे घेऊन आला. आरंभी आरंभी हे आमच्या गावात रुजले नव्हते. भांबूरावच्या या नव्या करामतीची बहुतेक ठिकाणी उपेक्षा व कोठे कोठे तर हेटाळणी होत होती. परंतु एवढ्याने भांबूराव निरुत्साह होण्यासारखा नव्हता. वाटेत येईल त्या पदार्थावर हाती आलेली कुऱ्हाड चालविणाऱ्या वाशिंग्टनप्रमाणे भांबूराव वस्तुमात्रावर आपल्या विद्येचा प्रभाव दाखवू लागला. त्या अवधीत गावात असा कोणताही प्रकार घडला नाही की ज्यावर भांबूची कविता झाली नव्हती! मेलेल्याच्या आप्ताचे सांत्वन, उपजत्यांच्या सग्यासोयऱ्यांचे अभिनंदन, लग्नातून वधूवरांस आहेर, वास्तुशांतीचे शुभाष्टक, आजान्यांचे आरोग्यचिंतन, शुश्रूषुजनांना धीरोत्तेजन- सारांश गावातल्या बारीकसारीक घडामोडीचे चित्रगुप्ती टाचण भांबूरावांच्या कवितेत होऊ लागले. नदीचा पूर, वावटळ, टोळधाड यासारख्या सार्वत्रिक

महाप्रसंगापासून तहत एखाद्यास ठेच लागणे, आलेली शिंक अर्धवट बंद होणे, चहा पिताना चोथ्यासारखी साय मिश्रीला चिकटणे, अशा हलक्या दर्जाच्या खाजगी भानगडीपर्यंत, झाडून सर्वावरून कवितेची कृपादृष्टी फिरून आली! आम्हा तरुणांना भांबूरावांचे अर्थातच कौतुक वाटत असे. सुरुवातीला, भांबूने कविता करण्याची खोटी, आम्हा रसिकांचा घोळका तिचा आस्वाद घ्यावयाला तयार! भांबूची सारी सुरावट नेहमी तिसऱ्या सप्तकात चालत असल्यामुळे जुन्या कविता आम्हाला सहजच कमताकद वाटू लागल्या. सौभाग्याला भुकेलेल्या बालविधवेबद्दल किंवा बंद तुटलेल्या वहाणेबद्दल भांबूराव एकाच चढ्या सुरात रडत असे. गावहोळीच्या धडधडलेल्या कल्लोळाला आणि बाळंतिणीच्या बाजेखालील शेंगडीच्या मंदाग्रीला एकाच प्रलयाग्रीची उपमा चालत असे. कविता केल्यानंतर तिचे वाचन व नंतर गुणवर्णन ही लागोपाठ उरकून घेण्याची भांबूरावाची वहिवाट होती. प्रथम जुन्या मंडळींच्या हेटाळणीस हाणून पाडण्याकरिता आमच्या कंपूनेही भांबूच्या कवितांचे गोडवे गाण्याचा जोराचा तडाका सुरू केला होता. परंतु पुढे पुढे भांबूच्या कवितेचे प्रमाण बेसुमार वाढत चालल्यामुळे मामला बराच बिघडत चालला. भांबूच्या कवितेच्या ओघाची वाचकांस थोडीशी कल्पना येण्यासाठी त्याच्या एकाच दिवसाच्या ठळक कर्तबगारीचा तपशील नावनिशीवार पुढे दिलेला आहे. कवितांची नावे- प्रभात, संध्या, वैश्वदेव, आकाशात उडणाऱ्या शिंगरास, निखळलेली पायरी, ईश्वरैक्य, लड्डालड्डा, जोडाजोडी, काष्टकोळिष्ट, चेंदामेंदा, धान्यधन्यक, विंचूवंचना, मर्रोपमर्द, तर्कसर्कस, क्रैंचक्रैंच, पुनरैक्य अटलः, करुणाष्टक, खडाष्टक, फोडणी देताना पाहून सुचलेला विचार, एका-स पाहून सुचलेला अविचार, मोटारखाली सापडून मरताना, आणि देवा सोडीव या जाचातून! रसाचा असा रतीब पचनी पाडण्याइतके सामर्थ्य आमच्या रसिक मंडळात कोटून असणार? आस्ते आस्ते काव्यलोलुप मंडळी भांबूला भेटावयास कचरू लागली. कोणताही समारंभ चालला असता सर्वांचे लक्ष सारखे भांबूकडे लागून राही. आता हा प्रसंग मजकुराबद्दल केलेली कविता म्हणावयास उठतो की काय अशी प्रत्येकाच्या मनात धाकधूक होई. लग्नमंडपात भटजीबरोबर आणि स्मशानात काट्यांबरोबर भांबूराव तितक्याच बेचूकपणाने हजर राहू लागला. गावकीच्या गोष्टी चोरून मारून उरकण्याचा प्रयत्न केला तरी भांबूराव कसातरी ऐन वेळी येऊन धडकत असे. याप्रमाणे भांबूरावच्या कवितेने उभ्या गावाला सळो का पळोसे करून सोडिले असता, पुढील चमत्कारिक प्रसंग घडून आला. मोरबांचे कुटुंब प्रसूत होऊन त्यास उपजत मेलेले मूल झाले! हा प्रकार पाहून मात्र भांबूराव कुंठीत झाला; मूल झाल्याबद्दल मोरबांचे अभिनंदन करावे की, ते मेल्याबद्दल सात्वतन करावे याचे त्याला मोठे कोडे पडले! भांबूरावाच्या या विवंचनेची भूमिका बाहेर फुटताच मोरबांच्या दाराशी गर्दी जमू लागली. आमच्या गावातील कोणत्याही कार्यासाठी एवढा मोठा समाज एकोप्याने जमलेला कधी कोणाच्या ऐकिवात नव्हता. त्या मेलेल्या मुलाच्या दर्शनासाठी धक्काबुक्कीची दंगल होऊन अखेर प्रेतयात्रा एकदाची बाहेर पडली. सर्वांच्या तोंडावर एक प्रकारचा अपूर्व उत्साह दिसत होता. इतके लहान मूल वस्तूतः परड्यातच पुरण्याची वहिवाट मोडून सदरील प्रेत वाजतगाजत थेट स्मशानात नेण्याचे ठरविण्यात आले. समारंभाचा कार्यक्रम आणि तत्संबंधी इतर गोष्टी नीटपणे ठरवून पार पाडण्यासाठी प्रमुख नागरिकांची एक कमिटी स्थापन करण्यात आली. त्या दिवशी साऱ्या गावचे जेवणसुद्धा स्मशानातच

व्हावयाचे ठरले. उत्तम पोषाख करून सर्व लोक स्मशानाच्या रस्त्याला लागले. स्मशानात दुकाने, चहाची हॉटेल, पाळणे वगैरे प्रकारांची जत्रेला शोभण्यासारखी गर्दी जमली होती. एका बाजूस कोल्हाट्यांचे व गारुड्यांचे खेळ चालले होते; दुसरीकडे 'सजीव यमपुरी'चे देखावे दिसत होते. स्मशानाशी या गोष्टीचा निकट संबंध लक्षात घेता, इतर प्रसंगी प्रेक्षकांचे स्मशानवैराग्य दुणावल्यावाचून राहिले नसते; परंतु चालू समारंभात त्या गोष्टीनेही मनाला आनंदच वाटत होता. बायकापोरांच्या ठिकाणी विलक्षण हुरूप दिसून येत होता. दिवसाढवळ्या ठिकठिकाणी आरास करण्यात आली होती. मात्र मुलांनी दुहेरी रांगेत चालताना प्रसंगोचित पद्ये म्हणण्याची सूचना एकाने कमिटीपुढे आणण्याचा अर्धा उल्लेख करिताच अध्यक्षांनी त्याचा तिथल्या तिथे गळा दाबून प्राण घेतला. त्या मुलाच्या स्मारकासाठी मोठा फंड निर्माण करण्याचे ठरून भराभर वर्गण्याचे आकडेही पडू लागले. त्या दिवशी गावात भांबूरावाखेरीज कुत्रंसुद्धा राहिले नाही. बायका आपली तान्ही मुले प्रेताच्या पायावर घालीत होत्या. आजारी मनुष्यांना मुलाच्या नावाने अंगारा लावण्यात येत होता. असो. अशा प्रकारे सर्व एकदाचे स्मशानात येऊन थडकले. काही स्वयंसेवक खड्डा खणावयास लागले; आणि शेवटची मोठी सभा भरून, चिंतूकाकांच्या अध्यक्षतेखाली विसूनाना बोलावयास उठले!

“ग्रामबांधवहो, आज ज्या महोत्सवाकरिता आपण येथे जमलो आहोत त्याची संपूर्ण माहिती आपणापैकी सर्वास अर्थात पोरेबाळे मी वगळीत आहे- आहेच. आज बरेच दिवसांनी आपल्या गावात हा पहिला प्रकार घडत आहे, की ज्याच्याबद्दल भांबूरावांची कविता नाही! (टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट) मी पुन्हा म्हणतो की, आज भांबूरावच्या कवितेच्या जाचातून गावाला थोडी सोडवणूक मिळाली आहे! हा उत्कट लाभ आम्हाला मोरबांनी मिळवून दिला आहे. त्याबद्दल आपली कृतज्ञताबुद्धी व्यक्त करण्यासाठी तूर्त मी हा हार आपणा सर्वांच्या परवानगीने आणि माझी खात्री आहे की, आपण सर्वांच्या वतीने, मोरबांच्या गळ्यात घालतो. (टाळ्या. जयघोष. मोरबांच्या डोळ्यांतून या वेळी आनंदाश्रूंच्या धारा वाहात होत्या.) मित्र हो, या अति आनंदाच्या, उत्कट हर्षाच्या या-को-कोण... तो...”

विसूनाना धाडकन् खाली पडले. अध्यक्षांनी डोळे पांढरे केले! दिशा धुंद झाल्या! दिवसा उल्कापात होऊ लागले! अशनिपात सुरू झाला! कोण कोण तो? होय तोच- भांबूरावच तो! आणि त्याच्या हातात ते पाहा कागदाचे चिटोरे! त्यात दुसरे काय असणार? कविता! एरवी तो असा धापा टाकीत कशाला धावत सुटेल?

क्षणार्धात चोहीकडे पळापळ सुरू झाली. ज्याला जिकडे रस्ता फुटेल तिकडे तो पळू लागला! त्या मेलेल्या मुलानेसुद्धा आपण होऊन आपल्या खड्ड्यात दडी मारली! माझ्याखेरीज त्या जागेवर कोणीही उरले नाही. जे स्थळ एका क्षणापूर्वी आनंदी जनसंमदाने गजबजून गेले होते तेच आता एखाद्या स्मशानासारखे- हो, पण ते स्मशानच होते नाही का! असो.

लौकरच भांबूराव मजजवळ येऊन उभा राहिला. मोरबांच्या मुलाच्या जन्ममरणाच्या एकरूप प्रकाराप्रमाणेच भांबूने आपली कविताही अभिन्न स्वरूपाची केलेली होती. कागदाला लहान लहान

उभ्या मुरडी पाडून ती कविता लिहिलेली होती. सलग वाचताच तिच्यातून पुत्रप्राप्तीबद्दल अभिनंदनपर अर्थ निघून, कागदाच्या मुरडी ओढताच काही शब्द फुटल्यामुळे तीच कविता पुत्रहानिविषयक सांत्वनपर व्हावी अशी भांबूची योजना होती. आर्या एकच होती आणि कागदाप्रमाणेचे अर्थाचीही बरीच ओढाताण करावी लागत होती; तथापि, एकंदरीत भांबूच्या कल्पकतेचे कौतुक केल्यावाचून मला राहावले नाही. वाचकांच्या अवलोकनासाठी हे यंत्र जसेच्या तसे देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

वंशतरुमूळ जळ ते बाळकरी बहुत पहिला भास ।

हा ते सुख कायम घे बहुनी स्वगृहा गतासु तनयास ॥ १ ॥

आंबेमोहर काय भाव? - असडी सत्ताविसाने दिला ।

बोला; एकच गोष्ट हा मण दिला, आत्ताच गोमाजिला ॥

जातो. माल जरा पहा तर खरे; भावात सव्वीस घ्या ।

साडे पंचवीस द्या. हं घ्या. कितिकसा? पल्ला. मला माप घ्या ॥ १ ॥

उपरोक्त काव्य बाह्यतः जरी शार्दूलविक्रीडिताचा एक श्लोक आहे असे दिसते तरी ते एका व्यावहारिक संभाषणात पूर्णपणे बसू शकते असे आम्हाला आढळून आल्यावरून 'धान्यधन्यक' या नावाच्या कवितेप्रमाणेच भांबूरावाची ही एक मासलेवाईक कर्तबगारी असावी आणि कवीच्या कारखान्यात या कवितेची कोठे तरी उपयोग करण्याचा कै. गडकऱ्यांचा उद्देश असावा असे आम्हाला वाटल्यामुळे प्रस्तुत श्लोक वर दिला आहे. तो पूर्णपणे एका गद्य संवादात खालीलप्रमाणे बसू शकतो हे वाचकांच्या लक्षात येईलच.

भांबूराव- आंबेमोहोर काय भाव?

दाणेवाला- असडी सत्ताविसाने दिला.

भांबूराव- बोला; एकच गोष्ट.

दाणेवाला- हा मण दिला, आत्ताच दिला गोमाजिला.

भांबूराव- जातो.

दाणेवाला- माल जरा पाहा तर खरे. भावात सत्तावीस घ्या.

भांबूराव- साडे पंचवीस द्या.

दाणेवाला- हं घ्या. कितिकसा? (हवा:

भांबूराव- पल्ला.

दाणेवाला- चला माप घ्या.

कवीचा कारखाना

कवितेच्या एकंदर बाबतीचा बाजार असा अवाढव्य आणि बेकार असल्यामुळे कित्येकांच्या तत्संबंधी कल्पना अगदी भरमसाट भटकत असल्यास त्यात आश्चर्य कोणते? काही काही लोकांच्या कल्पना तर कल्पनेबाहेर एकेका बाजूकडे झुकलेल्या असतात. कोणाकोणाच्या मते जुन्या काळाच्या अलंकारांनी कवितादेवीला नटवून टाकली की कवीचे काम आटोपले; मग त्याच त्याच अलंकारांच्या सोईसाठी आधीच त्या बिचारीचे कान तांदूळ धुण्याच्या दुरडीसारखे आणि नाक सोनाराच्या तर ओढण्याच्या जंतरपट्टीसारखे झालेले असले तर बेहेतर! कोणी नुसत्या गणमात्रांचा ताळेबंद जमला की खूष असतात. या कद्र लोकांच्या हिशेबी आकडेमोडीला कवितेत मुख्य मान मिळतो. उलटपक्षी, काही या बाबतीत इतक्या सढळ हाताचे असतात की गणमात्रा म्हणजे त्यांच्या खिसगणतीतच नसतात. कवीच्या निरंकुशत्वाच्या जोरावर हे मात्रांची मुळी मात्राच चालू देत नाहीत. एखाद्या अडचणीच्या प्रसंगी, मात्रांचा अतिशय सुकाळ झाला, तर त्यातील काहींना कंसात कोंडून ठेवण्याला किंवा अजिबात एकीकडे वाळीत टाकण्यालाही हे कवी मागेपुढे पाहात नाहीत. आमच्या गावच्या हणम्याने एका ईशभक्तीपर कवितेत मित्रप्रेमाखातर धोंडभटाच्या कृष्णाच्या नावाची आद्याक्षरे साधण्याच्या प्रयत्नात पुढील श्लोक तयार केला.

कृपाछत्र तुझे कसी वृष्टी देवा ।

(उ) षण्ताप थीजेच कसलाही तेव्हा ॥

राजीव- अक्षा तुझे पाय (दाख)वयाला ।

(f) वलंब का लावतोशी दयाळा ॥ १ ॥

दुसऱ्या चरणाच्या माथी बळेच 'उ' मारून कवीने षणकारादि शब्दांची गरज भागविली आहे. श्लोकाचा तिसरा चरण नीट करण्यासाठी कवीला देवाचा पाय मोडावा लागला आहे. या चरणाने दोन अक्षरांचा फाजीलपणा पोटात घातलेला आहे. प्रारंभीच्या समासाच्याही पोटावर पाय आलाच आहे. पहिल्या चरणातील छत्राचा वृष्टीशी संबंधही कवीचे लौकिकज्ञान दाखवीत आहे. इतक्या कष्टाच्या या चतुष्पाद कृतीनंतरही देवाने दर्शनाला विलंब लावावा हे मोठेच आश्चर्य आहे; कदाचित तिसऱ्या चरणातील दुखापतीचाच हा परिणाम असावा! असो, काहीजणांना फक्त यमक जमल्याने काव्यसिद्धी झाल्यासारखी वाटते. कवितेने उठल्यासुटल्या घारीगिधाडांप्रमाणे- चुकलो! गरुडाप्रमाणे आकाशात भराऱ्या मारण्यापेक्षा चिमणीप्रमाणे जोडीजोडीने पावले टाकण्याला शिकावे, असा यांचा आग्रह असतो. एखादी उत्कृष्ट कवितासुद्धा निर्यमक असली की बिनसले! तिच्यापेक्षा 'काळा विंचू कवडे पाय, उत्तर विंचू पातालकू जाय' अशा मंत्रातच यांना कवितेची खरी जादू दिसून आल्यास नवल नाही. काहींना कवितेचे पंचप्राण प्रत्येकी प्रासाच्या एकएक अक्षरातच घुटमळत असल्यासारखे वाटत असते. या दृष्टीने पाहता तारायंत्रातील 'कडकट्ट, कडकट्ट' हे जगातील अत्यंत सरस काव्य ठरते. अशा सवलतीच्या दृष्टीने कवितेकडे पाहणाऱांसाठी अगदी शेवटपर्यंत जावयाचे

असल्यास, ओळीच्या शेवटी ॥ अशा उभ्या रेघा असल्या म्हणजे कविता झाली असे समजणारांनाही वगळून चालावयाचे नाही. अर्थात अशा अर्धवटांना मात्र त्यांच्या इष्ट लाभाचा रस्ता दाखविणे हे कोणाचेही कामच आहे. या लोकांनी 'नवनीता'सारखी पुस्तके सोडून अंकलिपीतील पावकी-निमकी किंवा अंकगणितातील रेघांचे अपूर्णाक पाहात बसण्यातच त्यांचे विशेष हित होईल! वाक्यरचनेच्या साध्या नियमांची मोडतोड केल्याने कविता होते, असे मानणारांची संख्याही कमी नाही! इकडचा शब्द तिकडे, तिकडचा पलीकडे, पलीकडचा अलीकडे आणि अलीकडचा भलतीकडे! या पलीकडे काही नाही! कवितादेवी, कवितासुंदरी म्हणजे केवळ अष्टावक्रा वाक्यरचना! शब्दांची नुसती फिरवाफिरव करणाऱ्या या माथेफिरूंना, शिस्तीने चालणाऱ्या पलटणीच्या लढाईच्या ऐन भरतल्या हालचालीत आणि पेंढारी लोकांच्या उपजत दंगलीत काहीच फरक न दिसल्यास त्यांना दोष कोण देणार? पुण्याच्या रस्त्यांवरील पावसाळी चिखलातून ब्राह्मणी जोडे घालून जाणाऱ्या एखाद्या घटिंगणाच्या सावकाश चालीत गजगती आणि एखाद्या तिरब्याच्या स्वाभाविक दृष्टीदोषात कटाक्षांची रमणीयता या दृष्टीने पाहाणाराला दिसण्याचा पुष्कळसा संभव आहे! भिन्न भिन्न प्रकारच्या रसांचा पोष होण्यासाठी विशिष्ट शब्दांचा वारेमाप न करण्याकडेच काहीजणांच्या मनाचा कल असतो. कवींच्या निरनिराळ्या रसांच्या कविता नाना ढंगांनी टुमकत मुरडत असतात. वीररसपर कवनांतील आडदांड शब्द नवरात्रातील दर पहाटेला चतरशिंगीपासून 'बजरंगबलीकी' करीत बोकाळणाऱ्या पुणेकर तालीमबाजांप्रमाणे धुमधडाक्याने आरडाओरड करीत धावत असतात, तर करुण कवितेतील शब्दांचा थवा प्रेतयात्रा उरकून परतलेल्या मुडदेफरासाप्रमाणे उदास वृत्तीने चाललेला असतो. काही लोकांनी तर ठरावीक शब्दांनाच कवितेत शिरण्याची परवानगी दिलेली असते. हे शब्द बहुतेक संस्कृत भाषेतील असतात. यामुळे मराठी कविता संस्कृत होते, असे याचे म्हणणे असते आणि ते काही खोटे नाही. अशा कितीतरी कविता आजमितीला पाहावयास सापडतील की, ज्यांच्यात रिकामटेकडी पादपूरकेसुद्धा थेट संस्कृतातून आणिल्यामुळे त्या कोणत्या भाषेतल्या आहेत, याचा कोणालाच निर्णय करता येणार नाही! या मताच्या मंडळीला मातृभाषेचे शब्द दुस्मानासारखे वाटत असतात. 'बागेत फुले फुलली' तरी यांना 'पुष्पांचा मधुवास' घेता घेत नाही. गार वाहणाऱ्या वाऱ्याशीसुद्धा हे भांडत बसतील; पण मंदमंद वायूच्या भारत मात्र यांची हवी तशी बडबड चालते. यांच्यात पाणी नसल्यामुळे यांना 'वाताच्या कूपातील जलाचा'च उपयोग करणे भाग पडते. खाण्याच्या कमीपणामुळे हे अन्नान्न करतील! याप्रमाणे मराठी शब्दांशी यांचा उभा दावा असतो. मराठी शब्दांविषयीचा यांचा तिटकारा पाहिला म्हणजे मनाला मोठे आश्चर्य वाटते. अथवा यात आश्चर्य तरी कसले! जेथे सहा कोटी माणसांसारखी माणसे समाजाच्या स्पर्शाला अपात्र ठरून पडली आहेत, तेथे कवितेला नालायक ठरलेल्या नुसत्या शब्दांचा कोण केवा!

माझ्या मासिकाचा खास अंक

मनसा चिंतितं कार्यं दैवमन्यच्च चितयेत् ।

- संस्कृत सुभाषित.

परमेश्वराच्या या विविधविषय विश्वविद्यालयात प्राणिमात्राला आजन्म अनुभवाच्या शिक्षणक्रमांतून पसार व्हावे लागत असते. आणि या आयुर्व्यापी अभ्यासात प्रत्येकाला त्रिकालबाधित सत्यापैकी कोठल्या तरी प्रमेयाचा कृत्य सिद्धान्त स्वरूपाने यथाबुद्ध्या प्रत्यय येत असतो. कोणाला 'सत्यमेव जयते नानृतम्' या तत्त्वातल्या सत्याची समज पडते तर कोणाची 'नरो वा कुंजरो वा' यासारख्या दुटप्पी बोलण्यावाचून जगात निभावणी होत नाही, अशी खातरजमा होत जाते. एकाला या हातावरचे झाडे या हातावर देण्याचा खरेपणा हाती येतो तर, दुसरा चित्रगुप्ताच्या खातेवहीत पुष्कळदा चुकभूल होत असल्याबद्दल बिनचूक टाचण करून ठेवितो. याप्रमाणे प्रत्येकाला ह्या ना त्या तत्त्वाचे अनुभवजन्य ज्ञान मिळत असते. परंतु त्यातल्या त्यात काही सत्यतत्त्वे अशी व्यापक स्वरूपाची आहेत की, त्यांचा प्रत्यय प्रत्येकाला उभ्या आयुष्यात एकदा तरी येतोच येतो. चालू लेखाच्या मथळ्यावर दिलेल्या श्लोकांतील सूत्रात्मक सत्य हे असल्या सर्वव्यापक तत्त्वांचे उत्तम उदाहरण आहे. 'आपण चिंतितो एक आणि दैव करिते एक' हा अनुभव आपणापैकी सर्वांना लहानमोठ्या, बऱ्यावाईट रूपाने आल्यावाचून राहात नाही. आम्ही पौर्वात्यांचे आणि पाश्चिमात्यांचे बहुतेक बाबतीत हटकून पूर्व-पश्चिम असते, परंतु या तत्त्वाच्या स्वीकारात त्यांची आमची एकवाक्यता- बहुतेक एका शब्दातच- झाली आहे असे त्यांच्यातील 'Man Proposes God disposes' या सूत्रावरून दिसून येते. कधी कधी इच्छा आणि तिची तृप्ती यांच्या परिणामस्वरूपात इतका विपर्यास दिसून येतो की, चांगल्या लोकोत्तर बुद्धीच्या लोकांनासुद्धा त्यांचा कार्यकारणभाव जमविताना आपापल्या मतानुसारे, दैव, देव, यदृच्छा किंवा पूर्वसंचित यांपैकी कशाचा तरी हवाला देऊन मोकळीक करून घ्यावी लागते. मात्र हे इच्छेशी विसंगत असणारे परिणाम सदैव विघातक वळणाचेच असतात अशातला नियम नाही. वर सांगितलेल्या भिन्न नावांनी ओळखली जाणारी ही अनोळखी शक्ती इच्छेची प्रवर्तक होऊन गुणकाप्रमाणे इष्टफलाची वृद्धी करिते आणि कधी इच्छेला विरोधी भावाने भागून फलच्छेदामुळे असमाधानतेला कारण होते. कधी कधी तर इच्छातृप्तीच्या प्रयत्नांना शून्यवृत्तीने गुणून परिणामाला अजिबात शून्याकार बनविते. इच्छेच्या प्रयत्नांशी एकरूप होऊन जितक्यास तितकीच फलप्राप्ती करून दिल्याची उदाहरणे मात्र विरळा पाहावयास सापडतात. तात्पर्य, इच्छा व पूर्वी यांच्यातील बेबनावकडे शुभाशुभाच्या दृष्टीने पाहावयाचे नसून त्यांच्या विपर्यस्त स्वरूपापुरतेच बघावयाचे असते. टोपलीभर मासे धरण्यासाठी टाकिलेल्या जाळ्यात हमेषा काटेकुटे येऊन कोळ्यालाही पोटात काटे भरण्याची पाळी येत असते असे नाही; एखादे वेळी टोपलीच्या ऐवजी दोन टोपल्या भरूनही मासे सापडतील आणि एखादे वेळी आत कोंडलेल्या राक्षसासकट एखादा हंडाच पाण्यात सापडून कोळ्याचे घरात पाण्याप्रमाणे पैसा खेळू लागेल. फक्त

नेमके मागितले दान मात्र पडत नाही. 'केला संकल्प सिद्धीस' गेल्याची उदाहरणे इतकी तुरळक आढळून येतात की, तसला योगायोग संसारात अभिमाननीय गोष्टीत जमा करण्याची मनुष्यमात्राची प्रवृत्ती होऊन बसली आहे. इच्छेचा हेतू सत्स्वरूपाचा असला म्हणजे तरी नेमकी फलप्राप्ती होते अशातलाही प्रकार नाही. अगदी 'सत्यसंकल्प' असला तरीही दातृपदी साधुसंतांनी 'भगवान' योजून ठेविलेला आढळतो. या बहुतांशी निरपवाद नियमाची उदाहरणे पुराणांतून, इतिहासातून व वर्तमान परिस्थितीतून हवी तितकी आढळून येतील. स्ट्राटफर्डच्या खाटकाने आपल्या पोराला नाटकमंडळीतून लावून देतेवेळी मनातली पोरान्या उत्कट उत्कर्षाबद्दलची भावी कल्पना रंगभूमीवर तालात नाचण्यापलीकडे फारशी गेलेली नसेल; परंतु चिरंजीवांनी सदतीस नाटके लिहून जगातल्या उत्तमोत्तम नटांनाच नव्हे तर अगदी प्रौढतम विद्वानांनासुद्धा बेताल नाचायला लावून स्वतःला अक्षरशः चिरंजीवपदी बसवून घेतले. स्वतः गोल्डस्मिथ कवीची मनःप्रवृत्ती एखाद्या पलटणीत जाण्याची किंवा वैद्य होण्याची असून त्याच्या आपतांची इच्छा त्याने धर्मोपदेशक व्हावे अशी होती; परंतु विधिलेख असा होता की, त्याने लेखनकलेत जगमान्य व्हावे! एका सदऱ्यानिशी रोजगारावर धाडलेल्या बेनने मळकी लकतरे धुण्याच्या साबूचे एखादे लहानसे तरी स्वतंत्र दुकान काढले म्हणजे तृप्त होणारी त्याच्या बापाची इच्छा, साऱ्या अमेरिका खंडावर युरोपने उडविलेले शिंतोडे धुवून टाकण्यासाठी देशभूमीतर्फेने यशस्वी वकिलात करणाऱ्या बेंजामिन फ्रांकलिनने किती विपर्यासाने पुरे केली बरे! (इ.स.न.) १७५० त, फोर्ट सेंट जॉर्जच्या कारकुनी कोर्टात कोर्टून घेतलेल्या बाँबीला, भोवतालच्या कारकुनांना अडविणारी एखादी हिशेबी चूक स्वतःला सोडविता येण्यात आपल्या भावी उत्कर्षाची परमसीमा दिसत होती आणि सन १७५१त रॉबर्ट क्लार्क कसलेल्या सेनानीची अडवणूक करणारा, त्रिचनापल्लीचा वेढा उठवून देऊन लॉर्ड क्लार्क व्हो होण्याच्या पंथास लागला होता. आत्महत्या करण्याचे तीन प्रयत्न करूनही त्याला ज्या आपल्या डोक्यात नेमकी गोळी सोडता आली नाही त्याच डोक्यातून अल्पावकाशात शत्रूवर नेमकी गोलंदाजी करण्याचे बिनचूक हुकूम निघू लागले. हबसाणातून घर सोडून कुठे तरी पोट भरण्यासाठी निघालेल्या बाळाजी विश्वनाथांनी परक्या प्रांतात पेशवाईचे पद पटकावून सारा देश आपल्या कीर्तीने भरून काढिला आणि त्यांच्या तिसऱ्या पिढीत स्मशानासारख्या परखंडात भगवा झेंडा फडकविण्यासाठी निघालेले भाऊ घरच्या घरीच पानपताच्या गर्दीत मातीत मिळाले. इंग्लंडवर राज्य करण्यासाठी आपल्या नावाची नाणी पाहून मोकळा झालेला नेपोलियन इंग्लंडचा कैदी या नात्याने मरण पावला. आदले दिवशी संसारसुखाच्या भावी कल्पनांत गुंतलेल्या नारायणाने 'सावधान' शब्द ऐकल्याबरोबर उत्सुकतेने अक्षता हातात घेऊन उभे असलेल्या आप्तेष्टांच्या हातावर तुरी देऊन संसाराला वाटाण्याच्या अक्षता दिल्या. पुढील आयुष्यक्रमच नव्हे; पण नावसुद्धा बदलून रामदासरूपाने ब्रह्मचारी मंडळात अप्रेसरत्व मिळविले. खानदेशातल्या काशीरावदादांना आपल्या गोपाळाला नावाप्रमाणे घरची चार गुरेद्वारे कशीबशी वळता आली म्हणजे मिळविली असे वाटत होते; परंतु वरच्या उदाहरणाप्रमाणेच गोपाळाचा पूर्वाश्रम नावाप्रमाणेच नापत्ता होऊन, बडोद्याचे तखतशीन प्रभू श्रीमंत सरकार सेनाखासखेल समशेरबहादूर श्रीसयाजीराव महाराज लक्षावधी लोकांचे पोर्शिंदे होऊन व असंख्य निरक्षर नरांचे नारायण करून आपल्या अंगच्या अलौकिक गुणांमुळे अखिल

भारतवर्षाच्या मोठमोठ्या नामधारकांनाही आज आदर्शभूत होऊन केलेले आपण डोळ्यांनी पाहत आहोत. धाकट्या रघूला कोकणातून नेऊन चार अक्षरे शिकविल्यावर स्कूल फायनलच्या परीक्षेस बसविणारी त्यांच्या कर्तव्यप्रभृति हितचिंतकांची इच्छा, फायनलच्या परीक्षेस बसविणारी त्यांच्या कर्तव्यप्रभृति हितचिंतकांची इच्छा, फार झाले तर, रघुनाथाला तो परीक्षा पसार होऊन, एखाद्या हपिसात 'अंब्ली ऐण्ड रिस्पेक्टफुली' उभे राहण्यात वीसतीस रुपये किमतीचे यश मिळविताना पाहून तृप्त झाली असती! दैवयोग निराळा होता. तत्कालीन राणीसाहेबांच्या राजमुकुटात इंग्रजी अलंकारामध्ये अग्रस्थानी चमकणाऱ्या हिंदुस्थानी हिऱ्याप्रमाणेच, केंब्रिजच्या शारदादेवीच्या यशोमुकुटात खचिलेल्या विद्वद्रत्नात अग्रेसरत्वाने लकाकून, मेकॉलेसारख्या अहंमत्यांनी आमच्या मातृभूमीच्या नावावर आणिलेली निर्बुद्धपणाची नसती काळोखी आपल्या तेजाने पार घालविणारा हिंदुस्थानच्या बुद्धिवैभवाचा कौहिनूर, सिनियर रँग्लर, विद्यामृताचे अन्नसत्र होऊन बसलेल्या व महाराष्ट्रीय कर्तबगारीचे कौतुक म्हणून गाजलेल्या फरग्यूसन कॉलेजात अगदी अल्पवयात प्रमुखपदी बसणारे प्रिन्सिपॉल परांजपे, नेक नामदार गव्हर्नरसाहेबांच्या खुर्चीला खुर्ची भिडवून बसलेले नामदार परांजपे.*

या सिद्धान्ताची भूमितीच्या एखाद्या सिद्धान्तासारखी सत्यता पटवून देत आहेत! महिना एकदोन रुपयांसाठी पुणे जिमखान्याच्या पटांगणावर इकडचे चेंडू कसे तरी तिकडे टाकण्यासाठी साहेबांसमोर सारखे नाचणाऱ्या चांभाराच्या पोराने तिथल्या मुकादमात भावी आशादृष्टीने काय पाहिले असेल! आणि परबांच्या विलायती पटांगणावर आपले चेंडू टाकण्याचे कौशल्य पाहून नाचणाऱ्या साहेबांत श्रीयुत पी. बालू यांनी काय पाहिले असेल! माझ्या सिद्धान्ताची सत्यता! अगदी परवाचीच गोष्ट घ्या! मरहूम शेट चुनीलाल सैर्या यांची धंदा करण्याची सुरुवात व शेवट ही दोन्ही अकल्पित विधिघटनेचीच साक्ष देतील. एल.एम.एस.च्या परीक्षेस ते बसले असतील त्या वेळी उघड उघड डॉक्टरी करण्याची त्यांची इच्छा असली पाहिजे; परंतु त्यांनी धंदा केला पतपेढीचा! अखेरीस स्पीसी बँकेची इभ्रत न्यायाच्या अदालतीत शहाजोग दाखवून बाहेर पडल्यावर त्या दिवशी भागीवाल्या लोकांनी त्यांच्या गळ्यात हार घातला त्या वेळी त्यांना भविष्यकाळाची काय कल्पना झाली असेल बरे! दुसऱ्याच दिवशी काळाने त्यांच्या गळ्यात इतका जोराचा फासा घातला की, त्याच्या आवळीने त्यांच्या भागीवाल्या दोस्तांनाही गळफास बसल्यासारखे झाले! यजमानाचे पाय धुण्यासाठी मान वाकवून पाणी ओतताना रामा शागीर्द धन्याच्या कानातल्या चौकड्यांसारखा दिसणारा खोट्या मोत्यांचा चौकडा मिळाल्यानेही खूप झाला असता; आणि त्या यजमानाच्याही यजमानाला पापक्षालनाचे डोके मारण्याची शिक्षा फर्माविणाऱ्या रामशास्त्र्यांनी, लाचलुचपतीखातर पायांपुढे लोटांगण घालणाऱ्या कुबेरभांडारावरही लाथ मारिली! -

* नामदारांचा भावी उत्कर्ष नमूद करण्यासाठी वाचकांची नम्रपणे परवानगी घेऊन मी वरील जागा मोकळी ठेवीत आहे. परमेश्वर ही मानाची सोपानपरंपरा आमच्या अपेक्षेपेक्षाही उत्कर्षकर रितीने रचून काढून नामदारांना तिचा उपभोग घेण्यासाठी निरामय दीर्घायु देवो!

नामदारांबद्दल अत्यंत अभिमान बाळगणारा

- बाळकराम

अशा प्रकारे उदाहरणांची शिरगणती करावयाचा आणखी प्रयत्न करू लागल्यास लेखाचे मूळचे योजिलेले स्वरूप बदलून भलत्या पर्यवसनामुळे तोही या विधानाच्या सत्यतेचे एक उदाहरण होऊन बसेल! वस्तुतः वरील तत्त्वाच्या समर्थनासाठी लांबलांबच्या उदाहरणांची गरजच नव्हती; आजवर आपण तयार केलेल्या मनोरथाना आधी आखलेल्या मार्गापासून कितीकदा व कसकशा रीतीने चळावे लागले व त्यापैकी कित्येकांनी नेमका मुक्कामाचा पल्ला गाठला याची वाचकांनी आपापल्या मनाशी प्रांजळपणे चौकशी केली तर घरबसल्याच या सिद्धान्ताच्या सत्यतेची सहज साक्ष पटण्यासारखी आहे. फार कशाला, माझ्या कंपूतल्या तिंबूनाना वगैरे मंडळींच्या लहानपणच्या इच्छा व हल्लीची वस्तुस्थिती परस्परंशी ताडून पाहताच वरील विधानाचा पटकन् पडताळा पडेल. संन्यस्त वृत्तीने आश्रम बांधून गाई, म्हशी वगैरे जनावरांना पोटच्या पोराप्रमाणे वागवून दाखवून पूर्वीच्या ऋषींची या युगात साक्ष पटविण्याची इच्छा करणारा आमचा भांबूराव पंचविशींच्या आतच संसाराच्या लवेद्याने काहून जाऊन हल्ली पोटच्या पोरांना मात्र जनावरांप्रमाणे झोडपताना दिसून येतो. तिंबूनानाची लहानपणी स्वगत कल्पना 'फारीष्ट रोणगार्ड' होऊन आमच्या गावालगतच्या डोंगरावरून खाकी पोषाखात भटकावे आणि कुणव्यामाळ्याचे विळेकोयते जप्त करून गावची गुरे कोंडवाड्यात नेऊन गुदरावी ही होती; पण ऐन उमेदीच्या वयात हातापायांचे सांधे धरल्यामुळे घरकोंड्याप्रमाणे स्वतःला कोंडून घेऊन रखरखलेली रत्ने पायाखाली तुडविण्याची हौस त्यांना गरम निर्गुडीच्या पाल्याने पाय शेकण्यावरच कैक दिवस भागवीत बसावे लागले: आणि संधिवाताने आयत्या वेळी अशी संधी साधल्यामुळे पुढे त्यांना कायमचा गृहस्थाश्रम स्वीकारणे भाग पडत गेले. बिचाऱ्या आबाभटजींच्या निराशेचा विषय तर ति-हाइताच्याही डोळ्यांना पाणी आणण्यासारखा आहे. पेशवाईच्या पळत्या पावकात पापड-लोणची, चटण्या-कोशिंबिरी चारून काही लोकांनी ब्राह्मण बादशहाजवळून गावच्या गाव इनाम मिळविल्याच्या गोष्टी ऐकून आबांच्या तत्कालीन पूर्वजाने मोठ्या कुसराईने कांद्याची भजी व लसणीची चटणी तयार करून पुण्यापर्यंत नेल्यामुळे प्रवासाच्या शेवटी भज्यांना मोटेला लावावयाच्या कातडी ठिगळाचे वातड स्वरूप प्राप्त झाले व चटणीचा गोळा कर्डईच्या पेंडीसारखा किंवा आजकाल जुनाट पेवांच्या कोठारांतून सांडणाऱ्या दाण्यांच्या खडप्यांसारखा दिसू लागला होता. शिवाय जोशीवृत्ती करीत असूनही त्या आंधळ्याने त्या दिवशी एकादशी होती हे पाहण्याइतकीसुद्धा दूरदृष्टी ते पदार्थ नजर करिताना वापरली नाही. अशा एकंदर प्रकारामुळे खवळून जातिवंत बादशहावरही ताण करणाऱ्या ब्राह्मण बादशहांनी तलवारीने न तुटण्यासारखी भजी करण्याची कल्पना काढणारे ते डोकेंच तलवारीने धडापासून वेगळे केले! (ऐतिहासिक पुराव्याची अठरा अक्षौहिणी सेना डोळ्यांसमोर असताही आबाभटजींचे घरणे पेशवाई बुडण्याचे कारण सदरील ब्रह्महत्येच्या पातकात आहे असे आग्रही श्रद्धेने आजतागाईत प्रतिपादित आले आहे.) पूर्वज मजकुरांची ही अपुरी राहिलेली आशा तडीस नेण्याचा त्याच्या पिंडदानाचे वेळी सर्व सर्पिंडांनी संकल्प केला; आणि आबाभटजींच्या बाळपणाच्या आशेचा उगमही याच संकल्पापासून झालेला होता. अर्थात पेशवाई बुडाल्यामुळे व इंग्रजीत गावे इनाम देण्याची वहिवाट नसल्यामुळे, आबांच्या या अनुवांशिक प्रतिज्ञेतून वैशिष्ट्य नाहीसे होऊन तिला राज्यकर्त्यांकडून काहीतरी बक्षीस मिळवावयाचे हे सामान्य स्वरूप प्राप्त होणे अगदी अपरिहार्य

होते. आजीच्या तोंडून पूर्वजांच्या पराक्रमाच्या गोष्टी ऐकताना आमच्या छोटेश्यानी आबाने आपल्या चिमुकल्या मनात ही पूर्वप्रतिज्ञा शेवटास नेण्याचा निर्धार केला आणि एवं प्रकारे 'कलेक्टरां'च्या किंवा निदान 'फष्टा'च्या तरी भटारखान्यात देशी बुटणेराची जागा पटकावावयाची, त्याला कांदाची भजी व लसणाची चटणी चारून त्याच्याकडून काहीतरी बक्षीस उपटावयाचे ही आबाभटर्जीची लहानपणची महत्तम मनीषा होऊन बसली होती! परंतु लौकरच गावचे जोशीपण गळ्यात पडल्यामुळे आबाची बालकल्पना जागच्या जागीच मावळून गेली.

सदरहू गोष्ट लिहिताना मी नुकत्याच घडलेल्या एका रजपूत घराण्याच्या ऐतिहासिक कथेचेच सामाजिक रूपांतर करीत आहे असे कोणास वाटण्याचा संभव आहे! एका नावाजलेल्या रजपूत घराण्याच्या प्रतापशाली पूर्वजाने अशीच दिल्ली शहरावर तोफ लावून आपले निशाण उभारल्याखेरीज त्या शहरात पाऊल टाकावयाचे नाही अशी प्रतिज्ञा मुसलमानी अमदानीत केली होती. परवा दिल्ली दरबारच्या वेळी सदरील घराण्यातील विद्यमान राजबिंड्यास त्या समारंभाप्रीत्यर्थ तो निषिद्ध नगरप्रवेश करण्याची पाळी आल्यामुळे, आपल्या पूर्वप्रतिज्ञेस जागून त्या नरसिंहाने, दिल्ली शहराच्या रोखाने नुसती नावापुरती वायबाराची तोफ उडवून मग आत प्रवेश करण्याची परवानगी मिळण्यासाठी इंग्रज सरकारांकडे तहाचे बोलणे सुरू केल्याचे बहुश्रुत वाचकांच्या लक्षात असेलच! आपल्या आवाक्याबाहेर भडाभड प्रतिज्ञा करणाऱ्या या नरवीराप्रमाणेच मोगलाच्या हाती गेलेली आपली राजधानी स्वाधीन होईपर्यंत तृणशय्येवर निजण्याची, पर्णकुटिकेत राहण्याची व कदान खाण्याची अशीच आणखी एक जीवाअगोचर प्रतिज्ञा करून ठेवली होती. हीही निष्फळतेमुळे आजतागाईत उपरिनिर्दिष्ट राजघराण्याला वंशपरंपरेने बाधत असल्याकारणाने, वर सांगितलेले भीष्माचार्य आपल्या गुडघ्याएवढ्या मऊ बिछान्याखाली एक गवताची काडी ठेवण्याचा, सातमजली वाड्याच्या टाळक्यावर गवताच्या पेंढीचा तुरा बांधण्याचा व पंचपक्वान्नांचे ताट साफ केल्यावर शेवटी भाकरीच्या तुकड्याने मुखशुद्धी करण्याचा परिपाठ चालवीत असल्याचेही पुष्कळांना ठाऊक असेलच. सदरील गोष्टीवरूनच मी आबाभटर्जीची कहाणी रचून सांगत आहे असे काही वाचकांस वाटण्याचा संभव आहे; परंतु अशा शंकेखोर वाचकांनी 'इतिहासाची हमेषा पुनरावृत्ती होत असते' (History repeats itself) हे तत्त्व लक्षात ठेवावे. मोगली किंवा ब्राह्मणी सत्तेच्या भरात केलेल्या प्रतिज्ञा इंग्रजी अंमलात निर्जीवपणाने निस्तरीत बसण्याचा प्रकार आमच्या इकडे तरी अगदी नवीन नाही खास! रामावतारी (अहि किंवा महि-) रावणाच्या कुटुंबाला फसविल्याबद्दल भगवंताने कृष्णावतारी प्रायश्चित्त भोगल्याचे पुराण प्रसिद्धच आहे. असो. याप्रमाणे आबाभटर्जीची बालपणाची आशा वस्तुस्थितीत अवतरली नाही. खुद्द माझी निराशा कोणत्या प्रकारची झाली हे माझ्या 'स्वयंपाकघरातील गोष्टी'च्या वाचकांना तरी आठवत असेलच. एखाद्या कॉलेजातल्या रेसिडेन्सी क्लबाचा मुख्य स्वयंपाकी होण्याचा किंवा साधल्यास स्वतंत्र खाणावळ काढण्याचा माझा मुख्य हेतू होता हे सांगण्याचे कारण नाही. शिवाय, लहानपणी काही क्षणभंगुर पोट-हेतूही होतेच. कडकलक्ष्मीचा डोलहारा वागवून, सर्वांवर जुन्या काळच्या राजांप्रमाणे झगा चढवून, कपाळभर भला खासा मळवट भरून, लांबलचक केस अस्ताव्यस्त पसरून व आपल्या अंगाभोवती फडाफड कोरडे उडवून, आळीतल्या बायकापोरांची दाणादाण करून सोडण्याची माझी अगदी

लहानपणाची हौस होती. पुढे काही दिवसांनी हातात हिरवा कंदील किंवा बाव्हटा घेऊन 'ठेशणावर' मोठमोठ्याने 'ओरईट' म्हणत येरझारा घालणारा 'पोटर' होण्याकडे माझ्या मनाचा कल झुकला. दैवाची जराशी थप्पड बसताच तोही नाहीसा होऊन, माझ्या भावी इच्छामय चित्राला सर्कशीतल्या विदूषकाचे गंभीर स्वरूप प्राप्त झाले. याप्रमाणे अनेक बुडबुडे उत्पन्न झाले व लयाला गेले. तत्राप, एवढी गोष्ट मात्र निर्विवाद आहे की, या प्रकारची एखादी आगंतुक इच्छा येऊन गेली म्हणजे माझी स्वयंपाकी होण्याची इच्छा हमेषा दुप्पट जोराने उठाव घेत असे. परंतु बाबांच्या हेकडपणामुळे या आशेची निराशा होऊन माझे आनुवंशिक शहाणपण केवळ लाक्षणिक अर्थानेच धुळीत कसे गेले हे वाचकांना दुसऱ्यांदा सांगत बसण्याची काही जरूर नाही. तात्पर्य, 'मनसा चिंतितं कार्यं दैवमन्यच्च चितयेत्' हे तत्त्व आपणास नेहमी खरे ठरलेले भल्याबुऱ्या स्वरूपात पाहावयास सापडते. कर्माचे विंदान काही तरी अघटित असते! साहेबाच्या बबरजीखान्यात अष्टौप्रहर कांदे चिरीत बसल्यामुळे डोळ्याला सारखे पाणी येत असावे ही आबाभटर्जीची इच्छा आणि जोशीवृत्तीमुळे उभ्या वर्षात एखाद दुसऱ्या वेळी चोरूनमारूनसुद्धा कांद्यालसणाची गाठ मोठ्या मुष्किलीने पडून एरवी कांदे न कापल्यामुळे त्यांच्या डोळ्यांचे पाणी खळू नये हा तिचा शेवट व्हावा; आकाशाशी गोष्टी सांगणाऱ्या डोंगराच्या माथ्याची जंगलतोड करण्याचे आपल्या हुकमतीत ठेवण्याची ज्यांची महत्त्वाकांक्षा त्या तिंबूनानांना स्वतःच्या माथ्यावरची जंगलतोड करण्यासाठी मान वाकवून न्हाव्याच्या पायावर डोके ठेवण्याचा प्रसंग यावा आणि क्लबचा आचारी किंवा खाणावळीचा मालक या नात्याने विद्यार्थीदशेतल्या भावी मुत्सफ-मामलेदारांच्याही पोटापाण्याची काळजी करू पाहणाऱ्या बाळकरामाला केवळ स्वतःच्याच पोटाखातर मूळचे नाव घालवून एखाद्या मासिकासाठी खडैघाशी केल्यामुळे हास्यास्पद होणे भाग पडावे या प्रकाराला काय म्हणावे? कर्मणो गहना गतिः ।

वरील सूत्रांतील सत्य जवळ जवळ एखाद्या प्रत्यक्ष प्रमाणाइतकेच स्वयंसिद्ध असताही त्याच्या विशदीकरणासाठी बसूच्या बीजगणितात साध्या उत्पत्तीसाठी रेटून उदाहरणे देण्यात येणारी सढळ हाताची कंटाळवाणी उदारता गिरवण्याचा हेतू एवढाच आहे की, प्रस्तुत सूत्र एखाद्या म्युनिसिपालिटीच्या मॅबरलाही सांगोपांग समजून यावे आणि या सत्याच्या जाळ्यात सापडलेल्या सावजाला कोणीही उपहासाचे खडे मारण्याइतकी अनुदारता दाखवू नये. इतके उघड उघड सांगितल्यानंतर, मला खात्रीची आशा आहे की, थोड्या दिवसांपूर्वी एखादे सर्वमान्य मासिक पुस्तक अबाधित चालवून दाखविणे हे आमचे 'मनास चिंतितममेकं' असून 'दैवमन्यत्र चितयेत्' या प्रेस अॅक्टान्वये, सदरहु काल्पनिक मासिकाचा एकही अंक आमच्याकडून बाहेर पडला नाही. हे आमच्या कंपूचे गुपित जाहीर केले तर आमच्या अकलेच्या या प्रदर्शनाच्या स्वागतार्थ माझे सहृदय वाचक हस्तीदंती कामाचे प्रदर्शन उघडणार नाहीत. सदर मासिक काढण्याचा बेत करण्यात व अखेर ते न काढण्यात वरील सूत्रांतील दोन्ही कलमांची कारणे सापडून येणार आहेत. कल्पक मनाचा जोरकसपणा व आपल्या सामान्य मनाची दुबळीक या दोन विरोधी गुणांमुळे आपण कोणत्याही गोष्टीला 'मनसा चिंतितं' या कोटीत आणीत असतो; व आपल्या अंगी हृदयनिश्चयाचा पुरा अभाव असल्यामुळे आपल्या चिंतिलेल्या बाबतीत ढवळाढवळ करावयाला दैवाला सवड सापडत असते! एखादी गोष्ट करण्याविषयीची आपली हौस, ती वेड्यावाकड्या रूपातही सिद्धीस

न नेता येण्याजोगे आपले तद्विषयक अज्ञान व त्या अज्ञानाचे आपल्याला पूर्ण अज्ञान या त्रयीचाही, आपल्या मनात भलतीच इच्छा उत्पन्न करून देऊन तिची पर्यावसनाने पूर्तता करण्यात उपयोग होत असतो. आपल्या अज्ञानापेक्षा आपल्या अज्ञानाबद्दलचे अज्ञानच आपल्याला जास्त नडत असते. विश्वातल्या प्रचंड घडामोडींचे यथातथ्य ज्ञान होण्यासाठी जी विलक्षण शक्ती आपण खर्च करीत असतो तिचा अगदी दुर्लक्ष करण्याइतका अंश जरी आपण स्वतःचे सम्यग्ज्ञान करून घेण्याकडे वापरू लागलो तर हेच दुःखपूर्ण जग एकदम सुखाचे माहेरघर होऊन बसेल! जगात काम आहे व कामकरीही आहेत; पण योजकः तत्र दुर्लभः! चिकणमातीचा गोळा व एक लाकडाचा तुकडा, एवढ्या सामग्रीतून भात शिजविण्याचे एक भांडे व कुत्रे हाकलण्यासाठी एक छडी करावयाची असल्यास तुमच्या आमच्यापैकी शेकडा नव्याण्णव योजक आपल्या उपजत अप्रयोजकतेला अनुसरून त्या लाकडाचे लहान लहान तुकडे चकत्यांप्रमाणे एकमेकांशी मोठ्या कुशलतेने व प्रयासाने जोडून एक कसेबसे भांडे व तितक्याच प्रयासाने त्या चिकणमातीची कशीजशी काठी निर्माण करतील व या क्षणावधीत तिकडे चुलीवर ठेवलेले ते लाकडी भांडे जळून गेलेले पाहून, इतक्या प्रयासाची अशी राखाडी झाल्यामुळे दैवालाच दोष देत बसतील! याप्रमाणे कार्याशी देहभावाने चिकटून राहणाऱ्या समवायि कारणाची निवड करताना, विसाव्याच्या ठिकाणी मृतासाठी अश्मा उचलण्याइतकी सारासार बुद्धी दाखवून, असमवायि कारणासाठी मात्र आपण मृताचे प्रेत तिरडीवर बांधण्यापेक्षाही जास्त नेटाची सुव्यवस्था वापरीत असतो.

मासिक पुस्तक काढण्याच्या कल्पनेचा आमच्या डोक्यात जन्म कसा झाला हे प्रथम सांगून नंतर तिची उत्तरक्रिया उरकून घेईन. अनुकरण हा मनुष्यजातीचा मोठ्यात मोठा गुण किंवा दोष आहे! याच्याइतका व्यापक मनुष्यधर्म दुसरा कोणताच नाही. अर्थात् देहधर्माखेरीज-कोणताच नाही असे म्हटले तर खात्रीने अतिव्याप्ति होणार नाही. मनुष्याची उत्पत्ती माकडापासून आहे हे दाखविण्यासाठी कुशाग्र बुद्धीचा डार्विन 'ऑरिजिन ऑफ रपीसीस' या पुस्तकात दिसून येणारी अवाढव्य खटपट करीत बसला ही त्याने शोधिलेल्या उत्क्रांतीतत्त्वापेक्षाही विशेष आश्चर्याची गोष्ट आहे! माकडांच्या अंगी असलेला अनुकरणरूप मुख्य गुण आबालवृद्ध मनुष्यांच्याही ठिकाणी किती प्राचुर्याने दिसून येतो याच्यावर नुसती धावती नजर टाकली तरीसुद्धा अगदी हटवादी मनुष्यालाही मनुष्यमर्कटांचा जन्यजनक संबंध कबूल करावा लागेल. जगातल्या लक्षावधी घडामोडीकडे पाहताक्षणीच त्यांच्या आदिभूत एकस्थानापुरती कल्पकता असून पुढील शुन्यांच्या पलटणीत त्याच किमतीच्या अनुकृतींची भरती झालेली असल्याचे कोणाच्याही चटकन् ध्यानात येईल. (सृष्टीरूप अदस्र पुस्तकात आपण नेहमी कमीअधिक प्रमाणाने स्थलकालपात्रे बदलून 'टोपीवाला आणि माकडे' हीच गोष्ट वाचत आहोत असे मार्मिक वाचकांच्या लक्षात आल्यावाचून राहणार नाही.) एखाद्याला एखाद्या गोष्टीत यश येतेसे दिसू लागताच सर्वत्र त्याच्या नकला सुरू होतात; अर्थात् या नकला बाह्यांगापुरत्याच असतात हे सांगणे नकोच. कोणत्याही प्रथमपुरुषाला यशस्वी होण्याला ज्या निसर्गदत्त किंवा निसर्गदत्त व पुढे प्रयासाने परिणत केलेल्या गोष्टी कारणीभूत होतात, त्यांचे अनुकरण मात्र कधी होत नाही, किंबहुना होणे शक्य नसते म्हटले तरी चालेल. कुठेही आणि केव्हाही पाहा, एक मोर नाचू लागताच किमानपक्षी नऊशे नव्याण्णव लांडोरींच्या

नाचासाठी वेडेवाकडे अंगण रिकामे ठेवावेच लागते! अंगण मूळचे वेडेवाकडे नसले तरी नाचणाऱ्यांच्या कर्तबागरीमुळे त्यांच्याभोवती नसता वाकडेपणा तरी येतोच येतो. सेनसेनशी तोंड देऊन लोक विसावतात व विसावतात तोच त्यांच्या तोंडावर जीनतानचा गोळीबार सुरू झाला; (काल परवा हातातोंडाशी येण्याजोगा झालेला सेशीनतान हा याच जपानी घराण्यातला तिसरा पुरुष होय; अद्याप याची आमची तशी तोंडओळख झालेली नाही! या धर्तीच्या हिंदुस्थानी भावी गोळकासाठी 'किन्तान्' हे नाव अजून रिकामे आहे!) आतंकनिग्रह गोळ्यांची रुणांच्या वतीने पहिली फैर झाडून काळाची थोडी पिच्छेहाट झाली नसेल तोच काळाच्या बाजूने, वैद्यनाभधारी त्याच्या हजारो दूतांनी रोम्यांवर गोलंदाजी सुरू केली. आंजल्यार्स आर्यमहौषधालयाचा नुसता पायासुद्धा नीट बसला नाही, इतक्यात तळकोकणाच्या कैक गावांनी आर्यधन्वंतरीप्रीत्यर्थ वारावरच्या इमारतीचा कळस उठवून दिला! रंगभूमीवर तुकारामाने ब्रह्मानंदी टाळी लावताच, प्रेक्षकांनीही टाळीला टाळी मिळविलेली पाहून, ज्ञानेश्वर-नामदेवांसारख्या ईश्वरमान्य साधूपासून कानफाट्या गोसाव्यापर्यंत प्रत्येकाला मिरजेच्या मिरासाहेबासमोर हजिरी देणाऱ्या गुणिजनाइतक्या अगत्याने एकेकदा रंगदेवतेला खडी तालीम देऊन जावे लागले. राणा भीमदेवाच्या आरोळीबरोबर प्रेक्षकांनाही आनंदातिशयाने ओरडताना ऐकल्यावर रणांगणावर पडलेल्या सर्व राजस्थानी मुडद्यांनी आज्ञापणजांची वरै साधण्यासाठी, अंगरख्याचे बंद तडातड तोडण्यासाठी, स्वर्गाची कपाटे फोडण्यासाठी व कानठळ्या बसविणाऱ्या आवाजात त्रिवार 'सूड, सूड, सूड' घेण्यासाठी रंगभूमीवर जोराची कवाईत दाखविली. महाराष्ट्र रंगभूमीला ललामभूत झालेले नामांकित नट रा. गणपतराव जोशी यांनी हॅम्लेटसारखी भूमिका वठविताना योग्य रीतीने कपाळावर हात मारिताच मार्मिकांच्या माना डोललेल्या पाहून गद्यनाटकांतले लुंगेसुंगे नायकसुद्धा वेळी-अवेळी आपल्या हाताने कपाळमोक्ष करून घेऊ लागले. आपल्या संगीतमाधुर्याने रंगदेवतेलाही रंगवून -

(अपूर्ण)